

રા. જા. જી

(જીવનચરિત્ર)

લેખક

આ. બેલાલ નારણજી જોશી

પી. એ., એલ. એલ. બી.,

એડવોકેટ, હાઈકોર્ટ, મુંબઈ.

પ્રકાશક : ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર

૪૩, જરીવાલા બીલ્ડિંગ, ચૌપાટી, મુંબઈ-૭

પ્રખ્ય વિદ્યા

ગુર્જર પ્રંથ રત્ન કાવ્યકલ્પ,
ગ્રંથી રસો,
અમદાવાદ

(અર્થે હજી લેખકને સ્વાધીન)

પ્રથમ આવૃત્તિ : તા. ૭-૧૧-૪૬

મૂલ્ય : રૂ. ૪-૮-૦

પ્રકાશક

અમિતાભ નારાયણ ભટ્ટી,
ગુરુદ્વારા પ્રકાશન મંદિર,
૪૩, નવીવાલા બીરોડગ,
મો. ૫૮૧, શ્રી ૫૮૧ નં. ૭

પ્રકાશક

કસ્તુરભાઈ રામી શાહ,
નૂતન પ્રિન્ટરી,
ખડોલ ખાઈદ ચામે,
જહોદરા.

પ્રસ્તાવના

સામાન્ય રીતે, રાગજન્યું વ્યક્તિત્વ જ એવું વિશિષ્ટ અને વૈવિધ્યશાળી છે, એમની પ્રતિભા એટલી નવલંત અને તેજસ્વી છે, એમની બુદ્ધિપ્રભા એટલી તીવ્ર છે, એમની કાર્યશક્તિ એટલી અચાક છે, એમની ત્યાગનિષ્ઠા એટલી આર્થ છે, પ્રતિકૂળ સથિતે વચ્ચે જીવન્ત રહેતી એમની માનસિક વિનોદપ્રિયતા એટલી અદ્ભુત છે, એમના અંત જીવનની શુદ્ધસૃષ્ટિક નિર્મળતા અને પવિત્રતા એટલી મર્યાદા છે, રાગકીય અને સામાજિક જીવનમાંથી હપરિચિત યતા પ્રશ્નોને વિચારવાની એમની રીતિ એટલી મોસિક છે તેમ જ પૂજ્ય માંધીજીની જીવનદષ્ટિ સાથે એમણે સામેલું તાદાત્મ્ય એટલું બેનમૂન છે કે, એમના જીવન-

ચરિત્રને પ્રસ્તાવનાની જરૂર ન પડે. તેમ છતાં રાજાજીના જીવનની અહીં જે ઝરમર આપી છે તે પાછળ કયો હેતુ રહેલો છે, લેખકની કયા દષ્ટિ સમાયેલી છે, તે વિષે કોઈ પણ પ્રકારની ગેરસમજૂતી થવા ન પામે તેટલા માટે કેટલીક સ્પષ્ટતાની જરૂર છે.

રાજાજી એ હિન્દની એક વિરલ વિભૂતિ તો છે જ, પરંતુ, આજ ત્રણ દાયકાઓથી હિન્દના રાજકારણમાં એમણે જે આરોહઅવરોહ અનુભવ્યાં છે, જે સહકાર અને અસહકાર અર્પવાનું એમને નસીબે આવ્યું છે, તેમજ જે મનામણાં અને રીસામણાંમાંથી એઓ પસાર થયા છે તે અનેક દષ્ટિએ ‘અમૂલ્ય’ છે. અને આ બધું છતાં, હિંદનાં વર્તમાન રાજકારણમાં તથા રાજકીય જીવનમાં એઓ જે ઉચ્ચોચ સ્થાન ભોજવે છે તથા હિંદની પચ-રંગી જનતામાં એઓ જે પ્રતિષ્ઠા અને લોકપ્રિયતા ધરાવે છે તે પણ અનેક દષ્ટિએ વિરલ કહી શકાય એમ છે. અને આ દષ્ટિએ વિચારતાં પણ એમનું જીવનચરિત્ર અનિવાર્યપણે અમૂલ્યું થઈ પડે છે. સામાન્યતઃ રાજાજી એ એક જ એવી એકાકી અને અપવાદરૂપ વ્યક્તિ છે કે જેમણે એક વખત કેમિસ બોડેના પોતાના સંબંધો પોતાની સિદ્ધાંતપ્રિયતા ખાતર તોડ્યા હોય તો પર્યું પાછા કેમિસમાં અત્યંત આદર, પ્રેમ અને સત્કારથી સન્માનાયા

અને અપનાવાયા હોય. બાકી, જીન્તા, જપકર, મુંજે, મહમદઅલી, શ્રીનિવાસ આયંગર, શંકરન નાયર, વગેરેએ કોંગ્રેસ જોડેનો પોતાનો ગાઢો સંબંધ છોડ્યા પછી, એમની કશી ગણના રૂઢી નહિ, કશી માનપ્રતિક્ષા રહી નહીં. જ્યારે રાજાજીની કહાની એથી નિરાળી છે. કોંગ્રેસમાંથી છૂટા પડવા માટે એમને ઓછું ખમણું પડ્યું નથી. એમની એ સમયની વીતક વાતોની કહાની લખવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થ બરાબ એટલી સામગ્રી છે. પરંતુ, એમની મહત્તા તો ત્યાં જ છે કે એમનો આવો વિરોધ છતાં, એમની આટઆટલી કોંગ્રેસ વિરોધી પ્રવૃત્તિઓ છતાં, કોંગ્રેસે એમને સહર્ષ અને સાદર અપનાવ્યા, ને જાણે કે ઘણું દિવસ એમની ને કોંગ્રેસની વચ્ચે કાંઈપણ જાતનો અંતરાય પડ્યો જ ન હોય, તેવી રીતે. જળનું બિન્દુ જળથી છૂટું પડીને પાણું જળમાં સમાય તેમ એઓ પણ કોંગ્રેસમાં સમાયા.

એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં રાજાજીનો જીવનમાર્ગ વિશેષ મુસીબત બયો હતો. એમણે જીવન એટલે સતત સંગ્રામ. ક્યારેક પોતાના સાથીઓ જોડે, કુર્ફિઓ અને સામાજિક બદીઓ સામે તો હરહમેશાં હિન્દને ગુલામ બનાવી રાખનારી બ્રિટિશ સત્તાનત જોડે. સંગ્રામ એમના જીવનનો એક માર્ગ છે, — સંગ્રામ એ એમણે જીવનનું

ધ્યેય નથી. આમ તો એઓ સાંતિને ચાહનારા છે, યુદ્ધ બીર છે, છતાં એમને એમના જાહેરજીવનની શરૂઆતમાં જ સેકમના શ્વાલોએ જોડે ઝઘડવું પડ્યું. કેમિસમાં જોડાયા તેવા જ દાસબાણુ ને મોતીલાલજી જેવાની જોડે ધારાસભાપ્રવેશ અંગે બાય બીડવી પડી. રચનાત્મક કાર્ય અંગે, એમને સરકારના પ્રચારની સામે આઘડવું પડ્યું. વડાપ્રધાન થયા ત્યારે એક બાણુ ગવર્નરને બ્રિટિશ રાજ્ય ને બીજી બાણુ એમને એમના પોતાના પ્રધાનમંડળના સાથીઓ, તો ત્રીજો મોરચો, પ્રાંતનાં પ્રત્યાધાતી તત્ત્વો, કે જે એમના મત્તનિષેધ, હિન્દુસ્તાની પ્રચાર, જમીનદારી નાબૂદી, વગેરે રચનાત્મક કાર્યોનો વિરોધ કરતા હતા, તેમની જોડે, તો ચોથી તરફ સત્તાલોભી કેમિસવાદીઓ ને ધારાસભાના સભ્યો, એમ ચારે બાણુથી એમને ઝઘડવું પડેલું. પણ રાજજી એમ રજુબીર નથી. એ તો રજુચરા છે. યુદ્ધને એઓ આમંત્રતા નથી પણ યુદ્ધ આવી પડે, તો એનો પોતાની સર્વશક્તિથી સામનો કરે છે ને વિજય મેળવે છે.

ને, ૧૯૪૨માં તો એમની સામે આખો દેશ હતો એમ છઠીએ તો ચાલે. કારણ, કેમિસવાદી તો એમની યુદ્ધ તરફી નીતિથી એમને દેશ સત્રુ દેડેતો હતો. મુંસ્લિમોને એમના સંબંધમાં વિશ્વાસ નહોતો. સરકાર પણ એમની

તરફ શંકાની દૃષ્ટિથી જોતી હતી. કારણ, સરકારને તો એમ હતું કે રાજાજી રાજ-ગ-રાજ કેંગ્રેસ નેતાઓની વગોવણી કરે. ને રાજાજી એમ કરે એમ નહોતું. એઓ કાંઈ થોડા સત્તા માટે કેંગ્રેસથી જૂદા પડ્યા હતા? આવી સ્થિતિમાં એમની પડખે કાંઈ જ નહોતું. છતાં આ વીરપુરુષ યાહોમ કરીને ઝમ્મૂખ્યા અને કેંગ્રેસ સત્તાદ્વયતાં મોખરાતું સ્થાન પામ્યા.

આજે હિન્દના રાજકીય જીવનમાં રાજાજીનો કોઈ જોડો નથી. અનેક દૃષ્ટિએ વિચારતાં રાજાજીનું સ્થાન આજે એક અને અદ્વિતીય છે. અને એ સ્થાન રાજાજી એમના કેટલાક ઝળહળતા ગુણોને લઈને મેળવી શક્યા છે. રાજાજીના જન્મ અને જીવનથી હિન્દની પુણ્યોદ્ધક ભોમ પુનિત અને વિજયવંત થઈ છે. કારણ, રાજાજીમાં એક વિચક્ષણ રાજકીય પુરુષની મુત્સદ્દીગીરી અને દીર્ઘ-દાષ્ટ છે, એક ગૃહસ્થની ગૃહસ્થાઈ છે, એક તપસ્વીની તપશ્ચયો છે, એક સાહિત્યકારની વિરલ સર્જનાત્મક શક્તિ છે, અને એક ધર્મપરાયણ આત્માની ધાર્મિકતા છે એટલું જ નહિ પણ એમનો માનવપ્રેમ, એમની જૂત દયાની ભવ્ય ભાવના, એમનું આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિબિંદુ, એમનો સર્વ ધર્મ સમભાવ તથા એમના જીવનમાં રહેલી ઉચ્ચ પ્રકારની સંસ્કારિતા, આધ્યાત્મિક ઉત્તમતા, સૌંદર્ય દૃષ્ટિ

તથા રસિકતા છે તેને લક્ષને છે. એ ઉપરાંત, રાગજીનું માનસિક સમતોલપણ, એમનાં સત્ય મૂલ્યાંકનો, એમની તત્ત્વરૂપથી મનુષ્યપરીક્ષા, એમની વિવેકશુદ્ધિ, પ્રેમાળ અને ક્ષમાશીલ સ્વભાવ તથા ભવિષ્યમાં સફળ રીતે ડોકિયું કરવાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ, આ સર્વે, એમને હિંદનાં રાજકીય જીવનમાં અનિવાર્યપણે મહાન બનાવે છે. અને આ મહત્તાને માટે રાગજી સર્વથા યોગ્ય જ છે એ નિર્વિવાદ છે. હિંદમાં રાગજી આજે ગવર્નર જનરલના ઉચ્ચોચ પદે છે અને એ પદને એઓ યશસ્વી રીતે શોભાવી રહ્યા છે. રાગજી એ પદ પરથી હિંદના રોમાંચક ઇતિહાસનો ભવ્ય ભૂતકાળ સજીવન કરે છે, અને અશોક, સમુદ્રગુપ્ત અને હર્ષવર્ધનની સ્મૃતિ જગાડે છે. હિંદના ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન યદુ લાગે છે. ભૂતકાળના આ ચક્રવર્તી સમ્રાટોની માફક ચક્રવર્તી રાગજીની આજુ પજુ હિંદને એક છેડેથી બીજે છેડે મુખી અવિચ્છિન્ન ગતિએ પ્રવર્તે છે. અને વર્ગીયી ગુલામ દલા મોગલતા હિન્દ માટે આ કાંઈ નેવી તેવી સિદ્ધિ છે ?

આ કારણથી જ, રાગજીનું રોમાંચક જીવન આપણને આકર્ષે છે. સાધારણ રીતે, કોઈને પણ યાદ, કે આ માણસમાં એવું તે શું છે કે બલભલા કેંગ્રેસવાદીઓને પણ એમના વિના ચાલતું નથી ? અને આ જાતની

સામાન્ય જનની જિજ્ઞાસુવૃત્તિ સંતોષવાના ઇરાદાથી જ આ જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. રાજાજીએ અપમાનની જોડામાં જોડી ખીણ પછી જોઈ અને સન્માનનું કુચ્છોચ્છ શિખર પછી જોયું. અને રાજાજી આટલા મહાન થયા તે પછી કેવી રીતે ? એઓ રાતોરાત મહાન થયા નથી, પછી કદમ કદમ કરતાં આગળ વધ્યા છે. અમેરિકામાં જે સ્થાન વોશિંગ્ટન અને લિંકનનું છે તે જ સ્થાન હિંદમાં રાજાજીનું છે. એમની સાદાઈ ને વાણીમાધુર્ય, એમની અતુલવોની વિવિધતા, એમનું ચારિત્ર્ય અને ત્યાગ, હિંદની બાવિ પેઢીઓને પ્રેરક અને માર્ગદર્શક થઈ પડે તેવાં છે. રાજાજીના જીવનમાં એકધારી ભવ્યતા નજરે પડે છે. એમના જીવનમાં એક પછી અવગુણ શોધ્યો જડે એમ નથી એટલું જ નહિ પણ એમના જીવનમાં એક પછી પ્રસંગ કે એક પછી કાર્ય એવું ન જડે કે જેને માટે હિંદની વર્તમાન તથા બાવિ પેઢીને નીચું જોવાનું થાય ! આમ રાજાજીની મહત્તા વચનાતીત છે. અને રાજાજી તો હિંદના રાજકીય પ્રદેશને નવપલ્લવિત અને રસાળ કરનાર ‘મીઠા મહેરામણ’ છે, કારણ કે મહેરામણની સધળી શક્તિઓ એમનામાં છે. મહેરામણની સહનશીલતા, મહેરામણની પોતાના વિશાળ ઉદરમાં સૌ કોઈને સમાવવાની શક્તિ તથા મહેરામણનું પરોપકારીપણું-રાજાજીમાં વિપુલ

- ૧૩ રાજાજી અને જવાહર૧૩૧-૧૩૫
- ૧૪ રાજાજી અને સરદાર૧૩૬-૧૩૯
- ૧૫ રાજાજી અને રાજેન્દ્રબાણુ ૧૪૦-૧૪૪
- ૧૬ રાજાજી અને પટ્ટાણી૧૪૫-૧૪૮
- ૧૭ રાજાજીના જીવનના
વિશિષ્ટ પ્રસંગો૧૪૯-૧૫૮
- ૧૮ રાજાજીનાં વિચારમૌહિતકો (૧)
....૧૭૨-૧૮૬
- ૨૦ રાજાજીનાં વિચારમૌહિતકો (૨)
....૧૯૦-૨૧૨
- ૨૧ રાજાજીનું રાજકારણ૨૧૩-૨૨૫
- ૨૨ રાજાજીના જીવનની
વિશેષતાઓ૨૨૬-૨૩૬
- ઉપસંહાર૨૩૭-૨૪૦

મકરણ ૧ છું

રાજાજનો જન્મકાળ

૮૭૬નું વર્ષ છે. એ કાળ હિન્દને માટે સંક્રાન્તિ
જામ છે. તેને રચાતે નવું આવે છે. પાશ્ચાત્ય
પૂર આપણા જીવનના એકેએક ક્ષેત્ર ઉપર
ઠરી રહ્યું છે. આપણા જીવનમાં જોતજોતામાં
અંગ્રેજી રાજ્ય જોડે એની ભાષા આવે છે.
૩ એનો ચક્રેવેશ આવે છે. સાહેબશાહી
ઓ અને વિદ્યાપીઠો રચપાતાં જાય છે.
૧. બધાંય, એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ-
પણુને આપણી પછાતદશાને શોચ
પસંદો સાવવા હિન્દમાં 'ઠેરઠેર

પ્રકરણ ૧ છું

રાજાજીનો જન્મકાળ

ઈસુનું ૧૮૭૬નું વર્ષ છે. એ કાળ હિન્દને મોટે સંક્રાન્તિ યુગ છે. જૂનું જામ છે. તેને રથાને નવું આવે છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું ઘોડાપૂર આપણા જીવનના એકેએક ક્ષેત્ર ઉપર પૂરવેગથી ધસારો કરી રહ્યું છે. આપણા જીવનમાં નોતનોતામાં પસંદો થવા માંડે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય જોડે એની ભાષા આવે છે. એના વિચારો આવે છે. એનો ખડેરવેશ આવે છે. સાહેબશાહી આવે છે. અંગ્રેજી શાળાઓ અને વિદ્યાપીઠો સ્થપાતાં જાય છે. એમના ઇતિહાસ ને જૂગેળ ભણાય, એમની રાજકીય પ્રવૃત્તિ-એનો અભ્યાસ થાય, ને, આપણને આપણી પછાતદશાનો શોચ થવા માંડે છે. જીવનમાં શીઘ્ર પસંદો લાગવા હિન્દમાં 'ઢેરઢેર અંગ્રેજી ભણેલાઓ સુધારા પ્રવૃત્તિ ચાર કદે છે. એ પ્રવૃત્તિ જોરશોરથી ઉપડે છે. જંગમનામાં એક તો બાળાં લોકો લાગણી-પ્રધાન વિશેષ, ને બીજું અંગ્રેજીનો પ્રચાર ત્યાં સૌથી વિશેષ મચેલો. રાજા રામમોહન ને કેચરચંદ્ર સેન વગેરેની ખબો સમાજ ને પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિનાં આંદોલનો હિન્દ ઉપર પડે છે. આ અસરથી અલિપ્ત રહે છે દક્ષિણ હિન્દનો પ્રદેશ. અંગ્રેજી શિક્ષણ લેવા છતાં એમાં અંગ્રેજીપણું ઝાઝું પ્રવેશવું નથી. એવું કારણ એ પ્રદેશની શુદ્ધિમત્તા અને લાગણીમાં ન

તથાવાની વૃત્તિ છે. દક્ષિણ હિન્દ પ્રથમથી જ રિયનિર્યાપક વિશેષ. તેથી જ એ કાર્મપણ જાતની નવી પ્રવૃત્તિને બંધાળીએ કે યુગ્મરાતીએ. જોટલી સહેલાઈથી અપનાવતા નથી. પણ એને નાણી જુએ છે. એમાં કાર્મપણ વગર હાજે, એમાં કાર્મ એ તથ્ય હાજે તો જ એ અપનાવે. એમાં જે કાર્મ કસણી હોય તે જુદીની છે. દક્ષિણનો પ્રદેશ જ એની જુદિમતા માટે, એની તેજસ્વી મેધા માટે જાણીતો છે. એ પ્રદેશ જ આપણને શંકરાચાર્ય જેવા મહાન ફિલસૂફ આપ્યા, રામાનુજચાર્ય જેવા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની આપ્યા, વલ્લભાચાર્ય જેવા ધર્મશુરુ આપ્યા, સી. વી. રામન જેવા આલમ મશહૂર વૈજ્ઞાનિક આપ્યા, રાધાકૃષ્ણન જેવા હિંદની સંસ્કૃતિનું જગતભરમાં ગૌરવ વધારનાર સન્દેશવાહક આપ્યા તેમજ રાજાજી અને પદાભી જેવા પ્રથમ પંક્તિના રાજકીય નેતા આપ્યા. આ બધા તો દક્ષિણ હિન્દમાં જે જાનેક રત્નાવલિઓ પડેલી છે, તેમાંના મણતર જ રત્નો છે.

રાજગોપાલાચારી આવા પ્રદેશમાં જાળથી ૭૦ વર્ષ પૂર્વે જન્મે છે. દક્ષિણ હિન્દનો મુખ્ય પ્રશ્ન તે બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણે-તરનાર વિરોધનો. એ પ્રશ્નને રાજકીય ગણીએ તો એ રાજકીય છે. સામાજિક ગણીએ તો એ સામાજિક છે. ધાર્મિક ગણીએ તો એ ધાર્મિક પણ છે. બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણેતરને તુચ્છકારથી જુએ. બ્રાહ્મણો રસ્તામાં ચાલે ત્યારે રખે એમનો પડછાયો પડે તેથી અબ્રાહ્મણથી એ-રસ્તેથી જવાય પણ નહિ, એવો જુદમ હતો. બ્રાહ્મણો ધાર્મિક જાળતમાં ખૂન જ રૂઢીચૂસ્ત અને ધર્મોધ કહીએ તેવા. એથી અંગ્રેજ શિક્ષણ લીધા પછી બ્રાહ્મણેતરો પોતાના હોમ સમજવા લાગ્યા. એમણે બ્રાહ્મણો સામે બંડ પૂકારવા માંડ્યું. આ પરિસ્થિતિનો મોટામાં મોટો લાભ જિહાન્યો અંગ્રેજ

પાદરીઓએ, એમણે બ્રાહ્મણોતરોને ખ્રિસ્તી ધર્મનો સફળતાથી અંગીકાર કરવા સમજાવ્યું. અને એ રીતે ખ્રિસ્તીઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધવા માંડી. તેમ છતાં બ્રાહ્મણોમાં અગ્રેજ બંધુલાઓ પણ સુધારા તરફ વળ્યા નહિ, એ બીના આશ્ચર્ય-કારક હતી.

આવા સંક્રાન્તિ યુગમાં રાજાજીનો જન્મ થયો હતો. રાજાજીનો જન્મકાળ એટલે હિંદના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગની ભૂમિકા. — દેશ-ભરમાં જગૃતિનો આરંભ. હિંદુમુસ્લિમ વિષ્ણવાદનો આરંભ. હજી હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જન્મને છ વર્ષની વાર હતી. ખ્રિસ્તીય રાજ્યની ઉપરછલ્લી સલામતી સર્વેને રૂચિ ગઈ હતી. ૧૮૫૭ની હિંદી ક્રાન્તિ સરકારે એવા પ્રબળ હસ્તે દાબી દીધી કે એ ખનાવને બાવીસ વર્ષ થયાં હોવા છતાં સરકાર પ્રત્યેનો લોભોનો ધાક હજી શમ્યો નહોતો. એની વાતો કરતાં લોકો કંપી ઊઠતાં. દેશ આખો આ નવી સંસ્કૃતિના, આ નવા રાજ્યના તેજથી અંબાઈ ગયો હતો; પ્રભ એવી બાનજીવી બની ગઈ હતી, કે, નવા પ્રવાહમાં વિવશ બનીને તણાવાતું જ તેમને અમતું ગયું. જેમને અસંતોષ થતો મયો તેવા લોકો પણ ક્રાન્તિની વાતો તો હવે કરતા નહોતા. માત્ર સુધારાની માગણી કરવાની બહુ બહુ તો હિંમત કરતા.

આમ રાજ્યકીય ઇતિહાસ પલટાતો હતો. હિંદ ઉપર પરદેશી સક્ષતનતે પોતાનો અડ્ડો જમાવી દીધો ને આપણે પરાધીન બન્યા. પણ એ સુધુસિમાંથી આપણને જમાડનારા, આપણને આપણી અવદરાતું ને આપણા સામુદાયિક જળનું બાન કરાવનારાં કેટલાંક બળો જાગ્યાં. આપણો અસંતોષ વધી પડ્યો. ક્રાન્તિ માટેની ભૂમિકા રચાતી હતી. અંગ્રેજોનું વર્ચસ્વ આપણને ખૂંચવા લાગ્યું. એમણે દેશીઓનાં જે કૂર હાથ કપાં હતા, તેમની ક્રાન્તિના વીરોને

જે રીતે જાહેરમાં કાસીએ દીધા હતા, તેથી કેટલાકમાં વૈરનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો. કેટલાકે આ વેપારશાહી સસ્તનનને સમૂળી ઉપેક્ષવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. અને એ રીતે જૂઝઘમાં અગ્નિ જલતો ગયો. આવા સંશોભના વાતાવરણમાં, ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બર મહિનામાં રાજાજીનો જન્મ. નવો અસંતોષ છ વર્ષ પછી સક્રિય ને મૂર્ત સ્વરૂપ લેવાનો હતો. એમાં પ્રાંતપ્રાંતના, કોમકોમના, અગ્રેજી શિક્ષણ લીધેલા મળીને, દેશના ભાવિની, દેશની ગુલામીની વિચારણા કરવાના હતા. આવા વાતાવરણમાં જે જન્મે તેનામાં ક્રાન્તિની ભાવના જાગે, આસપાસની વ્યવસ્થાની એની પર અસર થવા વિના શાની રહે ? આમ દેશના સંક્રાન્તિકાળમાં, જે સંસ્કૃતિની સધિ વખતે, રાજાજીનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ ૨ જુ'

બાલ્યકાળ

મેઢાસ ઈલાકાની પશ્ચિમે સેલમ નામનો જળાશય છે. એ જળાશય હોમુરની પાસે ચોરાપલી નામે નાનકડું ગામડું છે. ત્યાં પંદરસોએક ધરની વસતિ હશે. ગામની વસતિ ફરેક હજારની ખરી. ગામની વસતિ પચરંગી છે. ખાસ કરીને બાળણે અને ચેટ્ટીએ સવિશેષ છે. એ ગામની વસતિ તામીસ પશુ ખેતે છે ને તેકુચુ પશુ ખેતે છે. ને કાનડી બોલનારાઓની સંખ્યા પણ કંઈ ઓછી નથી. કારણ, કાનડી ભાષાવાળું મૈસુર રાજ્ય ચોરાપલીની નજદીકમાં જ આવેલું છે. ગામનું પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ મનને હરી લે એવું છે. એમાં પ્રાચીન શિલ્પના ન્યાં હિતમ નમૂનાઓ હોય તેવાં કેવમંદિરા છે, વાવો છે, કુંડો છે. ને લાલ લાલ માટીના રસ્તાઓ છે. એમાં એક ખૂણે મૈસુરી નળિયાંથી છત્રાપલું, એક નાનકડું ધર છે. એની આગળ છજું છે. એમાં ત્યાંના એક જમીનદાર રહે છે. એમનું નામ શ્રી. ચક્રવર્તી આવંગર. એમની પાસે પચારા સાક એકર નેટલી જમીન હશે. ત્યાંની જમીન વરસાદના મુખને લીધે સારો પાક આપનારી. વરસાદના સમયમાં તો ધરતી લીલી લીલી બની જાય. ને વરસાદ ન પડે, તો ચે ગામના કુવા એટલા જ્યાં કે એના પાણીથી પણ ખેતી તો થાય જ. આવી હરિયાળા ને સુંદર ખેતી પર આવંગર પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ કરે.

ચક્રવર્તી આયંગર ચૂસ્ત વૈધ્યુવ છાઠણુ. નિયમિત રીતે રોગ વિધિસર સર્વે આદિક કરે. આખો સવારનો વખત નિરનિરાળા ધાર્મિક વિધિમાં જ વીતાવે. એમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અગાધ હતું. એમની સંસ્કૃત જ્ઞાન માટેની ખ્યાતિ છેક મદ્રાસ સુધી વિસ્તરેલી. એમ કહેવાય છે, કે આખું વાલ્મિકી રામાયણ એમને કંઠરથ હતું. એઓ આખા ગામની સમક્ષ દેવ કયા કહેતા, ધર્મનું રહસ્ય સમજાવતા. અને એ રીતે વૈધ્યુવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર કરતા. એમની પામે ગામે-ગામથી સંસ્કૃત સાહિત્યના કૃત પ્રતોની મુસ્કેલીનું નિવારણ કરવા પડિતો આવતા. એમાં જે ખાસ કરીને મદ્રાસની પ્રેસીડન્સી કોલેજમાં એક ઑપટ નામે જર્મન સંસ્કૃત સાહિત્યના અધ્યાપક હતા. તેઓ તો વારંવાર એમની પાસે આવીને સંતોષ પામી પાછા જતા.

ચક્રવર્તી આયંગર જમીનદાર તો હતા જ, પણ તે ઉપરાંત એઓ ગામના મુનસફ પણ હતા. સિવાય સરકારી ખેતીવાડીના ઉત્પાદનનો જે ભંડાર હતો તે પણ એમના કબજામાં હતો. એ માટે સરકાર તરફથી એમને થોડી આમદાની મળી.

ચક્રવર્તીની પ્રતિષ્ઠા એટલી બધી વિકસેલી કે, એકવાર મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ કેનમેરા હોમર આવેલા. એમણે ચક્રવર્તી વિષે સાંભળેલું એટલે એને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. એમણે ચક્રવર્તીને કહેલું મોઝલું. એ લોકોની વચ્ચે મુલાકાત ગોઠવાઈ. તે એક દુબાવિયા દ્વારા એક કલાક સુધી એ બે જણે વિચારવિનિમય કર્યો.

ચક્રવર્તીને પતિવ્રતા શીમારામણ નામના ધર્મપત્ની ર્હતાં. * એ સ્ત્રી પતિ જેવી જ ધર્મનિષ્ઠ. કુટુંબ સુખી હતું. એમને કરાની ઉણપ નહોતી, જીવનમાં કરોડ અસંતોષ નહોતો. એમને બે સંતાનો હતાં. મોટા નરસિંહાચારી, બીજા શ્રીનિવાસ આયંગર. તે ૧૮૭૬ના ડિસેમ્બર-

માં એમને ત્યાં ત્રીજો પુત્ર જન્મ્યો. ને તે રાજગોપાળાચારી. એ સૌથી નાનકડો પુત્ર હોવાથી ખૂબ લાડફેડો હતો. નાનપણથી જ એનો જન્મોત્સવ ધામધૂમથી ઉજવાયો. એના ઉછેર માટે ખાસ દરકાર રાખવામાં આવી. ચક્રવર્તી એને આયંગરના લાડકા નામથી બોલાવતા. નાનપણથી એ બાળકમાં નૈતિક હિંમત જળી. પોતે કંઈ બહાર તોફાન કર્યું હોય, તો પિતાની સમક્ષ આવીને ખુલ્લી રીતે એનો એકરાર કરે. આ હિંમત ને સત્યવક્તૃત્વ એમના પિતાને ખૂબ જ ગમી ગયાં. એમને દડા ઉછાળવાનો ખૂબ સોખ. બીજા સાથીઓ મળે તો ઠીક. ને ન મળે તો બાળક રાજગોપાળાચારી એકલા રમતાં ખચકાપ નહિ. મોટેભાગે એની જોડે બીજા બાળકો હોય જ. બહાર તોફાનમસ્તી ખૂબ કરે. પણ ઘરમાં આવીને એ ગંભીર ને ડાહ્યા ડમરા બની જતા. રાજજીને એમના પિતા નાનપણથી જ કંઈ ને કંઈ બજાવ્યા કરતા. ને એ નાનું બાળક પણ અદ્ભુત મહાશક્તિ ધરાવતું હતું. એને એના પિતા જે કહે, તે તુરત જ યાદ રહી જતું, એટલું જ નહિ, પણ પોતાને કંઈ શંકા લાગે તો બીજો કિસ્સો પૂછીને એઓ શંકાનો ખુલાસો કરી લેતા. આમ એમને વિધિસર નિશાળે મુકવામાં આવ્યા તે પૂર્વે તો એમણે ઠીકઠીક સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લીધું. એમના માતાપિતા એમને પુરાણની વાતો કહેતાં. ને, નાનપણથી એ બધી વાતો એમણે મનના બંગારમાં સંધરેલી.

પાંચમે વર્ષે બાળક રાજગોપાળાચારીનું નિરાળમરણ કર્યું. નિરાળમાં એમને તો ખૂબ રસ પડતો માંડ્યો. બીજા બાળકોની જેમ એઓ તોફાન ન જ કરતા પણ બિલટા, નિશાળે બિલટ ઉમંગથી જતા ને ઝંટઝટ મહણ કરી લેતા. તે વર્ષે પણ એમની મહાશક્તિ અને રમણશક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હતી. નિરાળમાં શીખરાતા બધા વિષયોમાં એમને સરખો રસ પડતો. નાનપણથી

જ એમની છાત્રાસુરૂતિ વિશેષ. શિક્ષકને પણ સવાલની પરંપરાથી અકળાવી મૂકતા. ચક્રવર્તી પુત્રની કૌતૂહલરૂતિ અને છાત્રાસાહુતિથી સદાય રાજ રહેતા. અને એને પૂરેપૂરો સંતોષ આપી એના મનનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કરતા. એને વિસ્તારથી બધું સમજાવતા. ને, પોતાનો પુત્ર આટલો ચપલ છે એ જાણી રાજ થતા. ક્યારેક પોતાને મૂંઝવે એવો પ્રશ્ન બાળ રાજાજી પૂછી મારે ત્યારે એઓ એને સમજાવી કહેતા, "બેટા! આનો જવાબ કાલે આપીશ હોં!". ને રાજાજી પણ પિતાને એવા સમજી મહેલ કા નરાય અધીરાઈ બતાવતા નહિ, પણ બીજા દિવસની રાહ જોતા.

ચક્રવર્તીએ પોતાના બાળકોને બહુ જ સાદાર્થી રહેવાની ટેવ પાડેલી. એ બાળકોને રાતે મહે એવી કંઠી હોય તો યે સાદરી પર સુવાડતા ને દિવેલના કાડિયાંથી રાત્રે વાંચવું પડતું. પણ ખોરાક પૌષ્ટિક આપતા. ઘી, દૂધ, છાશ એ બધું બાળકોને પૂરતું અપાતું. પણ મોજશોખ તરફ બાળકો વળે નહિ તેની એઓ પૂરતી કાળજી રાખતા. ક્યારેક એમના ખીસાખર્ચ માટે થોડા આના પણ એઓ બાળકોને આપતા. એમના બીજા ભાઈઓ એ પૈસાનું કાં તો ખાવાનું ખાતા અથવા તો બીજે કંઈ હિપચોગ કરતા, પણ રાજાજી તો પૈસા મળે, એટલે તુરત જ ચોપડીઓ વેચનારની દુકાને જઈ પોતાને મનમમતી ચોપડીઓ ખરીદતા. નાનપણમાં ચોપડીઓને આ જાતનો શોખ, ચોપડીઓને જીવનની બીજી બધી જરૂરિયાતો કરતાં એમણે આપેલું પ્રાધાન્ય એ નાનપણથી જ એમનામાં પાંડિત્યનાં બીજ રહેલાં હતાં તે દર્શાવે છે. એ દર્શાવે છે કે આ બાળક કોઈ અસામાન્ય પુરુષ થવા સંભવિત હતો. એની રચિઓ સામાન્ય નહોતી, પરંતુ એની જ કહી શકાય એવી વિશિષ્ટ હતી. આમ છતાં એઓ રમતમમત તરફ ઊંદાસીન નહોતા. રાજ એ ત્રણ

કદાક તો એમને રમવાનું નોઈએ જ. એટલે એઓ અભ્યાસ પણ કરતા ને સાથે સાથે પૂરેપૂરા દિલથી રમી પણ લેતા. અભ્યાસમાં એઓ ભટલા નિયમિત તેટલા રમતમતમાં પણ.

રામજીને નાનપણમાં બિલાડીનાં બચ્ચાંનો ઘણો શોખ. નાનાં બચ્ચાંને રમાડતાં એઓ યાદે જ નહિ. ગાય ને વાછરડાં પણ એમને ખૂબ ગમે. વાછરડાંને પણ એઓ ઘરની પાછળ વાડામાં જઈ રમાડી આવે.

રામજીએ તામિલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું. હોસુરમાં અંગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ ત્યાંની શાળામાં અપાતું. પુત્રને એ શાળામાં મોકલવાનો એમના ધર્મનિષ્ઠ પિતાએ સંકલ્પ કર્યો. મામના બીજા બ્રાહ્મણોની તો એવી ઇચ્છા ખરી કે પંડિતનો છોકરો મ્લેચ્છ ભાષા ન શીખે પણ સંસ્કૃતનો જ અભ્યાસ કરે ને મોટા પંડિત થાય. પણ ચક્રવર્તી આયંજરને પોતાનો પુત્ર સંસ્કૃતમાં પારંગત તો થશે જ એની ખાત્રી હતી, એટલે અંગ્રેજી શિક્ષણનો પણ પોતાના પુત્રને લાભ મળે એમ એઓ ઇચ્છતા. એટલે ઉદારતાથી પોતાના પુત્રને ગામ લોકોની ટીકા છતાં એમણે અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા માંડ્યું.

હોસુરની શાળામાં એણે જોતજોતામાં ત્રણ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. પછી આગળ શિક્ષણની ત્યાં સગવડ નહોતી, એટલે ઉત્સાહી પિતાએ પુત્રને જેંગલોર હાઈસ્કૂલમાં ભણવા મોકલ્યો. આ રીતે રામજીનું ગ્રામજીવન પૂરું થયું, ને હાઈસ્કૂલમાં સરેરીજીવન શરૂ થયું. એમની પ્રતિભાને નવો માર્ગ મળ્યો. એમના સંસ્કારોને નવું ફેવ મળ્યું. એમની મેઘાને વિરતારનો અવકાશ મળ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી

બેંગલોરમાં

અંગ્રેજી ભાષા શિક્ષણમાંથી રાજ્ય હોમર હાડી બેંગલોરમાં શિક્ષણ લેવા જાય છે. કારણ કે, હોમરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની સમસ્યા નથી. રાજ્યની શુદ્ધિની વિશ્વસ્યતા જોઈને એમના પિતાએ નિર્ધાર કર્યો છે, કે એની પાછળ જે ખર્ચ થાય તે કરીને પણ એને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું. રાજ્ય એકલા બેંગલોરમાં આવે છે, અને હાજીરમાં રહે છે. બેંગલોરનું આખું વાતાવરણ એમને નવીન લાગે છે. ક્યાં હોમરનું શાંત, ને ક્યાં એ શહેરી ધમાલવાળું વાતાવરણ, પણ આ વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાર્થીને કદાચ નહીં લાગવું નથી. એઓને બધા વિષયમાં સરખો રસ પડે છે. વિજ્ઞાન ને સાહિત્ય, ઇતિહાસ ને ગણિત બધા એક સરખો આનંદ એને આપે છે. જો કે, અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એ નિષ્ણાત ગણાય છે. બીજા વિદ્યાર્થીઓ એની પાસે અંગ્રેજી શીખવા આવે છે, ને એઓ હોંશયી શીખવે છે પણ ખરા. એ ઉમરમાં એમણે શેક્સપીયરનાં નાટકો વાંચ્યાં માર્યાં, ને, એઓ ખૂબ રસથી શેક્સપીયર અનેકાર વાંચી ગયેલા. એ--ઉપરાંત - વોલ્ટર સ્કોટની નવલકથાઓનું આકર્ષણ પણ એમને નાનપણથી જ થયેલું. રાજાજીવનની એમની મુખ્ય ટેવોમાં વાંચન, અને સંજે ફરવાનું મુખ્ય હતું. વિદ્યાર્થી તરીકે

ખીજા વિદ્યાર્થીઓની જેમ એ ઉડાડ નહિ પણ ધણા કરકસર કરનારા. જરૂર હોય એટલો જ ખર્ચો કરે. ન કંઈ મોજશોખનું પ્રલોભન. નહિ કંઈ શહેરનાં આકર્ષણો. એમના પિતા પાસે પણ એઓ પોતાની ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતથી એક પૈસો પણ વધારે ન મંગાવે. તે વખતે એ ધોતિયું, ખમીસ, કાટ ને ટોપી પહેરતા એમનાં કપડાં સાદાં હોય પણ તદ્દન સ્વચ્છ હોય. આમ સફાઈ ને સ્વચ્છતા એ એમનો નાનપણથી જ મુદ્રાલેખ હતો.

એમ કરતાં કરતાં ખંતથી, કુચામ જુદિયા, જરલંત મેઘાથી, એઓ સર્વ શિક્ષકોના લાડકા થઈ પડે છે. એકેએક વિદ્યાર્થીમાં એઓ પ્રિય થઈ પડે છે. ત્યાં ચાર વર્ષ કાઢી એઓ મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ઘણો ઉંચે નંબરે પસાર થઈ, જેંગલોરની સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજમાં જ ઉચ્ચ શિક્ષણ લે છે. કોલેજમાં એઓ પ્રોફેસરના માનીતા થઈ પડે છે. પદ્મવિદ્યાનના અધ્યાપક પ્રો. કુકના ને અંગ્રેજીના અધ્યાપક પ્રો. ટેઈટના એઓ માનનીય વિદ્યાર્થી બને છે. એમાં પ્રો. ટેઈટ ને રાજજીનો સંબંધ શુરુ શિષ્યનો મટી જે દીલોજનન મિત્રો જેવો બની જાય છે. એક વાર વાતવાતમાં પ્રો. ટેઈટ રાજજીને કહ્યું, “રાજગોપાળાચારી! તમારા જેવો જુદિશાળી વિદ્યાર્થી જે વિદ્યાપતમાં હોય તો નામના કાઢે. તમારે માટે છાત્રવૃત્તિ વગેરેનો જંદોનરત હું કરીશ. તમે વિદ્યાપત જરૂર જાઓ. ત્યાં તમે ઝળકી ઉઠશો.” એનો ઉત્તર આપતાં નાનકડો રાજગોપાળાચારી કહે, “સાહેબ! મારે તો મારો હિન્દ જ બહુ છે. વિદ્યાપતમાં શું વધારે છે? મારામાં શક્તિ હશે તો મારા દેશમાં જ હું ઝળકીશ. મને પરદેશનો મોહ નથી.”

રાજજીનો આ ઉમરે પણ આવો દેશપ્રેમ જોઈ ટેઈટને

પ્રથમ તો આશ્ચર્ય ઉદ્ભવ્યું. પરંતુ, પછી રાજજીતો વાંસો યાગડી એણે કહ્યું, “વાહ ! તારો વતનપ્રેમ હું સમજી શકું છું. એ માટે તને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ.”

આ પછી એ જને વચ્ચે ખૂબ મીઠો સંબંધ રહેલો. ૧૯૩૭માં ટેઈટે જ્યારે એના નિવૃત્તચયાન રોકાટલેન્ડમાં જાયું, કે એતો નાનકડો મિત્ર રાજજી મદ્રાસનો વડો પ્રધાન બન્યો છે, ત્યારે એણે એને અભિનંદન પાઠવ્યાં. એમને વિષે રાજજીએ વડા પ્રધાન બન્યા પછી એકવાર કહેવું, “ટેઈટસાહેબને હું શી રીતે બૂલી શકું ? એઓ મારા પિતા હતા, એમ કહું તેમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી.”

બેંગલોરના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ બોલતાં રાજજીએ જણાવ્યું. હવું, “મારા કોલેજના દિવસો એ મારી જીંદગીના સુખીમાં સુખી દિવસો હતા” ને એ બોલતી વખતે એમનું હૃદય લાગણીથી ઉભરાવું હતું.

રાજજીએ એ રીતે કોલેજમાં બે વર્ષ માળ્યાં. પછી, રાજજીને પોતાને પણ લાગ્યું, અને એમની જીવિમતા જોઈને એમના પિતાના કેટલાક મિત્રોએ એમના પિતાને સલાહ આપી કે એ છાકરાને મદ્રાસ જ બહુવા મોકલે. છાકરો સારી છાત્રવૃત્તિ લાવતો હતો એટલે માતા પિતાને બારે પડે એવું તો હવું જ નહિ. મદ્રાસમાં પણ એને છાત્રવૃત્તિઓ મળશે કે કેમ તેની રાજ-જોપાળાચારીએ તપાસ કરાવી ને પરિણામે ત્યાં પણ છાત્રવૃત્તિનો બદોબરત યર્ષ શકશે એમ જણાવાયું. રાજજીની મલામજી કરવા એમના બેંગલોરના એકેએક પ્રોફેસર રાજ હતા. એમના અંગ્રેજના પ્રોફેસર તો વારંવાર કહેતા, “મારા હાથ તમે સેંકડો વિદ્યાર્થીઓ બણી ગયા. પણ, આટલી જીવિ ગેં હજી કોઈનામાં જોઈ નથી.”

આ રીતે પિતાએ સંમતિ આપી એટલે હેલા જે વર્ષના ડીગ્રીના અભ્યાસ માટે રાજ્યજી મદ્રાસની પ્રેસીડન્સી કોલેજમાં જોડાયા. ત્યાં હોસ્ટેલમાં ઉતર્યા. શરૂઆતમાં બધું નવું નવું લાગે. વિદ્યાર્થીઓ નવા, પ્રોફેસરો નવા, પણ વિદ્યાર્થીઓની આ યુવકને જાત્રી મુશ્કેલી નહીં નહિ. કારણ એમને તો એકાદ પુસ્તક મળ્યું, એટલે જીન કથાની જરૂર રહે નહિ. શરૂઆતના થોડા મહિના રાજ્યજીએ લમબગ એકાંતમાં ગાળ્યા. એવામાં આવી ૩ માસિક પરીક્ષા. ૭ માસિક પરીક્ષામાં એઓ પ્રથમ આવ્યા, ત્યારે બધાની દૃષ્ટિ આ હોકરા તરફ ફરી. ને એક ઝપાટે એઓ કોલેજમાં લોકપ્રિય થઈ ગયા. અત્યાર સુધી એમનાથી દૂર રહેતા પ્રોફેસરો તેમજ વિદ્યાર્થીઓ એમની પ્રત્યે મધપૂડા પ્રત્યે મધમાખીઓ આકર્ષાય એમ આકર્ષાવા લાગ્યા. એમના માક' હરેક વિષયના એટલા બધા સારા આવ્યા કે એમને હરેક વિષયના પ્રોફેસરોએ બોલાવી ધન્યવાદ આપ્યા.

આ રીતે ઘણી નાની વયે એટલે અઢારમે વર્ષે તો એમણે બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. એમણે પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી હવે બવિંધ્યમાં શું કરવું એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. બવિંધ્ય વિશે એમણે તો માર્ગ નહીં જોઈ રાખ્યો હતો. એમના પિતા રજા સરકારી નોકર એટલે એમની ઇચ્છા તો એમ હતી કે, રાજગોપાળાચારી સ્તીવીલ સરવીસની પરીક્ષા પસાર કરી હોમ્સરનો કલેક્ટર બને. એમની મુરાદ એથી વધારે આગળ ન વધે એ સમજી સકાય એવું ને સ્વાભાવિક છે. એમને મન કલેક્ટર એટલે આખા જીલ્લાનો રાજ્ય. એનાથી વધારે ઉંચી પદવી પોતાના પુત્રને મળે એ કામના પણ ગામડાના ચક્રવર્તી આયંગર શી રીતે કલ્પી શકે ? પણ મદ્રાસમાં ને બેંગલોરમાં રહેલા આ બાળકે જોયું હતું કે અત્યારે દેશનું વર્ચસ્વ વડીલોના જ હાથમાં છે. લોકમાન્ય ને દિરોજયાહ, મોતીલાલજી ને માલવીયાજી, ગાંધીજી ને દેશ.

બધું, એ સપળા વડીલો હતા. એમની કુર્નિ વડીલ તરીકે ફેલાયલી ને વિસ્તરેલી. આ જ કારણથી વડીલાતનું એમને અદ્યમ આકર્ષણ લાગેલું. એ ધધામાં મહાન નામના મેળવવાની અને એક મહાન વડીલ થવાની એમની મત્તવાકાંક્ષા હતી નહિ. કારણ એવું હોત તો બધી સગવડો હતા, એઓ સહેલાઈથી વિધાયત જઈ એરીસ્ટર થઈ આખ્યા હોત. પણ મહત્તા મેળવવા માટે વડીલાત એ સોપાન છે, એ એક પ્રગતિની ભૂમિકા છે એટલી એમને માહિતી. આ કારણથી એમને વડીલાતનું આકર્ષણ થયું. ને પોતાને સીવીલીયન કરવા ઇચ્છના પિતાને પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ એઓ સહેલાઈથી સમજાવી શક્યા. ને પિતાએ એમને વડીલાતનો અભ્યાસ કરવાની સંમતિ આપી.

પિતાની સંમતિ મળતા એઓ ફરી મદ્રાસ ગયા, ને, ત્યાં સરકારી હો ડાક્તેજમાં દાખલ થયા. જે વર્ષ એમણે ખંતથી અભ્યાસ કેયો, ને, બંને વર્ષોમાં એમણે અભ્યાસમાં એટલી તીવ્ર શુદ્ધિ દર્શાવી, કે, એમણે અનેક છાત્રવૃત્તિઓ ને ધંનામો મેળવ્યાં. ને, વીસ વર્ષની વયે એઓ વડીલ બન્યા. ને આમ રાજ્યજનો અભ્યાસકળ પૂર્ણ થયો. એમના અભ્યાસજીવનમાં એવા ચિરમરણીય બનાવો બન્યા નથી, કે, નથી એમના જીવનમાં એમના જીવનને પદઢાવી નાંખે એવો, એમની દૃષ્ટિને પરિવર્તિત કરે એવો બનાવ બન્યો. એમનું વિદ્યાર્થીજીવન અત્યંત સરળ, અભ્યાસરત, નિર્દોષ ને મંભીર હતું. એમાં સામાન્ય વિદ્યાર્થી જેવી આજકલ્લ નહોતી, છીછરાપણું નહોતું, મોજશોખની તીવ્ર ઇચ્છા નહોતી. એમાં હતી માત્ર બાવના બક્તિ, હતી માત્ર વિદ્યાર્થીઓમાં હોય છે તેવી શાનપિપાસા.

પ્રકરણ ૪ થું

વકીલાત

વીશ વર્ષે તો રાજજી વકીલ બન્યા, ને, એટલી નાની ઉંમરે, એમણે સેલમમાં વકીલાતની શરૂઆત કરી. સેલમમાં એઓ નાનામાં નાના વકીલ. તદ્દન છોકરા જેવા લાગે. સેલમની 'પસ'દગી પણ અનેક કારણે થયેલી. સેલમ એ જીલ્લાની રાજધાની હતી. ત્યાં વકીલાત સારી જામે એમ હતું. ને એમના પિતા ચક્રવર્તી આયંગરની પ્રતિષ્ઠા સેલમમાં ખૂબ જ હતી. જો કે, રાજજીનું ધ્યાન તો મદ્રાસ પર જ કેન્દ્રિત થયું હતું. પણ મદ્રાસ જતાં પૂર્વે વકીલ તરીકેની થોડી કીર્તિ સંપાદિત કરવી જોઈએ, ને એ કીર્તિની મૂઠી લઈને મદ્રાસ જાય, તો જ મદ્રાસમાં વકીલ તરીકે આગળ આવવાની તક હતી. વળી, એ પણ એમના ધ્યાનમાં હતું, કે મદ્રાસના મોટા વકીલો જીલ્લામાંથી જે અપીલો આવે તેમાંથી જ મોટી રકમે પેઢા કરતા. એટલે, આ બધો વિચાર કરતાં, એમણે સેલમને જ પોતાના જીવનસંભાવના પ્રથમ રાજ્યક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કર્યું.

સેલમના જાણીતા લતામાં એમણે ઘર બાંંડે રાખ્યું. એમની જોડે એમના પિતા ને બે ભાઈઓ નરસિંહાચારી ને શ્રી નિવાસ આયંગર પણ આવ્યા. એમની માતાનું તો અવસાન થયું હતું. એમણે પોતાનો શક્તિ ઉપર જ બરોસો રાખ્યો. ન તો કંઈ મોટા

વકીલની ખુશામત કરવા માંડી. ન તો, એમણે અસીલોની શોધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ એમના પિતા ચૈત્રવર્તી આયમરની પણ પ્રતિષ્ઠા સારી જાહેરી. એટલે એમના પિતાનું નામ સાંભળીને જ એમના પરિચિત અસીલો શરૂઆતમાં આવ્યા, ને એમના શરૂઆતમાં એ ત્રણ મુકદ્દમા એઓ એટલી બાહોશ રીતે લડ્યા કે પછી, એમની સેલમમાં ખ્યાતિ જામી મળી. ને, સેલમના જાણીતા ને પ્રતિષ્ઠિત વકીલોએ એમની ઈર્ષ્યા આવે એવી રીતે એમની જોડે સંપર્ક સાધ્યો. એમને લાગ્યું કે પોતાનો કેઈ નવો હરીફ જાણ્યો છે. એમની તેજસ્વિતા જોઈ, બીજા વકીલોને લાગ્યું, કે હવે આપણે વધારે જાગૃત રહેવું પડશે. કેટલાક વયોવૃદ્ધ અને સાચા ગુણ-પારખુ વકીલો હતા. તેમણે તો રાજાજીને આવકાયા, ને એમાં જાણીતા વકીલોમાં સી. વિજયરાયવાયારી હતા. ધીમે ધીમે રોજગોપાળાચારી સરકારની જેમ દિવાની કરતા રોજગારી કેટલાં વધારે પડ્યા. એ દાવાઓમાં એમની પ્રતિભા વધારે ઝગમગી. દિવાની દાવાઓ એમની પાસે આવતા ખરા, પણ એઓ એમાં બહુ સારી કમાણી માથે એવું હોય તો જ હાથ ધરતા નહિ તો, લેતા જ નહિ. ધીમે ધીમે એમની પ્રતિષ્ઠા એવી જામી કે 'સર્વરોયન હીસ પ્લાન્ટર્સ' જેવી વિખ્યાત કંપનીએ પોતાના મોટા મુકદ્દમા માટે રાજાજીને રોકી લીધા. એ કેસમાં તો રાજાજીએ એમને ફતેહ અપાવી પરંતુ, તે પછી કાયમને માટે પોતાના કાયદાના સલાહકાર તરીકે એ જુવાન વકીલને નીમ્યા. આ મુકદ્દમાથી એમની કીર્તિ ઠેક મદ્રાસ સુધી પહોંચી અને સેલમમાં એક અત્યંત બાહોશ વકીલ છે, એની જાણ મદ્રાસના વકીલમંડળમાં થઈ. અત્યારસુધી 'એ કંપની પોતાના સલાહકાર તરીકે મદ્રાસના જાણીતા વકીલોને રોકતી. ને એના બધા મુકદ્દમા મદ્રાસ હાઈકોર્ટના વકીલ બેરીસ્ટરો જ ચલાવતા. તેને બદલે આ એક જુદાના વકીલને અને તે પણ નવાસવાને નીમાવ્યો જઈને,

અને એ નવા વક્રીલે જે બાહોશીથી અને કાપદાની ઝીણવટથી એ મુકદ્દમો ચલાવ્યો, એથી મદ્રાસના પશુ મોટા વક્રીલોનો ગર્વ ઉતરી ગયો.

રાજગજની કમાણી હવે વધવા માંડી. કામને પડેંચી વળાતું નહોતું. એટલે એમણે પોતાનું ઘર બદલ્યું ને કોર્ટની તદ્દન પ્રાસે રાખ્યું, કે જ્યાં આવવામાં વધુ સમય બગડે નહિ. હજી માંડ વર્ષેક કિંવસ એમની વક્રીલાતને થયો હશે. એમની ઉંમર આ વખતે માત્ર એકવીસ વર્ષની હતી. સેક્ષમમાં એ નાનામાં નાના વક્રીલ હતા. એક નાના છોકરાની આવી કમાણી જોઈ, ન્યાયાધીશો પશુ એમની તરફ માનની દૃષ્ટિથી જોતા. જાણે એમના વાકપાટવથી અંજાઈ ન જતા હોય તેમ મોટે ભાગે ન્યાયાધીશો રાજગજની તરફેણમાં જ ચૂકાદો આપતા. બીજું એક વર્ષ થયું. કમાણીનો પાર નથી. હવે જરા એશઆરામ કરી શકે એવી સ્થિતિ આ બાવીશ વર્ષના કિશોર વક્રીલની યઈ છે. એટલે એઓ ઘોડામાડી ખરીદે છે. એ એમની સમૃદ્ધિની, જે વર્ષમાં વક્રીલ તરીકે એમણે મેળવેલી સિદ્ધિની પ્રતીક છે. એ વખતે રાજગજ ઉંચી જાતનું ઝીણું ધોતિયું, આસપાકાનો કેટ, પાલડી, રેશમી મોજાં, ને જોંચી જાતનાં છુટ પહેરતા. એટલે એક રીતે કહીએ તો રાજગજ સેતમમાં સારી જેવી જહોજસાથીમાં રહેતા.

સેક્ષમમાં એમની પાસે એક ખૂબ મોટો ફેસ આપ્યો. એ ફેસ વરદરાજ નાયકનો. વરદરાજ નાયક એક સાધનસંપન્ન અને સુખી જમીનદાર હતા. એ ફેસમાં રાજગજને પોતાની બધી શક્તિનો, છુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો. આ ફેસમાં એમને જરા મળે તો, એમની કાર્તિ ખૂબ જામે એવી શક્યતા હતી. એ ફેસમાં, એમની સામાવાગાની ઉલટપાલટ તપાસ, સામાવકાની દલીલોનું સમર્થ રીતે એમણે કરેલું નિરસન, કાપદાની બારીકી, એ બધું, પોતાની સામે કબેલા, નાનકડા છોકરામાં જોઈ ન્યાયાધીશ

અચાંખે પામ્યા. ને આખરે મહિનાઓની સતત મહેનત પછી રાજાજીને એ મુકદ્દમામાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ. ને એમની કીર્તિ ચોમેર પહોંચી.

એક વખતે રાજાજી આ કેસ વખતે કોર્ટમાંથી નીકળી પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેઠા. ગાડી હાંકનાર હતો નહિ. પણ જેવા રાજાજી બેઠા, તેવા ઘોડો બડક્યો ને એણે દોટ કાઢી. ખીજા બધા લોકોએ શેરબંકાર કરી મૂક્યો. રાજાજીને ઉતરવા કહ્યું. પણ રાજાજી તો હિંમતવાન પુરુષ હતા. એમને હાથ હાથ હવે શું થશે એવી ખોટી ચિન્તા નહોતી. જે થવાનું હતું તે થશે, એમ વિચારી ઘોડો ક્યારે થોભશે એની રાહ જોતા - એઓ અંદર બેસી જ રહ્યા. એક દોડ માઈલ સુધી બડકેલા ઘોડાએ પૂરપાટ દોડ્યાં જ કર્યાં. તો એ આ જુવાનનું રૂંવાડું એ હાથનું નહોતું. આખરે નદીકાંઠે આવી એક પથર જેડે ગાડી અથડાઈ. ઘોડો થોભ્યો. ને રાજાજીએ ગાડીમાંથી ઉતરી ઘોડાને સામ્રાથ્યે. રાજાજીની આ હિંમત જોઈ, મામના લોકો એમને સાગારી આપવા લાગ્યા. સાંજે જ્યારે એઓ ઘેર આવ્યા, ત્યારે એમને ત્યાં માણસો તો માથ નહિ, એટલી બીડ હતી આ સમયમાં જ એક ખીજો બનાવ બનેલો, જે પણ રાજાજીની હિંમતનો પ્રતીક હતો. એમના અંગૂઠામાં મોટો ફેફલો થયો હતો. એ ફેફલો ખૂબ મોટો હતો. ને અંગૂઠામાં છેક અંદર સુધી કાપવું ને ખોતરવું પડે એમ હતું. એમનો દાકતર કહે કે કલોરોફોર્મ આપીને જ એ નરતર મૂકી શકાય. પણ રાજાજીને એ વાત મની નહિ. એણે કહ્યું. "ના! હું વગર કલોરોફોર્મ નસતર મૂકાવીશ. હું જરા પણ અવાજ કરું તો મને કહેજે". આખરે રાજાજી ગમે એટલું કહ્યું તો પણ ન જ માન્યા, ત્યારે ન છૂટકે દાકતરને

કલોરોફોર્મ' વગર નરતર મૂકવું પડ્યું. ને એક કલાક સુધી એ પ્રક્રિયા ચાલી ત્યાં સુધી રાજાજીએ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહિ.

રાજાજી હવે લગ્ન કરે એમ એમના પિતાએ ઇચ્છ્યું. રાજાજીની વહીસ તરીકે નામના ઘણી હતી. પણ એમની આંખો સારી નથી, એટલે, શરૂઆતમાં તો પૈસાવાળા કુટુંબોએ પોતાની કન્યા એમને આપવાની આનાકાની કરી. માર્ગાં જ ન આવે. આટલી નાની ઉંમરમાં ચરમાં પહેરે તેને પોતાની દીકરી કાણુ આપે ? પણ આખરે ચીતરના એક વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણે પોતાની દીકરી અક્ષયેશુ મંગમ્મલનું માથું ક્યું ને રાજાજીએ એનો સ્વીકાર કર્યો. ને રાજાજીનાં લગ્ન ધામધૂમથી ને વાજતેગાજતે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં થયાં.

રાજાજી હવે માત્ર પોતાની વહીસાત પર જ ધ્યાન આપતા નહોતા. પણ સાથે સાથે એમણે સામાજિક કાર્યમાં પણ મન પરાવ્યું. એમણે સ્થાનિક સુધરાઈના કાર્યમાં રસ લેવા માંડ્યો. ચૂંટણીમાં બાબ લીધો. એઓ ચૂંટાયા ને સુધરાઈના પ્રમુખ પણ થયા.

રાજાજીની કાર્તિ વધી, પૈસો વધ્યો, એટલે રાજાજીએ સેક્ષમ શહેરમાં પહેલવહેલી એવી ત્રણ હજાર રૂપિયા આપીને એક ફ્રેન્ચ બનાવટની મોટર ખરીદી. સેક્ષમ શહેરમાં પહેલવહેલા મોટર ખરીદનારા એઓ હતા. એ પરથી આ સમયે એમણે કેટલું દ્રવ્ય મેળવ્યું હશે તેનો આજો ખ્યાલ આવશે.

રાજાજી આખો દિવસ ધમાલમાં કાડતા. પણ સાંજે કલમમાં જતા અને ચિત્રો જોડે રાજકીય, સામાજિક, સાંસ્કારિક

તેમજ સાહિત્યવિષયક બાબતોની ઉત્સાહભેર ચર્ચા કરતા. એમને તે વખતે વિદેશના રાજકારણમાં થયેા જીડા રસ હતો. એમણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીએ આદરેલ સત્યાગ્રહ વિગે વાંચ્યું. ને તેમાં એઓ વધારે રસ લેતા ગયા. એમને એ જાવના ગમી. એ સ્વમાન જાળવવા ગમે તે સહન કરવાની તૈયારી ગમી. ને એ રાજકીય શક્તિ ને ગાંધીજીની રીતિ એમને એટલાં બધાં ગમ્યાં કે એમણે સેલમમાંથી સારી જેવી રકમ ઉધરાવી ને જીને પોતે ઠાઈ દિવસ જેવા નહોતા, છતાં જેની કાર્યરીતિથી પોતે અંજનવા હતા, એવા ગાંધીજીને એ રકમ સત્યાગ્રહમાં મદદ તરીકે મોકલી.

રાજાજીને હવે સેલમનું ક્ષેત્ર નાનકડું લાગવા માંડ્યું. એમની મહત્વકાંક્ષાઓ, એમની મુશ્કેલી સેલમમાં પૂરી પડે એમ નહોતું. વળી, મદ્રાસ સુધી એમની કીર્તી એટલી પહોંચી ગયેલી કે, મદ્રાસથી એમને અસીલો વકીલ તરીકે રોકતા ને, તથા એમને વારંવાર મદ્રાસ જવું પડ્યું. આમ વારંવાર મદ્રાસ જવઆવ કરવું પડે તેના કરતાં કાયમને માટે જ મદ્રાસમાં રથાથી થઈ વકીલાત જમાવવી એવો એમણે નિર્ણય કર્યો. ને પોતાના પિતા તથા પત્નીને જણાવ્યો. રાજાજીની પ્રગતિ સદૈવ ધમ્મજતા એ બંને જણે એમને પૂરી સંમતિ આપી. રાજાજીએ સેલમનું ઘર પણ રાખ્યું ને પોતાની પત્ની તથા છોકરાંઓને સેલમમાં રાખ્યાં. ને એમણે મદ્રાસમાં ધર રાખી વકીલાત શરૂ કરી. મદ્રાસ એઓ વારંવાર આવતા હોવાથી મદ્રાસથી એઓ સુપરિચિત્ત તો હતા જ. અને મદ્રાસમાં એમની કીર્તી પણ પ્રસરેલી એટલે એમને મદ્રાસમાં ગ્રેકીસ જમાવતાં વાર લાગી નહી. ને મદ્રાસમાં પણ એમણે એક

રીતે કહીએ, તો ટંકચાળ પાડવા માંડી, અહીં એમને એવા
 મોટા મોટા મુકદ્દમાઓ મળવા માંડ્યા કે જ્યાં એમની
 કીર્તિ મદાસની બહાર પણ જામવા માંડી, ને એમની
 કાવદાની શક્તિને પરિચય અન્ય પ્રાંતોને પણ થવા માંડ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું

સુધરાઈમાં

આપણા લગભગ બધા મહાન નેતાઓએ દેશસેવાના કાર્યને આરંભ સુધરાઈ દ્વારા કર્યો છે, સુધરાઈ એ એમને મન પોતાની કાર્યશક્તિની કસોટીનું સ્થાન છે. ત્યાં એમની ભાવના ધડાય છે. ત્યાં આદર્શ વાસ્તવિકતાની સાથે સંપર્કમાં આવે છે, ને, ત્યાં જ, એઓ પોતાના આદર્શને વળમો રહેવા માટે ઠેકાણે તૈયાર છે, તેનું માપ નીકળે છે. સરદારે અમદાવાદની સુધરાઈમાં સરકાર સામે પ્રયંત્ર મોરચો માંડ્યો, ને સુધરાઈના પ્રમુખ બની હરિજન ઉદ્ધાર, શહેર સ્વચ્છ વગેરેનાં કાર્યો કર્યાં. ને ત્યારબાદ એઓ રાજકારણના ઝડપા પાણીમાં ઉતર્યા જવાહરલાલજી પછી અસ્થાબ્ધ સુધરાઈના પ્રમુખરથાનેથી પોતાની શક્તિનો પરચો દેખાડતા હતા. આજ રીતે એકમમાં એમની વકીલાત સારી પેઠે જામી, એમની પ્રતિષ્ઠા સારી પેઠે બંધાઈ એટલે રાજ્ય જોવા માથુસ માત્ર વકીલાત કરીને બેસી રહે એવો નહોતો. એના આત્માને મોકળાશ, બેઠ્ઠી હતી. એમને કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર બેઠ્ઠીતો હતો. એમની અંતરતમ ઇચ્છાઓને અમલમાં મૂકવા માટે કંઈક અવલંબન બેઠ્ઠીનું હતું. એટલે એઓ સેલમની સુધરાઈની ચૂંટણીમાં ઉભા રહ્યા. એમની પ્રતિષ્ઠાને લીધે, એમની પ્રતિભાને લીધે, એમનામાં નવું લોહી ઉછળ્યું જોવાને લીધે, એમને ધણા

સારા પ્રમોજીમાં મતો મળ્યા. અને એમની સાથે પ્રતિષ્ઠિત અને જૂના સુધરાઈના સખ્યો હોવા છતાં, એમને ચૂંટણીજંગમાં મહાન ફતેહ મળી. આટલું જ નહિ, પરંતુ, ન્યારે પ્રમુખની ચૂંટણીની વેળા આવી, ત્યારે પણ, એમને બધાએ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યાં. સેનમના તે સમય સુધી ચૂંટાયેલા પ્રમુખોમાં એમની હિંમત નાનામાં નાની હતી. ધણાને લાગતું કે સુધરાઈના પ્રમુખની આવી મોટી જનાનદારી આ નાનો સૌ બાગક શી રીતે ઉપાધવાનો છે? પણ બધાને એમ પણ ખરું કે આ નવાને તક આપો તો ખરા? જે એનાથી કાંઈ નહિ ઘર્ષ શકે તો બીજાને પાછા ક્યાં નથી ચૂંટી શકાતો. એટલું જ નહિ પણ તે વખતે જે સુધરાઈના પીઠ કાર્યકર્તાઓ હતા, તેમણે સર્વેએ આ નવજુવાનને સંહકાર આપવાનું વચન આપ્યું અને એ રીતે રાજાજીએ એક નવી જ દિશામાં પ્રયાન કર્યું.

રાજાજી કાર્યદક્ષ ધણા. એઓ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયા કે તુરત જ રોજ સંવારના આઠ વાગે સુધરાઈમાં હાજર થઈ જતા. જાણે પર્મારદાર નોકર ન હોય એટલા નિયમિત રીતે એઓ હાજર થઈ જતા. આનું પડેપું પરિણામ એ આવ્યું કે એમના હાથનીએના બધા માણસોમાં સૂતિ ને તેજ આવી ને કામમાં નિયમિતતા આવી. એક જાતની બ્યવસ્થા આવી.

રાજાજીના વિચારો ક્રાન્તિવાદી હતા. એઓ અસ્પૃશ્યતામાં માનતા તો નહોતા જ. પરંતુ, એમણે પોતાના ક્રાન્તિવાદી વિચારોને અમલમાં ચૂકવાની આ સુવર્ણતક ઝડપી મદદસ એટલે અસ્પૃશ્યતાનો અખાડો. અસ્પૃશ્યતા એના બધાનકમાં બધાનક સ્વરૂપમાં જોઈએ તો આપણને ત્યાં મળે. રાજાજીના પિતા એ ચૂરત વૈષ્ણવ. એઓ જો શુદ્ધો પડ્યાંયો પડે તો તરત નાઈ લેનારા. આમ

છતાં એઓ પરમતસહિષ્ણુ હતા. રાજાના વિચારો જાણતા હોવા છતાં, પોતાના વિચારો પુત્ર પર લાદવાની બૂઝ એમણે કરી નહિ. એમણે જોયું કે પોતાના જેમ સતત જ વિચારો છે, તેમ પુત્રના પણ સતત જ વિચારો હોઈ શકે.

રાજાના સમયમાં, પાણીના નળની ચાકી પર દેખરેખ રાખનાર, ચાકીઓ મુકરર વખતે બંધ કરનાર ને ઉઘાડનાર માણસો હતા તેમાં બે પરીઆ (અરપૃસ્થો) હતા. આ માણસો વારંવાર બદલાયાં કરતા. રાજાના સમયમાં, પેલા બે હરિજનોના વારો અમહારમ રોડ નામના બ્રાહ્મણકુળમાં ચાકી બંધ કરવાનો ને ઉઘાડવાનો આવ્યો. આ વાતની બ્રાહ્મણોને જાણ થઈ એટલે તે પછી બ્રાહ્મણોએ વિરોધસભા બરી. ને તેમાં જાહેર કુપ્ત, કે પ્રમુખ ગમે તેટલા મુધારક વિચારના હોય તો પણ એમને પોતાના વિચારો ખીળાઓ પર લાદવાનો નિષ્ક્રુલ અધિકાર નથી. એમનું વર્તન એરકાયદે છે. બ્રાહ્મણોએ રાજાની વિશ્વમાં ઉમ બાણો ક્યાં. રાજાએ જાણી જોઈને જ બ્રાહ્મણોને બ્રજ કરવાને તથા પરેશાન કરવાને જ હરિજનોને ત્યાં મૂક્યા છે એમ કહેવાયું. એ ધારત તો બ્રાહ્મણોતર લતામાં એમને મૂકી શકત વગેરે વાહ-ધારાઓ પૂરપાટ છૂટી.

આ લતામાં રાજાના સાથીદારો ને મિત્રો પણ હતા. એમને રાજા માટે ખુબ માન, પ્રેમ, ને લાગણી હતાં. તેઓ એમની પાસે વારા ફરતી આવવા લાગ્યા. એક આવીને કહે, "મારી દાદીમા કહે છે, કે હું પાણીને અડવાની નથી. પાણી પીધા વગર મારો દેહ પાડીશ. મને જ્યાંવો. કેસી મરવા પડી છે".

બીજો આવીને કહે, "મારી ઠાકી બે દિવસથી નાહી નથી.

બ્રાહ્મણનો અવતાર. નહિ નહાય તો કેમ જાણશે. બધું પાપ તમારે માથે.”

ત્રીજો આવીને એથી પણ વધારે દુઃખદ સમાચાર લાવ્યો. એ કહે, “મારી માએ તો એ દિવસ થયાં અનનો દાણો પણ મોઢામાં મૂક્યો નથી. એ તો કહે છે કે હું ઉપવાસ કરીને મરી જઈશ. પણ આવા બ્રહ્માચારમાં રહેવાની નથી.”

ચોથો આવીને કહે, “અમે તમને આટલા માટે પ્રમુખ ચૂંટ્યા છે? શું અમારો ધર્મ તમારે ફગાડવો છે? તમે જોઈએ તો અરપૂથોને અપનાવોને પણ અમને શા માટે હેરાન કરો છો? અમને ધર્મ પાળવાનો પણ અધિકાર નહિ?”

રાજાજી સાંત પણ મક્કમ હતા. એઓ કહે કે “ધર્મ તમે પૂજો, પણ મ્યુનિસિપાલિટી ખાસે ધર્મ શા માટે પગાવો છો? સુધરાઈને તમે શા માટે બ્રાહ્મણ બનાવો છો? સુધરાઈ બ્રાહ્મણ શુદ્ધો બેદ રાખી શકે નહિ. એ લોકો હરિજનો છે તેથી મારે એમના વાંકે પિના કાઢી મૂકવા? મારે તમારા જુલમના સાધન જનવું? આજે તમે ફરિયાદ કરો છો. કાલે હું એમને બીજા લતામાં મૂકું એટલે ત્યાંના માણસો ફરિયાદ લઈને આવશે તો મારે શું કરવું? એમને કાઢ કાઢ ક્યાં કરવા? એટલે તમારે એમની હાજરી સહન કર્યે જ છૂટકો છે. સુધરાઈ બ્રાહ્મણની નથી. જધાની છે. તમારે શાંતે તે કરી લો.”

રાજાજીની દલીલ સામે એ લોકોને કંઈ કહેવા જેવું હતું નહિ. એમની સામે ઇપ્સાની દરખાસ્ત લાવવાની કાંઈની હિંમત ચાલી નહિ. કોઈએ એમ ન કહ્યું કે તમે હરિજનોને કાઢી મૂકો. જધા સમસમીને બેસી રહ્યા. સારું હતું કે તે વખતે ગાંધીજીનો સત્યા-

મહત્તો સિદ્ધાંત પ્રસયો નહોતો. નહિ તો રાજ્યજીને મારે પડત. એ લોકોએ જો રાજ્યજી સામે મોરચા માંડ્યા હોત, જો એમણે એમના ધર આમળ અનશન આદ્યું હોત, તો રાજ્યજીની રિયતિ ઘણી કઠોડી બની જાત. જો કે, જમે એમ યાત, તો પણ રાજ્યજી મક્કમ જ રહેત. ને જાહણોને નમતું આપત નહિ. જો વધારે યાત, તો એઓ રાજ્યનામું આપત.

આમ રાજ્યજી આટલી નાની વયમાં ડેટલા દડ અને મક્કમ હતા, તે આના પરથી સમજાશે. એક રૂઢિચૂસ્ત વૈષ્ણવ જાહણનો દીકરો, આમ ગાંધીજી હિંદમાં આવ્યા તે પૂર્વે, હરિજનોની હિમાયત કરે, ને તેમને માટે લડે તે પછું તે સમયે મોહું કાન્તિકારી ગણાય. આમ રાજ્યજીની રવતંત્ર વિચારસરણી, ધ્યેયલક્ષીતા, અકમતા, સત્યપ્રિયતા, એ બધાં લક્ષણો જો એમની પછીની જીંદગીમાં વિકસેલા તે સરખાતથી જ દષ્ટિએ પડે છે. આમ રાજ્યજીએ સુધરાઈ પ્રમુખ તરીકે મહાન સુધારો કર્યો. સુધરાઈને સાચા અર્થમાં સાર્વજનિક બનાવી.

રાજ્યજી આટલેથી જ અટક્યા નહિ. એમની પાસે તો અજૂતો-હારતું ધ્યેય હતું. એટલે એમણે અજૂત વિદ્યાર્થીઓને છાત્રવૃત્તિઓ આપવાનું નક્કી કર્યું. પણ છાત્રવૃત્તિ આપે તોયે શું થયું? એ વિદ્યાર્થીઓને શાળામાં દાખલ કોણ કરે? શાળામાં હરિજન દાખલ યાય? પણ રાજ્યજી મક્કમ હતા. એમણે શાળાઓના વડાશિક્ષકોને બોલાવ્યું કે જો અજૂત વિદ્યાર્થીઓને તેઓ દાખલ નહિ કરે તો એ સરકારી ગુન્હો ગણાશે. અને તેમની પર કાયદેસર કામ ચલાવવામાં આવશે. શિક્ષકો મૂંઝાયા. કારણ રાજ્યજીનો મુદ્દો સાચો હતો. સરકારી શાળા બંધાને માટે ખુલ્લી હોવી જોઈએ. આખરે શિક્ષકોનું કંઈ ચાલ્યું નહિ ને એ હરિજન વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવા પડ્યા.

રાગજી એ વર્ષ સુધી સુધરાઈના પ્રસુખ રહ્યા. એ એ વર્ષ દરમિયાન એમણે સેલમ શહેરની શકલ બદલી નાખી. સારા રસ્તા થયા. નળની બરાબર વ્યવસ્થા થઈ. રસ્તા પરની રોશની સારી થઈ. ને હરિજનો માટે સારાં રહેઠાણની વ્યવસ્થા થઈ. ને એમ શહેરનો સ્વોગી વિકાસ એમના અમલ દરમિયાન થયો. એમની તે વખતની કારકિર્દીથી તે વખતના સેલમના કલેક્ટર મિ. લી એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા હતા કે એમણે જીજી બધી સુધરાઈએને સેલમની સુધરાઈને પમલે પમલે ચાલવાનો અનુરોધ કર્યો હતો. આજે પણ એમણે સુધરાઈની બળવેલી અનેકવિધ સેવાઓના પ્રતીક તરીકે એમની હળિ સેવમના કાઉન્સિલ હોલમાં દષ્ટિએ પડે છે.

રાગજીના અસુધારક પગલાથી બાકસણ જાતિનો વિરોધ એમની પર બમૂઠી ઊઠ્યો. એમણે એમનો બહિષ્કાર કર્યો. એમને ન્યાત બહાર મૂક્યા. એમને ત્યાં કોઈએ કોઈપણ ક્રિયા પ્રસંગે ન જવાનો નિર્ણય કર્યો. રાગજીને એ બાહ્યોએ અસ્પૃશ્ય બનાવી મૂક્યા. એમની જોડે ન કોઈ બાહ્યો ગોલે, ન કોઈ એમની જોડે કંઈ સંપર્ક રાખે. એમને ત્યાં ધાર્મિક ક્રિયા કરાવવા કોઈ ન આવે. પણ આ નાનકડો ચોક્કો એમ કો એવો નહોતો એને બધા કરતાં પોતાના સિદ્ધાંતો વધારે વહાલા હતા. એથી એમણે ધાર્મિક ક્રિયાને માટે જે મંત્રો વગેરે આવડવા જોઈએ તે મોટે કરી લીધા ને, ધાર્મિક ક્રિયામાં વિના બાહ્યો, પણ બધું ધર્મના નિયમોને અનુસાર એમણે કર્યું. પરિણામે બાહ્યો વધુ ચીડાયા. પણ કુતરાઓ બસે તેની હાથીને શી પરવા હોય ? એ લોકો ચીડાતા ગયા. ને રાગજી પોતાનું કાર્ય કરતા રહ્યા. બાહ્યોનો બહિષ્કાર એ વર્ષ ચાલ્યો. પણ ન્યારે એમણે જોયું કે આ તો અડગ છે, ત્યારે એમણે બહિષ્કાર પાછો ખેંચી લીધો. ને એ રીતે રાગજીને જીંને વિજય મળ્યો.

આમ રાજજીએ સુધરાઈ દ્વારા પોતાના વિજય પ્રેરવાનો પ્રારંભ કર્યો. સાથે સાથે જીદગીની શરૂઆતથી જ એમને મુશીબતોનો સામનો કરવો પડ્યો, મુશીબતોને પાર કરવી પડી. શ્રાદ્ધોની સામે એકલા જમૂમવું પડ્યું, પણ એથી રાજજીમાં અડગ આત્મશ્રદ્ધા આવી, પોતાના બાળની કસોટી કરવાની જ્ઞાતિ આવી ને જીવનના રશ્મિમાં જમૂમવાની અખૂટ હિંમત આવી.

પ્રકરણ ૬ ઠું

મહાસભામાં

હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભાના જે કેટલાંક ધડવૈયાઓ છે તેમાં રાજગુરુ સ્થાન અત્યંત મહત્વનું છે. એમણે મહાસભામાં રહીને જે જે નિર્દેશ્યાઓ, અધ્યાપનો, તિરસ્કારો, સહન કર્યાં છે, તેટલાં બાળ્યે જ ખીળ કોઈએ સહન કર્યાં હશે. આમ છતાં અનેક મતભેદો હોવા છતાં, અનેક વેળા પોતાનો રહ જુદો છે, એમ જોઈ, પોતે નિરુત્ત થયા હોવા છતાં, મહાસભા માટેની એમની ભક્તિ અવિચર્ય રહી છે. મહાસભામાંથી એઓ નિરુત્ત થયા હોવા છતાં, મહાસભા માટેનો એમનો પ્રેમ, એમની ભક્તિ, એમની કૃમળી લામણી તો એવી ને એવી અખંડ રહી છે. કેમકે પ્રત્યેની એમની વદાદારી અને શ્રદ્ધા અચળ રહી છે, એટલે જ મહાસભાએ એમને પોતાનામાં નિઃસંકોચ સમાવી લીધા છે.

મદ્રાસમાં રાજગુરુએ પોતાની વકીલાત જમાવી તે અરસામાં, એમના ખાસ મિત્ર ‘હિંદુ’ પત્રના અધિપતિ શ્રી. કરતુરી આયંગર હતા. રાજગુરુ વારંવાર ત્યાં જતા, ને રાજકીય બાબતોની ચર્ચા કરતા. એક વાર મિત્રને મળવા ગયા, ત્યાં કશિયુ આક્રિડામાં જેમણે પોતાની નવી યુદ્ધ નીતિથી વિજય મેળવેલો તે, જેમને વિષે રાજગુરુએ ખૂબ સંભળ્યું હતું, ને જેમની શિક્ષણશીતાનો પોતે તરિફ કરતા

સત્તાઓ મોન્ટેગ્યુ એન્સફર્ડ સુધારાઓથી મને તેટલો વિરોધ કરવા છતાં, હિન્દીઓના હાથમાં ફાઈ સત્તા નહોતી. એટલે, સાચું કાર્ય ધારાસભામાં નહિ પણ આમજનતામાં કરવાનું છે. એ લોકોની તૈયારી હોવી જોઈએ. પ્રથમ પક્ષ 'ફિરવાદી' કહેવાયો જ્યારે બીજો પક્ષ 'નાફિરવાદી' તરીકે જાહેર થયો. અમામાં બન્ને પક્ષો વચ્ચે જળશ્ વાગ્યુંદ ચાલે છે. રાજીની તર્કશક્તિ એ સમયે પૂરેપૂરી ખાલી જોડે છે. એને ઠરાની પરવા નથી. છે માત્ર સ્વરાજ્યને જલદી લાવવાની. રાજીની તેજસ્વિતા હિન્દમસદ્દર બને છે. એ કાળમાં, અમા ફ્રેન્ચિસ એ રાજીના જીવનમાં ઘણો અમલ્યનો ભાગ ભજવે છે. રાજીની રાજકીય નીતિ, પણ એ જ મહાસભા નક્કી કરે છે. સામે પક્ષે ઉત્તર હિન્દના બે મહારથીઓ છે : ફેરાબન્ધુ દાસ અને પંડિત મોતીલાલજી. સરસ ફલીલખાંજી ચાલે છે. ફ્રેન્ચિસવાદીઓને ખૂબ મૂંઝવી નાંખે એવી પરિસ્થિતિ છે. રાજી બોલે છે ત્યારે લાગે છે કે માધીજનો અસહકારનો રસ્તો જ સાચો છે. જલ્લે લાગે છે કે ધારાસભા દ્વારા સરકારને શિક્ષા આપવાની વાતો એ જ્યાં ફાઈ છે. બીજી બાજુ, દાસ ને મોતીલાલની વાણી સાંભળે છે ત્યારે લાગે છે કે ના, ધારાસભામાં પણ જવાની જરૂર છે. ધારાસભામાં સરકારના પાપાં લીલા કરી શકશે. રચનાત્મક કાર્યને સહાયશૂત એવું કાર્ય ધારાસભાનું છે. પરિસ્થિતિ તંગ બની જાય છે.

પણ આખરે મોતીલાલજી અને દાસ વાળો પક્ષ જીતે છે. અને ગયા ફ્રેન્ચિસમાં ધારાસભા પ્રવેશનો નિર્ણય લેવાય છે. રાજી તો રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં જ માનતા હતા. ધારાસભાનો કાર્યક્રમ અપનાવવો એ એમને માટે શક્ય નહોતું. એઓ ફ્રેન્ચિસમાં શી રીતે રહી શકે. એમને 'સાચું' કે ફ્રેન્ચિસના ક્રિયાશીલ

સબ્ય તરીકે નિવૃત્ત થઈ, રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં લાગી પડ્યું. રામજી મુંઝવણમાં હતા. એવામાં બાપુજી છૂટયા, એટલે એમણે બાપુજીની સલાહ લીધી. રામજીએ પોતાના વિચારો ગાંધીજીને જણાવ્યા. ગાંધીજીની સંમતિ મળી, એટલે એઓ મદ્રાસથી નિવૃત્ત થયા.

ગાંધીજીએ અને રામજીએ ખાલી પ્રચારને વેગ મળે તેમજ ક્રાંતિવાની પ્રવૃત્તિમાં જનતા ઉત્સાહ લેતી થાય તથા ગરીબોને રાજ મળે એ હેતુથી અખિલ ભારત ચરખા સંઘની સ્થાપના કરી. રામજી સેક્સમ ગયા. ત્યાં પુરુષધાયમ નામના ગામ પાસે એમણે આશ્રમ સ્થાપી ગાંધીજીએ દશોવેલાં રચનાત્મક કાર્યક્રમની શરૂઆત કરી. રામજીનો હેતુ એ હતો કે અહીં આથી ગામડાઓમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર બહુ સહેલાઈથી થઈ શકે. રામજીની લોકપ્રિયતા આ સમયમાં ખૂબ જાહેરી. રામજીએ હિંદના રાજકારણમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લીધેલું. એથી, રામજીને પુરુષધાયમના જમીનદારે આશ્રમ બાંધવા માટે પોતાની મોટી જમીન આપી એટલું જ નહિ પણ આશ્રમનાં ખૂંપડાં બાંધવા માટે પણ વ્યવસ્થા કરી આપી. તદ્દન એકાંતમાં આશ્રમ હતો આસપાસ ગ્રામવિસ્તાર જ હતો. એટલે ગ્રામજનતા બેઠે નિકટનો સંપર્ક સાધી શકાય એવી સમસ્યા હતી રામજીએ ત્યાં કેટલાક સાથીઓને લઈને ક્રાંતિજીવગી શરૂ કર્યા. રેંટીવાનો પ્રચાર કર્યો. એમણે ગામડાના ગરીબ લોકોને બોલાવી તેમને ક્રાંતિતા કર્યા. ને એ રીતે એમને થોડી રાજ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી. ને એ રીતે એમણે ગામડે ગામડે રેંટીઓ ફરતો કર્યો. રામજી આસપાસના ગામડામાં સતત પ્રવાસ કરતા. ગ્રામજનોનાં દુઃખો પ્રત્યક્ષ બેતા. તેમને આશ્વાસન આપતા અને શક્ય હોય તે દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરતા. રામજી ગ્રામસુધારણાનું કાર્ય પણ સાથોસાથ જ કરવા લાગ્યા. એઓ ગામડામાં જઈ ત્યાંના

રસ્તો સાફ કરતા અને ચોકખા રહેવા તથા સ્વચ્છતા રાખવા ગામડાના લોકોને પ્રેરતા, એઓ ગાંધીજીની જેમ ફક્ત ઉપદેશ જ નહોતા કરતા પણ સાથે સાથે પોતે કાર્ય કરી બતાવતા, કે જેથી એમનું નેધને મામળનતા શીખે. આ સમયે એમણે મહાનિમેષનો કાર્યક્રમ પણ ઉપાડ્યો. એમણે તામીલમાં દારૂના વ્યસનના ગેરકાયદા વિષે પુરિતકાઓ લખી ગામડે ગામડે વહેંચી. ગામડાના લોકોને સહેજમાં સમજાય એમ એમનો ઉપદેશ આપણા પુરાણીઓની જેમ વાતોમાં મૂંઝી લેવાતો. આથી વાંચનારને એમજ લાગે કે પોતે વાતો વાંચે છે, પણ એની અસર એવી ઉપજે કે વાંચનારો દારૂ પીતો બંધ થઈ જાય. પોતાના વિચારો અને ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો દરેકના હૃદયમુધી પહોંચે તે માટે એમણે 'વિમોચનમ્' નામનું તામીલ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો તાડીના વ્યસનમાંથી સોને છોડાવવાનો હતો. એની બાપા ગાંધીજીના જેવી જ સાદી ને અબજુમાં અબજુ માણસને સમજાય એવી સરળ હતી. રાજજી મહાનિમેષ વિષે બાપણો કરતા ત્યારે પણ દૃષ્ટાંતો આપીને ને વાતો કહીને જ લોકો સમજા એ વ્યસનનું ખૂરાપણું પ્રત્યક્ષ કરતા. આ કારણે ઉપદેશ કરનાર પ્રત્યે જે કડવાશ જન્મે તે રાજજી પ્રત્યે જન્મતી નહિ. પણ હિંમત રાજજી વાતો કહેતા હોવાને લીધે મામળનતાને વધારે ને વધારે અમરા લાગ્યા. એમના આગ્રમમાં ખાદી, મહાનિમેષ વગેરે કાર્ય ઉપરાંત, એક દવાખાનું પણ એમણે રાખેલું. ને તેમાં વિના મૂલ્યે જનતાને કસાય બેઠાવા વિના એઓ તળીળી મદદ આપતા. રોજના ઓછામાં ઓછા પચાસ દર્દીઓ એનો લાભ લેતા. મોટી માંદગીવાળા દર્દીઓ રહી શકે એટલા માટે ત્યાં એમણે ડઝનેક ખાટલાઓ પણ રાખ્યા હતા. રાજજીએ અરપૃચ્છતા નિવારણનું કાર્ય પણ એ રચ્યેથી શરૂ કર્યું. સુધરાઈના પ્રમુખ તરીકે એઓ આ મુદ્દારા માટે જાણીતા થયેલા. એટલે એમાં કંઈ વિરમય જેવું નહોતું. અને મોટે ભાગે મામળનતા અધ્યાત્મિક હોવાથી

અરપૂસ્તતાનિવારણનું કાર્ય બહુ સરળ થઈ પડ્યું. આ ઉપરાંત મહત્ત્વ ડેંગવણી આપવાનું કાર્ય પણ આગ્રમે ઉપાડ્યું અને જી રાજાએ શરૂ કરી. આમ રાજાજીની કાર્યશક્તિ ઠેકલી પ્રત્યજ હતી, કેવી વૈવિધ્યશાળી હતી, ને દરેક ક્ષેત્રમાં ઠેકલી મૂલગામી હતી તે આશ્રમની પ્રવૃત્તિની ઉપર દર્શાવેલી રૂપરેખા પરથી સમજાશે. રાજાજી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ઠેકલા ઉંડા ઉતર્યા હતા, ઠેકલા રત હતા તે આનાથી સમજાશે.

રાજાજી આટઆટલી પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા હોવા છતાં ડેંગ્રેસવાદીઓ ને શહેરીજનતા એમને લેશમાત્ર પણ વિસરી નહોતી. શહેરની જનતાએ એમને તામીલનાડ પ્રાંતીય ડેંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ ચૂંટ્યા ને ડેંગ્રેસની કારોબારી સમિતિના સભ્ય તરીકે પણ ૧૯૨૫માં એમની પસંદગી થઈ. આમ થોડા જ સમયમાં ડેંગ્રેસની એક ઉંચી સંસ્થા સુધી એઓ પહોંચી ગયા. ને ત્યારથી એઓ કારોબારીના સભ્ય બન્યા તે ૧૯૪૧ સુધી, એટલે સોળ વર્ષ સુધી ડેંગ્રેસની એ ઉંચામાં ઉંચી સમિતિમાં એઓ એક મહત્વના સભ્ય તરીકે રહ્યા.

રાજાજી રચનાત્મક કાર્યમાં રત હોવા છતાં ડેંગ્રેસના બધાં અધિવેશનોમાં, કારોબારીની સઘળા સભાઓમાં, અખિલ ભારત ડેંગ્રેસ સમિતિની સઘળા બેઠકોમાં એઓ. નિયમિત હાજરી આપતા એટલું જ નહિ પણ, એની વચ્ચેમાં સક્રિય ભાગ લેતા. ડેંગ્રેસના દરેક પ્રસ્તાવને એઓ ખરાબર ગ્રીહ્યવટથી તપાસતા. એમને યોગ્ય લાગે તો એનો સ્વીકાર કરતા, એમને એમાં કંઈ દોષ જણાય તો સ્પષ્ટતા: એઓ પોતાની દલીલો મંજીરતાથી, જરા જોડલા પણ ઉચ્છેદનાટ વિના જણાવતા એમનું બાળજી એટલે તર્કબદ્ધ. એમની સામે દલીલો કરવી બારે પડે એવી સંગીન. છતાંવ ને દરાવ પસાર થાય તો એનું એઓ અદ્વારણ: પાલન કરતા. પણ એ દરાવતી પુનર્વિચારણા થાય તો માટે યોગ્ય તક જોળતા, ને

તક મળે ત્યારે જ એમની દલીલો જોરજોરથી રજૂ કરતા

૧૯૨૬ની ૩૧ મી ડિસેમ્બરે કેમિસે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણા કરી. અને પોતાના ખ્યેયની સિદ્ધિ અર્થે, બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય સામે ક્રાન્તિનો મોરચો માંડવાનું કામ ગાંધીજીને સોંપાયું. ગાંધીજીએ માદ્રા-વેરાના બંજયી સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. દક્ષિણ હિન્દના સત્યાગ્રહની સઘળી જવાબદારી રાજજીને સિરે આવી પડી. રાજજીએ જોરજોરથી ગામડે ગામડે જઈને જઈને જઈ સત્યાગ્રહની ઘોષણા કરી. ને મદ્રાસમાં સત્યાગ્રહનો આરંભ કર્યો. રાજજી ગિરફતાર થયા, છૂટ્યા ને વળી પાછા ગિરફતાર થયા.

જેલમાંથી છૂટ્યા ને ગાંધી અરવીન મંત્રણા ચાલી. એ મંત્રણામાં રાજજીએ અત્યંત મહત્વનો ભાગ બજાવ્યો. એ બદલ એમને વારંવાર મદાસના ગવર્નરને મળવું પડેલું. અને દક્ષિણ હિન્દના પ્રખ્યાત ઉદ્દેશ કરવો પડેલો. ત્યારબાદ વળી પાછા સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ને રાજજી વળી પાછા ગિરફતાર થયા. એવામાં ગાંધીજીએ જોલમાંથી બ્રિટીશ વડા પ્રધાન મિ. રામ્સે મેકડોનેલ્ડે આપેલા ઠોમી ચૂકાકાની સામે અનશનવત શરૂ કર્યું. રાજજી તે વખતે છૂટા હતા. એઓ સીધા પૂના દોડ્યા. ત્યાં અગેડકર, રાજેન્દ્રભાણુ વગેરે જોડે મંત્રણામાં એમણે ધણો અગત્યનો ભાગ લીધો. અને એમની મહેનતને પરિણામે ‘પૂના કરાર’ થયા. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણની અળગળ જોલમાંથી ઉપાડી એટલે આ ગાંધીમકતે દુરત જ બધી પ્રવૃત્તિઓ છોડી હરિજન પ્રવૃત્તિની પાછળ બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરી. હરિજન સેવાની પ્રવૃત્તિ એમણે જોરજોરથી ઉપાડી એટલું જ નહિ પણ આ રાજકીય — સામાજિક-ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને વેગ આપવા રાજેન્દ્રભાણુને પોતાની સાથે લીધા. અને હરિજન સેવા અર્થે, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અર્થે, હિન્દની પરકમ્મા શરૂ કરી. પહેલા ગયા દક્ષિણ હિન્દમાં. ત્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે

સભાઓ ભરી, હરિજનો માટે મંદિર ખુલ્લાં મૂકાવવાં, જાહેર જગ્યામાં એમને બધો સમવડ મળે, સર્વથો હરિજનોને સ્વજનોની જેમ માનતા થાય, સહાનુભૂતિ ને મમતા રાખતા થાય, હરિજનોને માટે પાણીની, શિક્ષણની વગેરે પ્રવૃત્તિ ઉપાડાય તે માટે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. પહેલપહેલાં તો એમને બહુ આશરપદ પરિણામ દેખાયું નહિ પણ ધીમે ધીમે એમના વક્તવ્યની અસર જણાતી ગઈ. મંદિરો ખુલવા લાગ્યાં, હરિજનોની સામાજિક મુશ્કેલીઓ દૂર થતી ગઈ. દક્ષિણ હિંદ પછી, એઓ ગયા ઉત્તર હિંદમાં. ત્યાં અંગ્રેજીમાં બાપજો આપતા જાય તે રાજેન્દ્રબાણુ એનું હિંદુસ્તાનીમાં ભાષાંતર કરતા જાય. એમ એમણે લગભગ સમગ્ર હિંદનો પ્રવાસ કર્યો. રાજાજી ને રાજેન્દ્રબાણુની જોડીએ પ્રમાણમાં સારો વિજય મેળવ્યો એમ કહી શકાય. આખા ભારતને એમણે અસ્પૃશ્યતા નિવારણના રંગે રંગી નાંખ્યું. દરેકને મોઢે-એ વાત. ચાર જણ મળ્યા હોય તો એની ચર્ચા. છાપામાં એ જ વાતોના સમાચાર. ગણે હરિજન ઉદ્ધાર એ જ તત્કાલીન રાજકારણ એમને કારણે બની રહ્યું. રાજાજીમાં જે વારુપાટવ છે, જે, સામાની સુદ્ધિને સંતોષે એવી દલીલોની પરંપરા રજૂ કરવાની કળા છે, સામાન્ય જન શી રીતે પોતાની વાત સમજશે, તે જણવાની જે આવડત છે, તેને લીધે એમણે ગાંધીજીએ જેલમાં જે મુશ્કેલી સેવેલી, જે નકશો ગોઠવેલી, તે એમણે બહાર રહીને પ્રત્યક્ષ કરી જતાવ્યું. એઓ ગાંધીજીની જેમ કમવાદી છે. કમ કરવું ને એ રીતે દાખલો બેસાડવો એ જ એમના જીવનની ધ્રુવતારલી છે. એઓ કદીય સુદ્ધિના ખેત કરતા નથી. કારણ એમની વાણી એ વિચારોનું જ આવિષ્કરણ હોય છે. એમના બાપજીમાંથી ગાંધીજીની જેમ એકપણ બીનજરૂરી શબ્દ નહિ જડે.

ખરાબું, એ વખતે, ચાર વર્ષના સતત સત્યાગ્રહને લીધે, ડેઝિસ-
વાદીઓ જરા કંટાળ્યા હતા. બધાને એમ લાગતું હતું કે યુદ્ધનો
ખેરયો બદલવો જોઈએ. આ જ વર્ષે ગાંધીજીએ ડેઝિસમાંથી નિવૃત્ત
થવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. આગામી ચૂંટણીમાં ડેઝિસે
ભાગ લેવો, ને ધારાસભામાં જઈને સરકારને અંદરખાતેથી દાલી
કરવી એ જાતની વિચારસરણી બહુમતિની હતી. ડેઝિસે
ચૂંટણીજામમાં જાંપલાવવાનો નિર્ણય કર્યો. દક્ષિણ હિંદની
ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો પસંદ કરવા, તેમને વિજય અપાવવો એ
બધો જ ભાર રાજ્યજીને શિરે પડ્યો. રાજ્યજી એ વાસ્તવવાદી
રાજકીય પુરુષ છે. એથી એમને આ વખતની પરિસ્થિતિ, બધા
ડેઝિસ વખતની પરિસ્થિતિ કરતાં તદ્દન જુદી જણાઈ. એમણે જોયું
કે, હવે ધારાસભાના કાર્યની પણ જરૂર છે. ડેઝિસની ઇજાએ
વધારવી હોય, તો ધારાસભા પ્રવેશ અનિવાર્ય છે એમ એમને તે
વખતે લાગ્યું. એટલે એમણે એ કાર્યક્રમમાં સક્રિય સાથ આપ્યો.
એઓ એકેએક રથજામાં ફર્યા અને મધ્યમ ધારાસભામાં મદ્રાસનો
એકેએક ડેઝિસી ઉમેદવાર ચૂંટાય તેની જવાબદારી પોતે લીધી. એ
સમયે એમણે ન કરી પોતાના સરીર સ્વાસ્થ્યની પરવા, ન કરી
લોકોની ટીકાની પરવા, ને રાજકીય જલ્દમત છાંવી, મદ્રાસ
પ્રસાકાના એકેએક ઉમેદવારને જીતાડ્યો. આંધ્રના જાણીતા નેતા શ્રી.
પ્રકાશમે મધ્યમ ધારાસભાની ચૂંટણીનું પરિણામ જાહેર થતાં કહેયું
કે, “આ ચૂંટણીનો બધો જ યશ શ્રી. રાજગોપાલાચારીને શિરે
જાય છે”. આ ચૂંટણીમાં એમણે લાખો ને કરોડો માણસોને
સંબોધ્યા. જાતજાતના માણસોના સંપર્કમાં આવ્યા ચૂંટણીમાં
ડેઝિસ તરફથી ઉભા કરવાના ઉમેદવારોમાં અનેક દષ્ટિબિન્દુ રાખવાં
પડતાં. અનેક પક્ષો, ઉમેદવારની લોકપ્રિયતા, સામે ઉમેદવાર, ડેઝિસ
પ્રતિનિધિત્વ વગેરે ધણું જોયું પડતું. આમ છતાં રાજ્યજીએ એ કાર્ય

એટલી કુનેહથી, દીર્ઘદષ્ટિથી અને મુત્સદ્દીપણથી જનનેલું કે મદ્રાસમાં
આઠામાં આઠી કડવાય ચૂંટણીને પરિણામે જન્મી. લગભગ બધાને
સંતોષ હતો. આસીસ લાખ મતદારોમાંથી જત્રીસ લાખ ઉપરાંત
મતો ક્રેઝિસી ઉમેદવારોને મળ્યા તે રાજ્યજની સક્તિ કેટલી અપૂર્વ હતી
તે દર્શાવે છે.

રાજ્યજને આ ચૂંટણીનો પરિશ્રમ પણ લાગેલો. ક્રેઝિસનું રાજકારણ
જરા કડોળાવા લાગ્યું. એમાં અશુદ્ધિઓ પ્રવેશવા માડેલી. રાજ્યજ
જેવા સત્યપ્રિય અને સિદ્ધાંતવાદી માનવીને એવી અશુદ્ધિ ક્યાંથી ગમે ?
એમને એવું પણ લાગ્યું કે એઓ જો ક્રેઝિસમાંથી નિવૃત્ત થાય તો
એથી કદાચ ક્રેઝિસમાં જે હોય એનું હતાં તે દૂર થાય. એથી
૧૯૭૫માં એમણે ક્રેઝિસમાંથી નિવૃત્ત થવાની પોતાની મરજીની જાહેરાત
કરી. એમનું શરીરસ્વાસ્થ્ય પણ સારું રહેતું નહોતું. પણ એમના આ
નિર્ણય થતાં વેત જ, ચોતરફથી એમને નિવૃત્ત ન થવા માટે વિનંતીઓ
કરવામાં આવી. ક્રેઝિસ કારોગારીના સભ્યો, છાંપાનાં તંત્રીઓ, ને
જનના, રાજ્યજને છોડવા માંગતા નહોતા. એટલે અનિચ્છાએ, બધાના
આમહને વશ થઈને રાજ્યજએ ક્રેઝિસમાં રહેવું ચાહ્યું રાખ્યું.

એકાદ વર્ષ થયું હશે ત્યાં, ક્રેઝિસમાં એક જર્જરજસ્ત સિરત-
બંગનો બનાવ જન્મ્યો. ત્રિચીનો પદ્મીની સુધરાઈના પ્રમુખની ચૂંટણી
હતી. રાજ્યજ તાલીમના ક પ્રાંતીય ક્રેઝિસ સમિતિના પ્રમુખ હતા.
તાલીમના ક પ્રાંતીય ક્રેઝિસ સમિતિએ એ પદને માટે ક્રેઝિસી ઉમેદ-
વાર તૈયાર કર્યો. ત્યાં રાજ્યજના એક જૂના ને પરમ મિત્ર ડા.
ટી. એસ. રાજને ક્રેઝિસ ઉમેદવારની હરિશ્ચંદ્રમાં બીજાને એક પોતાનો
ઉમેદવાર ઉજો કર્યો. ડા. રાજન પણ જૂના ક્રેઝિસવાદી હતા. ડા. રાજને
પોતાના ઉમેદવાર માટે અને ક્રેઝિસી ઉમેદવાર સામે એવો નારો
પ્રચાર કર્યો કે પરિણામે ક્રેઝિસનો ઉમેદવાર હારી ગયો. ક્રેઝિસ

કારોબારી સમિતિ તેમજ અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિએ આ પગલાંને ધણું ગંભીર માન્યું અને ડૉ. રાજન સામે શિસ્તમંગલો આરોપ મૂક્યો. પોતાના મિત્ર અને ચૂરત કોંગ્રેસવાદી આવી જાતનું પગલું ભરે તેથી રાજીએ ધણું દુઃખ ચ્યું. આમ રાજી ધણું લાગણીપ્રધાન છે. એમને એમ લાગ્યું કે પોતાના સાથીઓ આ જાતની વલણથી કોંગ્રેસની ઇજ્જતને ધક્કો પડેાયાડે તેમાં વાંક પોતાનો છે. એમને પોતાનામાં અશુદ્ધિ છે એમ લાગ્યું. પોતાને શુદ્ધિની જરૂર છે એમ લાગતાં એમણે કોંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપ્યું ને તેમાં જણાવ્યું કે કોંગ્રેસની સંરચા શુદ્ધ જને ને ડૉ. રાજન જેવા બનાવો બનિયમાં ન જને એ હેતુથી જ પોતે એ નિજીય ક્યો છે. કોંગ્રેસના એકેએક હોદ્દાનું રાજીનામું આપી એઓ નિરૂત્ત થયા.

પાછા બધે ખજબજ શરૂ થઈ. પાછાં મનામણ્યાં શરૂ થયાં. પૂંજી આ વખતે તો રાજી મહમ હતા. એમણે આ બાબતમાં પોતાને ન સમજાવવા બધાને વિનંતિ કરી. છતાં સર્વેએ પ્રયત્નો જારી રાખ્યા. કોંગ્રેસ કારોબારીને તો હવે પછી આવતી પ્રાંતીય ચૂંટણીમાં રાજીને ઊભા રાખવા હતા. રાજીની પાસે સરકાર સામે હક્કિય હિંકમાંથી મોરચો મંડાવવો હતો. એટલે બધા મહાન નેતાઓએ રાજીને વિનંતિ કરી. તે વખતે પંડિત જવાહરલાલજી કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. એમણે જાતે રાજીને સમજાવ્યા. એમના વિના મદ્રાસમાં વધારે અશુદ્ધિ પેસશે તેની ખાત્રી કરાવી. આખરે રાજી માંડમાંડ માન્યા. ને પાછા રાજકારણમાં પ્રવેશ્યા. એમની ના છતાં, હિંમત ન હારતાં, એમને સમજાવવાનું માન, પંડિત જવાહરલાલ, સરદાર સાહેબ, રાજેન્દ્રપ્રસાદ તથા 'હિંદુ' પત્રના અધિપતિ ને તંત્રી શ્રી. કસ્તૂરી શ્રીનિવાસનને હાથે જાય છે.

કોંગ્રેસમાં પાછા પ્રવેશ્યા પછી તો એમણે પ્રાંતીય ધારાસભાની

ચૂંટણીનું કાર્ય જોરજોરથી ઉપાડી લીધું. હિંદના બધા પ્રાંતોમાં મદ્રાસમાંથી વધારેમાં વધારે કેબિસ ઉમેદવારો ચૂંટાય એવી રાજજીની ઉમેદ હતી. એ ચૂંટણીમાં એમને પૂરવાર કરવું હતું કે હિંદના અન્ય પ્રાંતો કરતાં મદ્રાસ વધારે કેબિસવાળો છે. એમણે તટસ્થતાથી, કશા પક્ષપાત કે પૂર્વચંદ વિના, અનેક દૃષ્ટિએ વિચારણા કરી, જનતાને જોનામાં વધારેમાં વધારે શ્રદ્ધા હોય એવા ઉમેદવારોને પસંદ કર્યા. ને પછી મત માટે ગામડે ગામડે જઈ ભિક્ષા માગી. આ ચૂંટણીમાં રાજજીને કેબિસ ઉમેદવાર તરીકે કેબિસની પાક્ષી-મેન્ટરી બોર્ડે પસંદ કર્યા. ને રાજજીએ એક સિસ્તશદ્ધ કેબિસી તરીકે એ હુકમ માથે ચઢાવ્યો. એમણે ખરે જોતાં તો સેકમમાંથી ઉભા રહેવું જોઈતું હતું. છતાં એમણે યુનિવર્સિટીમાંથી ઉભા રહેવું પસંદ કર્યું. કદાચ એમ પણ હોય કે મામજનતામાં તો એઓ એમના આગ્રમના કાર્યથી લોકપ્રિય થયેલા જ, પણ બહુલા ને ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધેલા માણસોને પોતાનામાં શ્રદ્ધા છે કે નહિ તેની એમને કસોટી કરવી હશે એથી કાંઈ એમ તો ટીકા ન જ કરી શકે કે, “એમાં શું. અમણે જનતાને જોળવીને મતો કાઢ્યાં. એ વિચારને રાજકારણ શું ને મતો શું?” છતાં એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે એમના એકેએક મતદાર એમને મતદાનનો પૂરેપૂરો અર્થ સમજીને જ મતો આપ્યા છે. રાજજી ને એમના બધા સહ ઉમેદવારો ચૂંટાયા. સામાવાળાની ધણાખરાની જામીનગીરી જરાત યઈ એવી સખત હાર એમને આપી. ફરી ચૂંટણીમાં ઉભા રહેવાની ખો જૂલી જાય એવી સ્થિતિ યઈ. એ ચૂંટણી દ્વારા રાજજીએ દર્શાવ્યું કે ખીજા બધા પ્રાંતો કરતાં મદ્રાસ કેબિસને વધુ વફાદાર છે. ને ત્યાં કેબિસ વધારે લોકપ્રિય છે. બધા પ્રાંતો કરતાં મદ્રાસમાં કેબિસને બહુ જ મોટી બહુમતિ મળી.

ચૂંટણી પછી ચૂંટાયલા કેંગ્રેસી ઉમેદવારોની સંખ્યા મળી તેમાં પોતાના પક્ષના નેતા તરીકે સર્વોન્નમિતએ રાજગજી ચૂંટાયા. આ રીતે મદ્રાસ પ્રાંતના કેંગ્રેસ ધારાસભા પક્ષના નેતા, તામીલ નાડ પ્રાંતિય કેંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ ને કેંગ્રેસ કારોજારી સમિતિના સભ્ય એમ ત્રિવિધ જગ્યાં પરો એએ બોમ્બતા હતા. નવા જંધારણ પ્રમાણે, પ્રાંતના ગવર્નરે, બેઠુંમતિ પક્ષના નેતા તરીકે પ્રધાનમંડળ સ્થાપવા રાજગજીને આમંત્રણ આપ્યું. પણ રાજગજીએ ના પાડી કારણ કે કેંગ્રેસની નીતિ એવી હતી કે ગવર્નર પોતાના ખાસ હક્કો ન વાપરવાની ને માત્ર જંધારણીય વડા તરીકે જ કાર્ય કરવાની લેખિત જાંબધરી આપે તો જ પ્રધાન મંડળ રચવું. રાજગજી એ વખત ગવર્નરને મળ્યા. ગવર્નરે એ જાતની જાંબધરી આપવામાં રહેલી જંધારણીય મુશીબતો સમજાવી, ને પોતે અંગત રીતે એ જાતની જાંબધરી આપી શકે એમ કહ્યું. એવામાં તો બીજા પક્ષના કેંગ્રેસ વિરોધી પક્ષેએ બેમા થઈને કામચલાઉ પ્રધાન મંડળો રચ્યાં. રાજગજીએ આ ગેરજંધારણીય તત્વને વખોડ્યું, એટલું જ નહિ - પણ એ કામચલાઉ પ્રધાનોની સામે જાહેર પ્રચાર કરવા માંડ્યો. એમને દેશ-દોહી કહ્યા. બીજી બાજુ, રાજગજીએ કેંગ્રેસ કારોજારીને મડાજાંડોને ઉકેલ શી રીતે થઈ શકે તે સમજાવ્યું. ગવર્નરની મુરદેલી જણાવી. કેંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો રચે તો જનતાનું હિત થવાની શક્યતા છે તે સાબિત કરી આપ્યું. અને જો કેંગ્રેસ પક્ષના નેતાને અંગત જાંબધરી મળે, ને એને ખાત્રી થાય કે ગવર્નર પોતાના ખાસ હક્કો નહિ વાપરે તો પ્રધાન મંડળો રચવાં એવો નિર્ણય રાજગજીએ કારોજારી પાસે લેવડાવ્યો. પરિણામે કેંગ્રેસ કારોજારીની સ્વનાયી ૧૯૩૭ની જુલાઈમાં મદ્રાસમાં તેમજ અન્ય પ્રાંતમાં કેંગ્રેસ પ્રધાનમંડળો રચાયાં. ને મદ્રાસમાં ૧૯૩૭ના જુલાઈ માસની ૧૯મી તારીખે રાજગજી વડા પ્રધાન બન્યા.

જુલાઈ ૧૯૩૭થી ઓક્ટોબર ૧૯૩૯ સુધી રાજ્યજી મદ્રાસના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે રહ્યા. પછી આગ્રુ બીજું વિશ્વયુદ્ધ. ફ્રેંચે બ્રિટીશ સંસ્તનતને પોતાની યુદ્ધનેમ જાહેર કરવાનું કહ્યું. પણ બ્રિટીશ સંસ્તનતે તે જાહેર કરી નહિ. યુદ્ધ શરૂ થતાં અંગ્રેજ ગવર્નરો યુદ્ધમાં મદદ કરવાનું જ પ્રાંતિય સરકારનું મુખ્ય કેલેબ હોવું જોઈએ એમ માનવા લાગ્યા, ત્યારે જ્યાં સુધી બ્રિટીશ સંસ્તનત પોતાની યુદ્ધનેમ જાહેર ન કરે ત્યાં સુધી બ્રિટીશ સંસ્તનતને યુદ્ધમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ફાઈ પણ રીતે મદદ ન કરવાનો ફ્રેંચેસનો નિર્ણય પ્રધાનોએ અમલમાં મૂકવાનો હતો. એટલે સંઘર્ષ ઉભો થયો. ને ફ્રેંચેસ મંત્રી મંડળેએ રાજીનામાં આપ્યાં.

પછી ગાંધીજીએ બ્રિટનની યુદ્ધનીતિ સામે, અને યુદ્ધવિરોધી પ્રચાર કરવા દેવાની રજા માટે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. રાજ્યજી સાચા સત્યાગ્રહીની જેમ ૧૯૪૦માં એઓ યુદ્ધવિરોધી પ્રચારકાર્ય માટે પકડાયા ને જેલમાં ગયા.

૧૯૪૧માં એઓ જેલમાંથી છૂટ્યા, ત્યારે યુદ્ધ પૂરે જોશમાં આસી રહ્યું હતું. દેશની પરિસ્થિતિ ઘણી જ વિકટ હતી. એક બાજુ જાપાનનો શાહીવાદ એક પછી એક વિજય મેળવતો ધસમસતો હિન્દ તરફ આસી આવતો હતો. હિન્દી ગ્રીન પડયું, મલાયા પડયું, સુમાત્રા ને જાવા પડ્યાં. સીઆમ ગયું, બ્રહ્મદેશ ગયો ને હિન્દ પર એની કરડી નજર પડી. મદ્રાસ ને કલકત્તા પર બોંબારો શરૂ થયો હતો. રાજ્યજીને લાગ્યું, કે, ગમે તે બોગે, હિન્દ પર ચણું આક્રમણ અટકાવવું જોઈએ. ને, જાપાનનો શાહીવાદ હિન્દને પરાજીત ન કરે તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. હિન્દની નીતિમાં સંગીન પત્થરો થવો જોઈએ હિન્દે અત્યાર સુધી યુદ્ધ પ્રત્યે જે ઉદાસીનવૃત્તિ બતાવી તે તત્કાલીન પરિસ્થિતિમાં ન ચાલે એમ એમને લાગ્યું. જારડોલીમાં ફ્રેંચેસ

મનામણાં, એટલું જ નહિ પણ સંસ્થા ને પોતાના મંતવ્યે બંને વચ્ચેની વફાદારીનો સંબંધ. આ સંબંધની ધૂષ છાયાથી જ રાજાજી ધડાયા છે. રાજાજીને એ સંબંધે સહિષ્ણુતા શીખવી, ઉદારતા અર્પી એટલું જ નહિ પણ મહાનુભાવિતા અને મહામાનવતા અર્પી.

મકરણ ૭ મું

મદ્રાસના વડા પ્રધાન

૧૯૩૭ની મદ્રાસ ધારાસભાની ચૂંટણીમાં યુનિવર્સિટીની બેઠક માટે રાજગુએ ઉમેદવારી, કેમિસની પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડની સૂચનાથી કરી. ને, ચૂંટાયલા ધારાસભ્યોની પ્રથમ બેઠક મળી ને તેમાં રાજગુ ધારાસભા પક્ષના નેતા તરીકે સર્વાનુમતે ચૂંટાયા. આથી, લોકશાહીના ધોરણ અનુસાર મદ્રાસના તત્કાલીન અવર્નર લોર્ડ અરકાહને એમને મંત્રીમંડળની રચના માટે આમંત્રણ આપ્યું. રાજગુ એમને એ બાબતમાં બે વાર મળ્યા. પણ, મંત્રીમંડળની રચના માટે એમણે કેમિસની નીતિ અનુસાર ઈન્કાર કર્યો. ત્યારબાદ, શ્રી. રેડીએ કામચલાઉ મંત્રીમંડળ રચાવ્યું. પણ ત્રણ માસ પછી કેમિસની નીતિ બદલાતાં, રેડી મંત્રીમંડળે રાજીનામું આપ્યું. ને એમણે એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કરી મદ્રાસમાં કેમિસ મંત્રીમંડળની રચાવના કરી.

રાજગુનું પ્રધાનમંડળ લોકપ્રિય હતું, ને બીજી દૃષ્ટિએ ભેદ એ તો એ અતિ પ્રગતિશીલ હતું. બીજા બધાં મંત્રીમંડળો કરતાં, રાજગુનાં મંત્રીમંડળની એ વિશિષ્ટતા હતી, કે કોઈપણ સુધારા માટે એઓ લોકોનો, કે ચોતાના સાથીઓનો વિરોધ થશે તેની જરૂર પણ પરવા કરતા નહિ. જે આવશ્યક સુધારો એમને જણાય તેનો તેઓ તાત્કાલિક અમલ કરતા. બીજા પ્રતિ કરતાં, મદ્રાસ ધારાસભામાં

કોંગ્રેસની સારી કહી શકાય એવી બહુમતિ હતી. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, ધારાસભા સમક્ષ નવા ધારાઓ રજૂ કરતાં, ને, તેમાં મંજૂરી મેળવતાં એમને જરા પણ મુશ્કેલી નહીં નહિ.

સામાન્ય રીતે, નવા સુધારાઓ, પ્રગતિશીલતા, એના વિરોધીઓ મને તેવા સુધરેલા સમાજમાં પણ નીકળવાના જ. તેમણે મદ્રાસ પ્રાંતની ધર્મચૂસ્તતા બહુ જાણીતી છે. બ્રાહ્મણ અબ્રાહ્મણના મધકા ત્યાં સનાતન કાળથી ચાલ્યા આવે છે. મદ્રાસની જનતા, રાજકીય દૃષ્ટિએ કોંગ્રેસવાદી ખરી પરંતુ, સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ એ કોંગ્રેસને સાથ આપનારી નહિ. આમ છતાં રાજ્ય કંઈ જનતાને રાજ્ય રાખવા માટે મુખ્ય પ્રધાન બન્યા નહોતા પરંતુ, જનતાની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક, વગેરે પ્રગતિ માટે જેટલે અંશે હોદ્દાનો ઉપયોગ થઈ શકે, તેટલે અંશે એ ઉપયોગ કરવા માટે પ્રધાન બન્યા હતા. એટલે એમણે જનતાની રૂચિ નહિ પણ જનતાની પ્રગતિ એને પોતાનું દુરબલિત્વ માન્યું. મદ્રાસ પ્રાંતના વડા પ્રધાન એઓ નીમાયા તે જ દિવસે એમણે આમલી સરકારે ગિરફતાર કરેલા સમાજવાદી નેના થી. મહેરબાનીને તરત મુક્તિ આપી. ને, પોતાને ત્યાં પોતાના અતિથિ તરીકે રાખ્યા. એ રાજ્યની કાર્યનીતિનો અલ્પો નમૂનો છે.

રાજ્યએ મુખ્યમંત્રી તરીકે શ્રદ્ધાળુ સંભાળ્યું હતું. એમણે તુરત જ, જે કોઈ લાંચરૂપ લેશે તેની સામે સખતમાં સખત પગલાં લેવાશે એવો હુકમ પોતે હોદ્દા સંભાળનાંની સાથે જ કાઢ્યો. એટલું જ નહિ પણ તે વખતના મદ્રાસના અંગ્રેજ પોલીસ કમીશનરનો એમણે ખેંકનો હિસાબ માગ્યો. એ અમલદાર ધણો કડક અને તુમાખી હતો. એના ખેંકમાં જે પૈસા જમે હતા, તે ક્યાંથી આવ્યા તે વિષેની ચોખ્ખટ કરવા રાજ્યએ એને હુકમ કર્યો. ને, આખરે, રાજ્યએ એના પૈસા જપ્ત કરી એને રાજ્યના આપવાની ફરજ પાડી. પૈસા ગોરા

કમીશનરે, ગવર્નરને આ બાબતમાં વચ્ચે પડવા માટે વિનંતિ કરી. પણ, ગવર્નરે રાજ્યજના કાર્યમાં માથું ન મારવાની રાજ્યજને બાંધવરી આપી હતી, એટલે એ શું કરે? એને બહુ ગમ્યું તો નહિ, પણ, એ નિરપાય હતો. આ બનાવથી સરકારી અમલદારો ઉપર બહુ સારી છાપ પડી. અને સરકારી અમલદારો સાંચરસ્વત લેતા બહીવા લાગ્યા. એ પછી તો ફેટલાયે અંગ્રેજ અમલદારો, રાજ્યનામાં આપીને ભાગી ગયા, કારણ એમને લાગ્યું, કે, રાજ્યજ જો તપાસ કરશે, તો પોતાને જૂડે હાલે ચાલી જવું પડશે.

આ રીતે, રાજ્યજએ શુભ રાશ્યાત કરી. રાજ્યજ વડાપ્રધાન થયા છતાં, એમણે પોતાની સાદાઈ છોડી નહોતી. એઓ પોતાનાં કપડાં પોતાના હાથે જ ધોતા. અને, સતત પરિશ્રમ કરતા. એઓ રોજના સોળ સોળ કલાક કામ કરતા અને પોતાના ખાતાની તો કીણમાં કીણી વિમતોમાં ધ્યાન આપતા જ પરંતુ, દરેક પ્રધાનના ખાતા તરફ દેખરેખ રાખતા. આ કારણથી એમને ફેટલાક પ્રધાનો વચ્ચે વિખવાદ થયેલો. ફેટલાકેએ એમને સરમુખત્યારનું ઉપનામ આપેલું. પણ, એ દેખરેખની પાછળ રાજ્યજનો હેતુ પોતાનું વચસ્વ દેખાડવાનો નહિ પણ, દરેક ખાતું, કાર્યશીલ છે, ને દરેક પ્રધાન ખંતથી ને પ્રામાણિકતાથી કાર્ય કરે છે, તે જોવાનો જ હતો.

રાજ્યજએ પોતાના મંત્રીપદનો ઉપયોગ ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમને આગળ ધપાવવા માટે કર્યો. બીજા બધા પ્રાંતો કરતાં મદ્રાસ પ્રાંતે દારૂબંધીનો ખરડો ધારાસભામાં પસાર કરવામાં ને. દારૂબંધીને આખા પ્રાંતમાં અમલમાં લાવવામાં પહેલ કરી. દારૂબંધીથી, પ્રાંતની આવકમાં મોટું ગાળુ પડ્યો, કલાલની રોજી જશે, વગેરે અનેક દલીલો થઈ અને વિરોધીઓને એક સારું પ્રચારનું સાધન પ્રાપ્ત થયું. તેમ છતાં, દારૂબંધીને બચ્હાર બનાવીને એમણે,

અન્ય પ્રધાનમંડળોને દિશાસૂચન કર્યું.

રાજીજી ચૂરત બાહ્ય કુટુંબમાં ઉછરેલા મદ્રાસ પ્રાંતમાં બાહ્યોત્તું
નેર વધારે. એમણે ૧૯૩૪માં ત્યારે ગાંધીજીએ ધરવડા જેલમાં
હિપવાસ આપ્યો ત્યારે હરિજનના હક્કો માટે દેશભરમાં પ્રવાસ
એડેલો. તે વખતે, એમની સામે બાહ્યોત્તું ખૂબ રોષ દર્શાવેલો.
ત્યારબાદ એ રોષ થોડે અંશે યથો. ત્યાં પ્રધાનમંડળમાં એઓ
આવ્યા. ને, એમણે મદ્રાસ ધારાસભામાં હરિજન મંદિર પ્રવેશનો
ખરડો રજૂ કર્યો. એટલે રાજીજી વિરોધી ચળવળ પાછી થઈ.
પણ નીડરતા એ રાજીજીનો એક મહાન ગુણ છે. એમણે એ ખરડો
પસાર કરાવ્યો. મંદિરના પૂજારી વગેરેએ થોડા દિવસ ખૂન ધમાક
કરી. ને આખરે મંદિરનાં દારો ફોટોટ ખુલવા લાગ્યાં. ને હરિજનો
વિધિસર મંદિરમાં પ્રવેશ્યા. એ ઉપરાંત કેઈ પણ જાહેર જગ્યાએ
પ્રવેશવાનો હરિજનોનો હક્ક પણ એમણે કાયદા પ્રમાણે ધારાસભાદ્વારા
સ્થાપિત કર્યો. અને આથી શાળા, કુવા, ભોજનાલયો, વગેરે
સ્થળોએ હરિજનો કાયદાના રક્ષણથી જતા થયા. આ કાયદાનો
ભંગ કરનારને સખત સજાની જોગવાઈ પણ કરવામાં આવી હતી.
અને તેથી, કેટલાક વિરોધીઓને હરિજનોના પ્રાયમિક હક્કો પર
તરાપ મારવા માટે સજા થઈ. આ રીતે રાજીજીએ રચનાત્મક
કાર્યક્રમના અરપૃસ્થતા નિવારણના, ભાગને કાયદેસર રીતે
અમલમાં આણ્યો.

આ ઉપરાંત એમણે, કેમકે સ્વિકારેલી રાષ્ટ્રભાષા હિંદીને
પ્રાયમિક શાળાઓમાં ફરજિયાત કરી. આ સામે તો રાજીજીના
વિરોધમાં એક પ્રચંડ આદિવાસી શરૂ થયું. હિંદી વિરોધી દળોએ
સત્યાગ્રહના મોરચા માંડ્યા, પકડાયા, જેલમાં ગયા, છતાં ફરજિયાત
હિંદીના શિક્ષણનો કાર્યક્રમ જરા પણ મંદ પડ્યો નહિ. રાજીજી

માનતા હતા, કે હિંદીનું શિક્ષણ એ દરેક હિંદવાસીને માટે આવશ્યક છે. હિંદી વિરોધી પ્રચારને લીધે રાજ્યજની લોકપ્રિયતા સારા પ્રમાણમાં ઘટી. પણ રાજ્યજને લોકપ્રિયતાની પરવા નહોતી. પરવા હતી માત્ર સિદ્ધાંતની. પણ રાજ્યજના આ પગલાથી દક્ષિણ હિંદમાં હિંદીનો પ્રચાર ખૂબ વધ્યો.

આ ઉપરાંત એમણે સરકારી મોટા પમારના અમલદારોના પમારના ધોરણમાં મોટો ઘટાડો કર્યો. કારણ કે આખું તંત્ર માયાભારી બની ગયું હતું. આવક જવકના પાસાં મેળવવાનાં હતાં, એ બધી દષ્ટિએ વિચારતાં એ પગલું આવશ્યક લાગ્યું. આને કારણે સરકારી અમલદારોમાં રાજ્યજની સામે બ્યાપક અસંતોષ ફેલાયો.

રાજ્યજનું રાજ્યતંત્ર ખૂબ પ્રગતિશીલ હતું. અને તેથી પરદેશી રાજકીય વ્યક્તિઓ જેવી કે જોન મંચર, સર રૂઝવેલ્ડ કિપ્સ, વગેરેએ મદ્રાસના પ્રધાનમંડળનાં બારોબાર વખાણ કર્યો. રાજ્યજએ સુધારાનાં દાર ખોલ્યાં.

આમ એક બાજુ, રાજ્યજ આ બધા સુધારાઓને લીધે, એમના સત્યનિષ્ઠ રાજ્યતંત્રને લીધે, સુધરેલા, શિક્ષિત અને પ્રગતિશીલ લોકોમાં વધારે લોકપ્રિય બન્યા, તો બીજી બાજુ, એમણે જમીનદારી પ્રથામાં ખેડૂતની તરફેણમાં કાયદાઓ પસાર કર્યા. એમણે ખેડૂતો પર શાહુકારો જે જીલમ કરતા હતા, તે અટકાવવા, બ્યાજનું ધોરણ નક્કી કર્યું. અને ગેરકાયદેસર બ્યાજની નાગચૂડમાંથી ખેડૂતોને મુક્ત કર્યો. ખેડૂતનો ઋણરાહતનો કાયદો બહુનો. મજૂરોને સમવડ આપી, ને, એ રીતે, શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત બંને વર્ગમાં એમને કેટલેક અંશે લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત થઈ.

પણ પ્રાંતીય પ્રધાનમંડળના વડાનું કાર્ય ઉપરની દૃષ્ટિએ લાગે એવું સુવાણું કે સાફું નથી. પણ, વિશેષ કપરું છે. એક બાજુ, રાજ્ય લોકપ્રિય બન્યા, તો બીજી બાજુ અનેક કારણોસર એમની લોકપ્રિયતા ધરી. પ્રથમ તો જેઓ ધર્મચૂસ્ત હતા, સનાતનીઓ હતા, બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ એમની હરિજન મંદિરપ્રવેશ, અરપૂસ્વતા નિવારણ વગેરે એમની દૃષ્ટિએ લાગતી ધર્મવિરોધી પ્રવૃત્તિઓથી એમના વિરોધી બન્યા, ને એમની સામે સત્યાગ્રહ ઉપાડ્યો. બીજી બાજુ, સુદીવાદીઓ એમના કિસ્સાન ઋણ રાહતના કારણને લીધે, એડુતાને એમણે આપેલી અનેક સગવડોને લીધે, મળુરોનો એમણે પક્ષ લીધો તેથી એમની પર નાખુશ થયા. ત્રીજી તરફ આંધ્રવાસીઓ એમની ઉપર નાખુશ થયા, કારણ કે એમને એમ લાગતું હતું કે મદ્રાસમાંથી આંધ્ર છૂટો પડે એમ રાજ્ય ઇચ્છતા નહોતા. એક વખત વીઝાગાપટ્ટમની એક વિદ્યાર્થીઓની સભામાં એઓ બોલવા બેઠા થયા. એટલે થોડા આંધ્ર પ્રાંત છૂટો પડે એમ ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓએ ધાંધલ મચાવી. રાજ્યએ વિદ્યાર્થીઓને પૂછ્યું, “હું ભાષણ આપું એમ તમે ઇચ્છો છો કે નહિ ?” થોડા વિદ્યાર્થીઓએ કહ્યું, “ના”, એટલે રાજ્યએ કહ્યું, “તો હું મારો ને તમારો બંનેનો વખત બગાડવા ઇચ્છતો નથી”, એમ કહી એમણે ચાલવા માંડ્યું. સભાના યોજકો એમની પાછળ ગયા ને એમને ઘણાં સમજાવ્યા, પણ રાજ્ય એકના બે ન થયા. કેમકે પોતાના ચૂંટણી સમયના નિવેદનમાં લોકોને કરમાથી રાહત આપવાનું વચન આપેલું તેમ છતાં, રાજ્યના સમયમાં લોકોદારની યોજનાઓને અમલમાં મૂકતાં ખર્ચ વધ્યો. એટલે લોકો પર કરનો બોલો પણ પ્રમાણમાં વધ્યો. એમણે વેચાણ-વેરા નાંખ્યો એટલે વેપારીઓ એમની પર રોષે ભરાયા.

આમ રાજ્યનું મંત્રીમંડળ લોકપ્રિય હતું તેમજ લોકપ્રિય નહોતું.

રામજી પોતાની સામે જે વિરોધ જામતો હતો તેનાથી અણુજાણ નહોતા. પણ એમણે મદ્રાસ ધારાસભામાં એનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવેલું કે :

“અઢી વર્ષ દરમિયાન આપણે એવાં ઘણાં કાર્યો કરેલાં છે, કે, જેથી લોકો આપણી પર પ્રસન્ન થયા છે. પણ ખીજી બાજુ આપણે એવાં કામો પણ કરેલાં છે કે જેથી લોકો આપણી પર નાખુશ પણ થયા થયા છે. એ નાખુશ થનાર લોકો પણ માનનીય છે, એની હું ના પાડતો નથી. આજે ડેલ્હાઈ લોકો આપણી પર નાખુશ હોવાને કારણે ઉપવાસ કરે છે, સત્યાગ્રહ કરે છે, કાળા વાવટાથી દેખાવો કરે છે, એ બતાવે છે કે એમની લાગણી ડેલ્હી સખત રીતે દુઃખાઈ છે. ડેલ્હાઈના આત્માને દુઃખ થયું છે. ડેલ્હાઈના મનવા પર કાચ પડ્યો છે એટલે એઓ નારાજ થયા છે. પણ આપણે કંઈ લોકોને ખૂશ કરવા માટે, આ માણસને કે પેલા જાણને રાજ કરવા ચૂંટણીમાં જંપલાઈયું નહોતું.....આપણે તો દષ્ટિ રાખી છે જનતાની પ્રગતિ તરફ. અમુક કાર્યો આપણે કર્યાં છે, કારણ કે તે જનતા માટે લાભદાયી હતાં. એ કાર્યો આપણે ભવિષ્યમાં પણ કરીશું. જનતાના અમુક ભાગે આપણો વિરોધ ભલે કયો હોય છતાં એકંદરે તો આમજનતા આપણને મદદકર્તા, ને આપણી તરફ સહાયશ્રુતિભરી નિગાહ રાખતી.”

આમ એકંદરે રાજજીનું પ્રધાનમંડળ, એમની અઢી વર્ષનું કારકીર્દી, એમની કાર્યદક્ષતાનો, એમની જનહિતપ્રવૃત્તિનો, એમની રચનાત્મક કાર્યક્રમને અમલી બનાવવાની ધમશનો, ખોટી લોકપ્રિયતા તરફ એમણે દર્શાવેલી બેપરવાઈનો એક સુંદર નમૂનો છે. એમણે પોતાનું વીરત્વ, વિરોધને સહી લેવાની શક્તિ, એ બધાનો પરિચય પણ જનતાનો કરાવ્યો, તેમજ, સાથે સાથે સત્યાનિષ્ઠાનો, સાચી વસ્તુને ગમે તે ભોગે વળગી રહેવાની એમની વૃત્તિનો પરિચય પણ પૂર્ણરૂપે કરાવ્યો. એટલે એકંદરે તો પ્રિન્સિપલ કુપલેન્ડ કહે છે તેમ, "બધા મારી જોડે સંમત થશે, કે, તે વખતની અત્યંત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ રાજગોપાલાચારી હતા. એમનું પ્રધાનમંડળ એ સૌથી ઉત્તમ પ્રધાનમંડળ હતું."

પ્રકરણ ૮ મું

વિજનમાર્ગે

૧૯૪૨ના એપ્રિલથી ૧૯૪૫ના જુલાઈ સુધીનો સમય એ રાજ્ય ભટિ અત્યંત કસોટીનો અને મુશીબતનો સમય હતો. એ સમયે રાજ્યની અસુક શક્તિઓ ખૂબ પાંગરી જીડી. એકલા એ મુશીબતભર્યા માર્ગમાં, ઠાંઈની પણ સહાય કે સહાનુભૂતિ સિવાય, એટલું જ નહિ, પણ સમગ્ર જનતાના વિરોધ, તિરસ્કાર, અવગણના, એ બધાનો ભોગ ખાતી પણ આત્મમક્કાનો દીપ સર્જ આ પ્રવાસી જીવનમાર્ગ ખેડતો હતો. એમને ન્યાં ત્યાંથી જાકારો મળતો, ન્યાં ત્યાંથી એઓ જાણે અસ્પૃશ્ય હોય તેવું સ્વાગત થતું. એમનો હાથો લેતાં લોકો અબગતતા. એમને 'દેશદોષી', 'બેવફા', 'કાપર', વગેરેના સંબોધનો સાંભળવા પડતાં, તે છતાં, એ એમને માર્ગે ચાલ્યા જતા.

સહજ રીતે ઠાંઈને યશો કે આ બધું બન્યું શી રીતે? જે આટઆટલા લોકપ્રિય હતા, આટઆટલા જનતાના લાડીલા હતા, માંધીજીના જમણા હાથ હતા, કેએસ કારાખાસીના સખ્વ હતા, તેમની તરફ એકાએક લોકોનો વિરોધ ને અણગમો ચાલી ગયા? એણે એવું તે શું કયું કે જેથી અર્ધ કાલનો દેશનેતા આજે દેશદોષી થઈ ગયો?

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવો સહેલો છે. રાજકીય લોકપ્રિયતાને આપણે સહેલાઈથી સરી જતી રેતી કહી છે. એટલે એની ઉપર ઊભો રહેનાર કદી સ્થિર હોતો નથી તેનું સચોટ દર્શાવ રાખ્યું છે. લોકપ્રિયતાના ઊંચામાં ઊંચા સિખરે પછી લોકનિંદાની જાંડી ખાઈમાં એઓ ગમ્યા. ન્યારથી જાપાન યુદ્ધમાં પડ્યું, ત્યારથી રાજ્યને એમ લાગતું હતું, કે, હિંદે જાપાનના આક્રમણનો સામનો કરવો જોઈએ, ને તે માટે બ્રિટીશ સરકારનો સહકાર સાધવો જોઈએ. એ માટે પ્રાંતીય સરકારોની સ્થાપના કરવી જોઈએ, ને, હિંદ પરદેશી આક્રમણ સામે સમયતઃ ખડું યર્ધ થકે, તે માટે મુસ્લિમ લીગને મનાવી લેવી જોઈએ. મુસ્લિમ લીગ તો પાકીસ્તાન માટે જીદ લઈને બેઠી હતી. એટલે રાજ્યનું મંતવ્ય હતું કે, મુસ્લિમ લીગની પાકીસ્તાનની માગણીનો સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. કે જેથી પરદેશીઓની સામે સંયુક્ત મેારચો રચી શકાય. ૧૯૪૧માં વ્યક્તિ-મત સત્યાગ્રહ વખતે જોશમાં ગયા, ને ત્યાંથી મુક્ત થયા પછી, એમને આ જ માર્ગ હિંદને માટે વિશેષ હિતાવહ લાગ્યો. આખા દેશમાં બ્રિટીશ સરકાર ને મુસ્લિમ લીગની વિરૂદ્ધમાં બહુ જળ્બર વાતાવરણ ફેલાયું હતું. લીગની માગણી એટલી બધી દુષ્ટ હતી કે એનો કોઈ વિચાર જ કરવું નહિ. પણ રાજ્યને ખૂબ વિચારને અંતે આ માર્ગ જ સારો લાગ્યો. એ સમયમાં બ્રિટિશ સરકારે હિંદના રાજકીય પક્ષો જોડે મંત્રણા કરવા સર રેડ્ફેર્ડ કિસ્સને હિંદ મોકલ્યા. રાજ્યને સામા પક્ષ તરફથી આવેલી બાવી તક ઝડપવા જેવી લાગી. એમાં આપણું માન ને ગૌરવ સચવાય એમ હતું. રાજ્યને બ્રિટીશ સરકારનું આ પગલું હિંદ જોડે સમાધાન કરવાના સહજેતુથી પ્રેરાયલું લાગ્યું. અને એ વિષેનો એકરાર એમણે પોતાના પુસ્તક 'The Way Out' માં ક્યો છે. પરંતુ, તે સમયના સર્વે રાજકીય પુરોગાને એ પગલાંની પાછળ કંઈ રાજકીય

બેઠ લાગ્યો, કંઈ જાડી રાજરમત લાગી, કંઈક છેતરામણું લાગ્યું. રાજાજી જો હિંદના રક્ષણ વિષે કંઈ બાંધછોડ થાય, તો ક્રિષ્નની યોજના સ્વીકારવાની તરફેણમાં હતા. અને એમની સલાહ એમના સાથીઓને રૂચી નહિ તેથી એમને ધણું દુઃખ પણ થયું. ગાંધીજી અને રાજાજી વચ્ચે આ વખતે આરમાન જમીનનું અંતર પડી ગયું. ક્રિષ્નની યોજનાને ગાંધીજીએ તૂટી પડતી જોઈતી યોજના તરીકે વર્ણવી. અને, એઓ તો તુરંત જ વધી ચાલી આવ્યા. અને એથી રાજાજીનો પક્ષ નબળો પડી ગયો.

ક્રિષ્ન યોજના કેએસે નકારી તેના પ્રત્યાધારો રાજાજી પર, ને ગાંધીજી પર જુદી જુદી રીતે થયા. મહાત્માજીને એમ લાગ્યું કે જ્યાં સુધી અંગ્રેજો હિંદમાં છે, ત્યાંસુધી, હિંદ કોઈપણ રીતે પરદેશી આક્રમણનો સફળ સામનો નહિ કરી શકે, એથી એમણે અંગ્રેજોને તાબડોળ હિંદ છોડવાનું કહ્યું. અને 'હરિજન' માં એ સંબંધી જોરદાર અગ્નિઝરતા લખાણો લખવા માંડ્યાં. અને આપ્ત વાતાવરણ યુદ્ધમય બની ગયું. રાજાજીનું મન જુદી રીતે કામ કરેલું હતું. એઓ ક્રિષ્નયોજના સ્વીકારવાની તરફેણમાં હતા. ગાંધીજીની 'હિંદ છોડો' ની ઘોષણા એમને બળે ન ઉતરી. અંગ્રેજો સામે આવતો સત્યાગ્રહ એમને કવખતનો લાગ્યો. એમણે ક્રિષ્ન યોજનાનો સ્વીકાર હિંદુ-મુસ્લિમ એક થઈ કરે, અને તેટલા માટે મધ્યસ્થ અને પ્રાંતીય સરકારમાં સંયુક્ત પ્રધાનમંડળની સ્થાપના થાય એવી માગણી કરી. પણ એમનો અવાજ કોઈ સાંભળે એમ નહોતું. મુસ્લિમ-લીગ જોડે સમાધાનની વાતો, અને તે પણ પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર કરીને એ તો વિદોહી પગલું બધાને લાગ્યું. રાજાજી એક રીતે ચિરંતવાદી હતા, ને બીજી રીતે પોતાના જ આગવા એવા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વવાળા હતા. ગાંધીજીની કેવળ હા એ

હા બચુનારા નહોતા. એમના પોતાના હૃદયને જે સાચું ધાગે, તે ઠાઠની પરવા ક્યો વિના, એઓ તે તરફ વળે એ પ્રકારના માનવી હતા. એમણે એક યોજના ઘડી. એ યોજના પ્રમાણે મિ. જીન્ના જે પ્રતિભાની માગણી કરતા હતા, તે પ્રતિભા લોકમત લેવો અને લોકમત અમુક સંખ્યામાં પાકિસ્તાનની તરફેણમાં આવે તો યુદ્ધ પૂરું થતાં, ત્યાં, પાકિસ્તાનની સ્થાપના કરવી. રાજીજીએ પોતાના મતને સમજાવવા મદ્રાસ ધારાસભાના કોંગ્રેસપક્ષની એક સભા બોલાવી તેમાં પોતાની યોજના, તેનાં કારણો અને ચક્ર પરિણામો વગેરે વિસ્તારથી સમજાવ્યાં. પરંતુ, એક બાજુ ગાંધીજી ને આખો દેશ હતો. બીજી બાજુ એકલા રાજીજી હતા. સામે પૂરે કામ કરવાનું હતું. રાજીજીની કસોટી શરૂ થઈ હતી. રાજીજીને ઠાઠ સમજવા તૈયાર નહોતું. કોંગ્રેસવાદીઓ તો નહોતા જ, પણ જેમની માગણીને સંતોષવાની રાજીજી હિમાયત કરતા હતા. તે જીન્નાએ પણ રાજીજી યોજના વિષે લેશમાન પણ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો નહિ. એમનો ઠરાવ મદ્રાસ ધારાસભાપક્ષમાં ઉઠી ગયો. રાજીજીનું આ પગલું કોંગ્રેસ કારોબારી સમિતિને ચિસ્તભંગનું સાબુ. કારણ કે કોંગ્રેસ કારોબારીનો સભ્ય, કોંગ્રેસ કારોબારીની નીતિ સામે, કારોબારીમાં રહીને જ આંદોલન ચલાવે, એ ઠાઠપણું સંસ્થા સ્વાભાવિક રીતે જ ન સહન કરી શકે. થોડા દિવસ બાદ અસ્થાગ્રાહમાં અખિલ ભારત મહા-સમિતિની સભા મળી. તેમાં રાજીજીના આ પગલાનો સખત રીતે વિરોધ કરવામાં આવ્યો. ને પરિણામે, રાજીજીએ, વીર્ય વધે કાપવાહક સમિતિમાંથી ગજીનામુ આપ્યું. મહાસભા સમિતિમાં, રાજીજી સામે ઉમ્મરોપ વાહુ હતો. રાજીજીની યોજના સામે બિહારના નેતા શ્રી જગત્ નારાયણલાલે હિંદની એકતાનું સમર્થન કરતો અને પાકિસ્તાનનો વિરોધ કરતો ઠરાવ રજૂ કર્યો. અને એમાં લગભગ અધા વક્તાઓએ રાજીજીના પગલાનો સખતમાં સખત ટીકોમાં

વિરોધ કયો. રાજાજીએ આટઆટલા વિરોધ છતાં, એકનિષ્ઠાથી, પોતાના મંતવ્યની સમ્યાપ્તની એમને પૂરેપૂરી પ્રતીતિ હોવાથી, પોતાનો સુધારો રજૂ કયો. અને ખૂબ ગરમાગરમી પછી રાજાજીનો સુધારો ઊડી ગયો. રાજાજીને એમની તરફેણમાં પંદર મતો મળ્યા, ન્યારે એમના વિરોધમાં ૧૨૦.

રાજાજી હવે, જે સંસ્થામાં પોતે, લગભગ, ૨૫ વર્ષથી કામ કર્યું, તે સંસ્થા જોડે મતભેદને લીધે છૂટા પડતા હતા. રાજાજી કોંગ્રેસમાંથી બારે હેબે છૂટા પડ્યા. એક બાજુ, જેની પોતે જીવનભર સેવા કરી તે સંસ્થા હતી, એની જોડેની વર્ષોની મહોબ્બત હતી, એ સંસ્થા જોડે પોતાનું જીવન જડાયું હતું, તો બીજી બાજુ પોતાના મંતવ્ય પરત્વેની એમની સાચી નિષ્ઠા હતી. એમણે એકલે હાથે, કોઈની પણ સહાયબૂતિ વગર, બધાના વિરોધ અને તિરસ્કારની વચ્ચે પોતાના મંતવ્યોનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. કોંગ્રેસ મહાસભા સમિતિએ તો ૧૯૪૨ ના ઓગસ્ટમાં મહાન ક્રાન્તિ આહરી અને દેશભરમાં જંગ શરૂ થઈ ગયો. રાજાજીના બધા મિત્ર સાથીઓ નેશનમાં બેઠા. રાજાજીને બહાર રહેતાં ઘણું દુઃખ થતું હતું રાજાજીનો વિરોધ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો. રાજાજી ન્યાં નય ત્યાં એમનું સ્વામત "રાજાજી પાછા જાઓ"નાં સૂત્રોથી તે કાળા વાવટાથી થયું. એમની સભામાં કોઈ આવતું નહિ. આવે તો સભામાં પથરા પડતા. એમની સામે ખુદશા આક્ષેપો થતા. છતાં એઓ અપ્રતિમ ધીરજથી પોતાનું કાર્ય રિમતવદને કર્યું જતા. રાજાજી મુંઝઈ આવ્યા હતા. દક્ષિણ હિંદવાસીઓ ન્યાં વધુ પ્રમાણમાં છે, એવા માહુંગા લતામાં એમનું વ્યાખ્યાન ગોઠવાયું. રાજાજી વિરોધીઓ સભાના સમય પૂર્વે કલાકો પહેલાં કાળાવાવટા ને "રાજાજી પાછા જાઓ"નાં સૂત્રો પૂકારતા, ત્યાં ખડા થયા. વાતાવરણ તંગ હતું, લોકો

તરફ ગયું. રાજજીએ એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન ગાંધીજીની સહાયથી મુસ્લિમ લીમ લેડે સમાધાન માટે કરી લેયો, પણ તેમાં એઓ ફાળ્યા નહિ. એ મંત્રણા નિષ્ફળ ગઈ. ને, ત્યારથી એમણે એ પ્રયત્ન છોડ્યો.

એ પછી કોંગ્રેસ કારોગારીના સભ્યો છૂટયા, ને મીમલામાં પરિવર્તિત થઈ. એમાં રાજજીએ અગ્રભાગ ભજવ્યો. એમની સલાહ દરેક વખતે લેવાતી. એમને કારોગારી સમિતિમાં અગત્યની ચર્ચા વખતે બેસાવવામાં આવતા.

ત્યારબાદ, કોંગ્રેસ ફરી કાવેસર થઈ. એણે મંત્રણાનો માર્ગ લીધો. કોંગ્રેસે મધ્યસ્થ ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો, ને પછી આવી પ્રાંતીય ધારાસભાની ચૂંટણી. લગભગ દરેક પ્રાંતમાં કોંગ્રેસે ૧૯૩૬માં જ્યારે રાજનાયુ" આપ્યું તે વખતે જે મુખ્ય પ્રધાન હોય, તે જ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ચૂંટાય એમ કોંગ્રેસની પાલીમેન્ટરી સમિતિએ નક્કી કર્યું. એમાં વાંધો માત્ર એ જણ્યું વિષે જ જણાયો. ઓરિસ્સાના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. વિશ્વનાથ દાસ અને મદ્રાસના વડા પ્રધાન રાજજી. વિશ્વનાથ દાસ સામેનો વાંધો, તો સરકારે એમને ચૂંટણી માટે નાલાયક ઠેરવેલા તે હતો. જ્યારે રાજજી સામેનો વાંધો કોંગ્રેસમાંથી જ હતો. મદ્રાસના કોંગ્રેસવાદીઓ હજી ૧૯૪૨ની રાજજીની વધણને વિસર્જી નહોતા. મદ્રાસના તામિલનાડુ કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. કામરાજ નાદર રાજજીની વિરુદ્ધ હતા. અને કોઈપણ રીતે રાજજી પાછા ન ચૂંટાય તેની તરફીળ એમણે કરવા માંડી. રાજજીવિરોધી વાતાવરણ વધવા માંડ્યું. ગાંધીજી હિંદી પ્રચાર સભાના કાર્ય માટે મદ્રાસ ગયા, ત્યારે એમણે રાજજી અને નાદર જાનેની સમજૂતી માટે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમને સફળતા મળી નહિ. એટલે એમણે પોતે મદ્રાસમાં જે જોયું ને જણ્યું તે વિષે લખ્યું :

લેખમાં લખ્યું કે, “રાજ્યજીને ડેમિસ જોડે મતભેદ છે, ને તેથી એ બહાર રહ્યા છે. એ તો બહાર રહીને સત્યાગ્રહ ચળવળને દોરવાની એક તરફીય છે”.

રાજ્યજીને આ આક્ષેપથી ખૂબ મારું લાગ્યું ને એમણે એ પત્રના તંત્રી હિપર બદનક્ષીનો દાવો માંડ્યો. દાવો ઘણા સમય સુધી ચાલ્યો. ને તેમાં પત્રના તંત્રીએ રાજ્યજીને ઘણા કદંબા પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ ડેમિસ તો રાજ્યજી જીવ્યા ને પત્રના તંત્રીને ૧૦૦૦ રૂપિયાના ફંડની સજા થઈ પરંતુ, એણે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી ને તેમાં રાજ્યજી હાપી ને પેલો છૂટ્યો.

આજ સમયમાં સરકાર અને ડેમિસ વચ્ચે જે મદાગાંઠ ઊભી થયેલી, તેમાંથી સૌ રસ્તો નીકળે તે વિશે રાજ્યજીએ ‘The Way Out’ નામે નાની પુસ્તિકા લખી તેમાં પોતાના બધા રાજ્યકીય વિચારો, અને પોતાનું હૃદય સ્પષ્ટ દર્શાવ્યાં છે.

રાજ્યજી ૧૯૪૨થી ૧૯૪૫ સુધી આમ વિજન માર્ગમાં માત્ર શ્રદ્ધાને બળે, એકલા, સંગી સાથી વિના, બટક્યા. એ સમયમાં એમણે પોતાની બધી રાજ્યકીય કમાણી ખોઈ, પ્રતિષ્ઠા ખોઈ, કીર્તિ ખોઈ, નેતાગીરી ખોઈ, પોતાના સાથીઓનો વિશ્વાસ ખોયો, લોકપ્રિયતા ખોઈ. બધું હિંદના રાજ્યકીય જીવનમાંથી રાજ્યજી સદાને માટે લુપ્ત થયા હોય એમ લાગ્યું. બધું રાજ્યજી હવે કોઈ દિવસ પૂરસ્કાન પ્રાપ્ત નહિ કરે એ વિશે દરેકને સૌ એ સૌ દહા પ્રતીતિ હતી.

૧૯૪૫માં ગાંધીજી છૂટ્યા, ને, ગાંધીજીએ રાજ્યજીની યોજના પર જનાજી જીન્ના જોડે મંત્રણા કરવાનું કબૂત્યું ત્યારથી રાજ્યજીની પ્રતિષ્ઠાની એટલે એટલી થઈ. અને લોકોનું ધ્યાન એમની

જમા થયા હતા. સભામાં જા'મ પડે તેની પૂરી શક્યતા હતી. રામજી આગ્યા. એમની મોટરને લોકોનું ટોળું ઘેરી વળ્યું. 'પાછા જાઓ'ના પોકારો થયા. એમની પર હાથએ પયરો ફેંક્યો, છતાં એઓ સભામાં જોમ તેમ ગયા. એમની પર એક જથ્થે ધીકું ફેંક્યું. બીજાએ ફેંક્યું. સભામાં હો હો ઘર્ષ રહી. એટલામાં પાકિસ્તાન વિરોધી મોરચાવાળા યદેએ રામજી પાસે જઈ એમના શરીર પર ઝમર નાખ્યો. છતાં આ માનવી સ્વરથ હતો. એ ઘટ્ટેને કહે, "આમાં તમારો વખત બગડે છે." આખરે સભા છોડી એઓ ચાલ્યા ગયા.

બીજી એક સીમલાની સભામાં આ યદે રામજીની પાસે આવી એમની સભામાં ધધિલ મચાવી એમને મારવા આવ્યે. રામજી સ્મિતવદને કહે, "આજ મારો દોસ્ત છે ન્યાં જુઓ ત્યાં મારી પાછળ ને પાછળ."

આટઆટલા વિરોધ છતાં રામજીને પોતાના માર્ગમાં અવિચળ શ્રદ્ધા રહી હતી. એકવાર એક અખબારી પ્રતિનિધિએ રામજીને કહ્યું, "તમારી પર લોકોના ગુસ્સાનો પાર નથી. તમે શાંત રહેતા હો તો?" રામજી ઉત્તરમાં કહે, "હું શા-માટે શાંત રહું? લોકો ગુસ્સે થાય છે એનો અર્થ એ નથી કે એ લોકો સાચા છે. ને, હું ખોટો છું. એનો અર્થ એટલો જ છે કે એ લોકો ગુસ્સે થયા છે, ને હું નથી થયો. જો એ ગુસ્સે થયા હોય તેની વિવેક બુદ્ધિ જોએ ગુસ્સે ન થયા હોય તેમના જેટલી સંજીવ હોતી નથી."

આમ છતાં, કવચિદ્ લોકોના ખોટા આક્ષેપોથી એમને ખોટું પણ સાબી આવતું. જ્યારે બધાય ફ્રેન્સિસ નેતા જોશમાં ગયા ત્યારે મદાસના "જોન્ઝરવર" નામના પત્રના તંત્રીએ એનાં તંત્રી-

લેખમાં લખ્યું કે, “ રાજાજીને કોંગ્રેસ જોડે મતભેદ છે, ને તેથી એ બહાર રહ્યા છે. એ તો બહાર રહીને સત્યાગ્રહ ચળવળને દોરવાની એક તરકીબ છે ”.

રાજાજીને આ આશ્ચર્યથી ખૂબ માઠું લાગ્યું ને એમણે એ પત્રના તંત્રી ઉપર બદનકીનો ઢાલો માંડ્યો, ઢાલો ઘણા સમય સુધી ચાલ્યો. ને તેમાં પત્રના તંત્રીએ રાજાજીને ઘણા કટંગ પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ કેસમાં તો રાજાજી જીત્યા ને પત્રના તંત્રીને ૧૦૦૦ રૂપિયાના ફાંડની સજા થઈ પડી, એણે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી ને તેમાં રાજાજી હાથી ને પેલો છૂટ્યો.

આજ સમયમાં સરકાર અને કોંગ્રેસ વચ્ચે જે મહાગાંઠ ઊભી થયેલી, તેમાંથી શા રસ્તો નીકળે તે વિષે રાજાજીએ ‘ The Way Out ’ નામે નાની પુસ્તિકા લખી તેમાં પોતાના બધા રાજકીય વિચારો, અને પોતાનું હૃદય સ્પષ્ટ દર્શાવ્યાં છે.

રાજાજી ૧૯૪૨થી ૧૯૪૫ સુધી આમ વિજન માર્ગમાં માત્ર શ્રદ્ધાને બળે, એકલા, સંગી સાથી વિના, બટકયા. એ સમયમાં એમણે પોતાની બધી રાજકીય કમાણી ખોઈ, પ્રતિષ્ઠા ખોઈ, કીર્તિ ખોઈ, નેનાગીરી ખોઈ, પોતાના સાથીઓનો વિશ્વાસ ખોધો, લોકપ્રિયતા ખોઈ. જાણે હિંદના રાજકીય જીવનમાંથી રાજાજી સદાને માટે લુપ્ત થયા હોય એમ લાગ્યું. જાણે રાજાજી હવે કોઈ દિવસ પૂર્વશ્યાન પ્રાપ્ત નહિ કરે એ વિષે દરેકને સો એ સો ટકા પ્રતીતિ હતી.

૧૯૪૫માં ગાંધીજી છૂટ્યા, ને, ગાંધીજીએ રાજાજીની યોજના પર જનાજી જીન્ના જોડે મંત્રણા કરવાનું કન્યસુ ત્યારથી રાજાજીની પ્રતિષ્ઠાની ઓઠ ઓછી થઈ. અને લેણાનું ધ્યાન એમની

તરફ ગયું. રાજજીએ એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન ગાંધીજીની સહાયથી મુસ્લિમ લીગ જોડે સમાધાન માટે કરી જોયો, પણ તેમાં એઓ ફાળ્યા નહિ. એ મંત્રણા નિષ્ફળ ગઈ. ને, ત્યારથી એમણે એ પ્રયત્ન છોડ્યો.

એ પછી કૅંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યો છૂટ્યા, ને સીમલામાં પરિષદ ભરાઈ. એમાં રાજજીએ અગ્રભાગ ભજવ્યો. એમની સલાહ દરેક વખતે લેવાતી. એમને કારોબારી સમિતિમાં અગત્યની ચર્ચા વખતે બોલાવવામાં આવતા.

ત્યારનાં, કૅંગ્રેસ ફરી કાયદેસર ચઈ. એણે મંત્રણાનો ભાગ લીધો. કૅંગ્રેસે મધ્યમ ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભાગ લીધો, ને પછી આવી પ્રાંતીય ધારાસભાની ચૂંટણી. લગભગ દરેક પ્રાંતમાં કૅંગ્રેસે ૧૯૩૬માં જ્યારે રાજનામું આપ્યું તે વખતે જે મુખ્ય પ્રધાન હોય, તે જ મુખ્ય પ્રધાન તરીકે ચૂંટાય એમ કૅંગ્રેસની પાલીમેન્ટરી સમિતિએ નક્કી કર્યું. એમાં વાંધો માત્ર એ જણ્યું વિષે જ જણાયો. ઓરિસાના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી. વિશ્વનાથ દાસ અને મદ્રાસના વડા પ્રધાન રાજજી. વિશ્વનાથ દાસ સામેનો વાંધો, તો સરકારે એમને ચૂંટણી માટે નાલાયક ઠેરવેલા તે હતો. જ્યારે રાજજી સામેનો વાંધો કૅંગ્રેસમાંથી જ હતો. મદ્રાસના કૅંગ્રેસવાદીઓ હજી ૧૯૪૨ની રાજજીની વધણને વિસર્જી નહોતા. મદ્રાસના તામિલનાડુ કૅંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ શ્રી. કામરાજ નાદર રાજજીની વિરુદ્ધ હતા. અને કોઈપણ રીતે રાજજી પાછા ન ચૂંટાય તેની તરફથી એમણે કરવા માંડી. રાજજીવિરોધી વાતાવરણ વધવા માંડ્યું. ગાંધીજી હિંદી પ્રચાર સભાના કાર્ય માટે મદ્રાસ ગયા, ત્યારે એમણે રાજજી અને નાદર બંનેની સમજૂતી માટે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એમને સફળતા મળી નહિ. એટલે એમણે પોતે મદ્રાસમાં જે જોયું ને જણ્યું તે વિષે લખ્યું :

“મદ્રાસની કૅંગ્રેસ સંસ્થા રાજ્યની કિંમતી સેવા ગૂમાવે તે વિષે હું તેમને ચેતવી દઉં છું.....મને ખબર છે કે એઓ ૧૯૪૨ વખતે મારાથી જુદા પડ્યા હતા. એ મતભેદ એમણે જે હિંમતથી દર્શાવ્યો, અને જાહેર રીતે દર્શાવ્યો તે માટે એમની પ્રત્યે મને માન ઉપજે છે. એઓ મહાન સામાજિક સુધારક છે અને એમની પોતાની માન્યતા અનુસાર કાર્ય કરતાં જરાપ સંકોચ પામતા નથી. એમનું રાજકીય કલાપણુ અને નિષ્ઠા વિષે એ મત હોઈ જ ન શકે. એથી એમની સામે ત્યારે કાવત્રું રચાય છે એ મેં જોયું ત્યારે મને ધણું દુઃખ થયું.....”

કાવત્રાં શબ્દથી કામકાજ નાદરે છેડાયા. રાજ્યને પોતાને વિષે આટલાટલી ચર્ચા ચાલે તે ગમ્યું નહિ, એટલે રાજકીય ક્ષેત્રમાંથી સહંતર નિવૃત્ત થવાની એમણે ગાંધીજી પાસે રજા માંગી. રાજ્યએ લખ્યું, “આપે જાહેરમાં મારે વિષે જે કંઈ કહ્યું તેથી સમુદ્રમંથનની જેમ વિષ બહાર આવ્યું છે, જે તમારે શિવની જેમ પચાવવું પડે છે. તમે એ પચાવી શકો એમ છે તે હું જાણું છું. પણ એણે મારી શાંતિની ઝંખના એવી જગાડી દાખી છે કે જેનો વિરોધ યાદ શકે એમ નથી. એ ઝંખનાનો સામનો કરવાની શક્તિ મારામાં હવે રહી નથી.” આમ છતાં રાજ્ય કારોજારીના આમકથી ચૂંટણીમાં ઉભા રહ્યા અને ચૂંટાયા. ત્યારબાદ આવી મદ્રાસ કૅંગ્રેસ ધારાસભા પદના નેતાની ચૂંટણી. કૅંગ્રેસ કારોજારીએ તે ગાંધીજીએ પોતાથી બને તેટલા બધા પ્રયત્નો રાજ્ય ચૂંટાવ એમ ક્યો. કૅંગ્રેસ પ્રમુખ મોલના આજારે રાજ્યને નેતા.

તરીકે ચૂંટવાની આજ્ઞા પણ ધારાસભાપક્ષને આપી. પણ આખરે રાજજી હાપી, ને પ્રકાશમ ચૂંટાયા.

આમ રાજજીએ પોતાના પ્રાંતનો નહિ પણ પોતાના સાથીઓનો વિશ્વાસ ફરી મેળવી લીધો. એમની સહાયતાની, પ્રામાણિક મંતવ્યતી છત થઈ. રાજકીય લોકપ્રિયતા ફેટલી ચંચળ અને ક્ષણજીવી છે તેની સૌને પ્રતીતિ થઈ. ત્યારબાદ મીલાના આઝાદ કેમિસના પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થતાં જ્ઞાતકરલાલ કેમિસ પ્રમુખપદે આવ્યા. એમણે પાછા રાજજીને ગર્વભરે કેમિસ કારોબારીમાં લીધા અને ૧૯૪૭માં મધ્યસ્થ સરકારમાં ઉલ્લોમખાતાના મંત્રી તરીકે પસંદ કર્યા. લોકપ્રિયતા, સાથીઓ, પ્રતિષ્ઠા, એ બધું રાજજીને પાછું મળ્યું. ને એમના અગ્નિપરીક્ષાના દિવસો પૂરા થયા. એમાંથી એઓ શુદ્ધ કાચનની માફક બહાર નીકળ્યા. હિંદના રાજકીય જીવનમાં રાજજી ફેટલા અનિવાર્ય છે તેનું જનતાને હવે જ્ઞાન થયું. રાજજીને શિરે વર્ષોથી જે કાળા વાદળો છવાયા હતાં તે હવે ધીમે ધીમે વિલીન થતાં ગયાં. દુઃખના, વિજનતાના અને પરિતાપના દિવસો ગયા ને પુનઃ પ્રકાશવંતા દિવસો એમને માટે આવ્યા. રાજજીના પુનરાગમનથી દેશને લાભ થયો, કેમિસને લાભ થયો અને જનતાને પણ લાભ થયો. પાંચ વર્ષની અખંડ તપશ્ચર્યા પછી રાજજી પોતાનું પહેલાનું સ્થાન ફરી પ્રાપ્ત કરી શક્યા એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરોત્તર એમાં એકધારો વધારો થતો ગયો છે.

પ્રકરણ ૯ મું

મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાન અને બંગાળના ગવર્નર

૧૯૪૭ ની સામાન્ય ચૂંટણીમાં રાજ્ય વિરોધી વાતાવરણને પરિણામે રાજ્ય મદ્રાસ ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા તરીકે ચૂંટાયા નહિ, ને શ્રી પ્રકાશમની વડા પ્રધાન તરીકે વરણી થઈ. રાજ્ય જેવા અધ્યાત્મ બુદ્ધિશાળી, પ્રતિભાશાળી ને શક્તિશાળી માણસનો દેશની પ્રગતિ માટે ઉપયોગ ન થાય એ કોંગ્રેસના વશિષ્ઠમંડળને અમુક નહિ. એવામાં લોડ વેવલે, પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને મધ્યસ્થ પ્રધાનમંડળને રચવાનું આમંત્રણ આપ્યું ને પરિણામે, જવાહરલાલે રાજ્યને પોતાના પ્રધાનમંડળમાં લીધા. રાજ્યને ઉદ્યોગ ને નામરિક પૂરવઠાનો વિભાગ સોંપાયેલ એમણે ૧૧ મહિના એ હોદ્દા સંભાળ્યેલ રાજ્યનું ખાતું એવું હતું, કે, એમાં બહુ મોટા સુધારાને અવકાશ નહોતો. એ અગીયાર માસ દરમિયાન કોઈ પણ પ્રધાનમંડળનો સભ્ય વધારેમાં વધારે શાન્ત હોય તો તે રાજ્ય હતા. એ બીજા કોઈ સરકારી ખાતાના અધિકારીની જેમ બરાબર અગીયારને ટકારે જોશીસમાં આવીને કામે ચડી જતા, તે, સાંજના સત્ત વાગ્યા સુધી એકસરખા કામમાં મંડપા રહેતા. આથી એમના અધિકારીઓને, બીજા અમલદારોને, કારકુનોને તથા પટાવાળાઓને પણ જાગૃત ને કાર્યરત રહેવું પડતું. બધાએ આસાની ભાગવેલી એટલે એમને ઘણું

કપડું લાગતું હતું. 'આ ઉપરાંત રાજીણી કામ લેવાની પદ્ધતિ પણ અનોખી જ હતી. દરક માણસને કામ સોંપી એની પાસે એ કામનો જવાબ માંગતા. આ જ કારણથી જ્યારે મુસ્લિમ લીજના પ્રતિનિધિઓને પ્રધાનમંડળમાં લેવાનું નક્કી થયું, ત્યારે ડેટલાક પ્રધાનોએ રાજીણી જાણ એમ ધમ્મધું. પણ રાજીણી કિંમત જવાહરલાલ, સરદાર, ગાંધીજી વગેરે સર્વેને વિદિત હતી. એટલે કહેવાય છે કે તે સમયે પંડિતજીએ બહુ જ સ્પષ્ટ સંજોગમાં કહી દીધું કે "રાજીણી વિના મને નહિ ચાલે", ને, આખરે પ્રધાન મંડળમાંથી ચરદયાંદ્ર બોઝને જણું પડ્યું. આ કારણથી ચરદ બાણુ ધણા નાખુશ થયેલા. ને, એમણે જ્યારે રાજીણી બંધાવવાની મંજૂરી નીમાયા, ત્યારે રાજીણી વિરોધી બૂબેસ ઊપાડેલી. રાજીણી સામે દેખાવો કરવા લોકોને ઉશ્કેરેલા અને એ સંબંધી સંખ્યા-બંધ નિવેદનો પણ બહાર પાડેલાં.

૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે હિન્દને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. ને પ્રધાનમંડળની પુનઃરચના થઈ. એ નવા પ્રતિષ્ઠા બન્યા. પૂર્વ પંજાબ ને પશ્ચિમ બંગાળ. પશ્ચિમ બંગાળ ને પૂર્વ પંજાબ માટે, બહુ બાહોશ, કાર્વની ધુરા આસાનીથી ખાસ કરી શકે એવા પ્રભાવશાળી અને કુનેહવાળા પુરોગામી જરૂર હતી. અને એ શક્તિ, આપણા નેતાઓને રાજીણીમાં લાગી. રાજીણી પર એમની પસંદગી ઉતરી. રાજીણીને પૂજવામાં આમ્મું. પણ રાજીણીને કંઈ પ્રધાન-મંડળનો મોહ નહોતો. એમને તો માત્ર દેશની એકનિષ્ઠાથી સેવા કરવાની જ તમન્ના ને ધગસ હતી. એટલે એમણે તો જે કાર્ય સોંપાય તે શક્તિશાળી રીતે જાળવવાનું હતું. એમણે એ પદનો સ્વીકાર ક્યો, ને પંદરમી ઓગસ્ટે રાજીણી 'પશ્ચિમ બંગાળના મંજૂરી તરીકે નિયુક્તિ થઈ.

રાજ્ય પાટે સમય અને પરિસ્થિતિ ધણું વિકટ હતાં. રાજ્યની નિયુક્તિ થતાં જ શ્રી. સરદ્દ અંદ્ર બોલે 'રાજ્યની નિમણૂક એ બંગાળીઓનું અપમાન છે', 'બંગાળ એમનો જોરશોરથી વિરોધ કરશે,' 'રાજ્ય એ બંગાળના વિરોધી છે', 'એઓ બંગાળીઓને ધિક્કારે છે', એવાં એવાં સૂત્રો પોઢાયાં. એ મતભજનાં રોજ-બ-રોજ અખબારી નિવેદનો પ્રગટ કરવા માંડ્યાં, એટલું જ નહિ પણ સભાઓ ભરી એમાં રાજ્ય સામે ઝેર રેડ્યું.

પરંતુ બંગાળને એમના જેવા શાંત, જરાય ઉશ્કેરાય નહિ એવા, પ્રામાણિક, સિદ્ધાંતવાદી, શુદ્ધિયાળી, સંયમી ને નિષ્ઠાવાન માનવીની જરૂર હતી. કલકત્તામાંથી દેખી આમ જૂઝારું નહોતી. પોતાનું રાજ્ય આપ્યું એ ભાવનાની સાથે બંગાળના હિન્દુઓમાં સુરાવદી પ્રધાનમંડળમાં જે શુંડારાજ આવેલું, જે હિન્દુઓને પારાવાર સહન કરવું પડેલું, તેનું વૈર લેવાની પ્રબળ પ્રવૃત્તિ જનમી જોડેલી. એટલે પશ્ચિમ બંગાળના ગવર્નરની ગાદી એ તો જરાળામુખી પર બેસવા જેવું વિકટ હતું. બીજું એ હતું, કે, ૧૯૪૨માં રાજ્યએ મુસ્લિમ લીગની જોડે વાટાઘાટ ને સમજવટની નીતિ અપ્પત્યાર કરેલી. મુસ્લિમ લીગની પાકીસ્તાનની માગણી મંજૂર કરવાની હિમાયત કરેલી. એટલે રાજ્ય એ મુસ્લિમપક્ષી છે, મુસ્લિમોને હિન્દુઓને બોલે રાજ્ય રાખવાની તરફેણમાં છે, એવી માન્યતા, બંગાળના હિન્દુઓમાં બહુ પ્રબળપણે હતી. અને રાજ્ય સામેના અણગમાનું આ પણ એક મોટું કારણ હતું. આમાં બળી સરદ્દ બાણુની ઉમ્ર વાણી પછી પૂછવું જ શું? આમ હતાં, રાજ્યની તરફેણમાં પણ અમુક પ્રકારનું વાતાવરણ મોજુદ હતું જ. એમાં પ્રથમ તો રાજ્યને મહાસભાએ નિયુક્ત કરેલા. અને, બંગાળમાં મહાસભાનું જ પ્રધાનમંડળ નિયુક્ત થયું હતું.

ખીજી, બંજાળાના મુખ્ય મંત્રીશ્રી, પ્રકુલચંદ્ર ઘોષ અને રાજાજી બન્ને ગાંધીજીના સાચા અનુયાયી હતા. ત્રીજી તરફ, રાજાજીનું પોતાનું વચસ્વ, પ્રતિભા ને વિરોધીઓને પોતાની તરફથી મા ફેરવી નાંખવાની આવડત મચ્છર હતાં.

આમ તંજ વાતાવરણમાં રાજાજી પોતાના હોદ્દાને સંભાળવા, દિલ્હીથી, ૧૪મી ઓગસ્ટને દિવસે મધ્યાહ્ને કલકત્તાના વિમાન-ધરે આવી પહોંચ્યા. વિમાનધરે એમનું બધું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. કેમિસ મંત્રીમંડળના સર્વે સભ્યો તો હાજર હતા જ. પરંતુ, સરકારના બધા અધિકારીઓ ઉપરાંત, જનતાના ટોળા ઉભરાતા હતાં. તેનાં અનેક કારણો હતાં. એક તો, બંજાળાની પ્રજા આજે કેટલાંય વર્ષે મુરિદમ લીજના રાજ્યની નામચૂડમાંથી છૂટી હતી, અને પોતાનું રાજ્ય માણતી હતી, તેનો આનંદ લોકોમાં હતો. ખીજું, એ દિવસે, જોને માટે બંજાળાએ વિશેષમાં વિશેષ કુરબાની કરી હતી, તે સ્વાતંત્ર્ય આજે પ્રાપ્ત થયું હતું. એટલે એ આઝાદીની ચમક, આઝાદીપ્રાપ્તિનું ગૌરવ બધાના મુખ પર હતું. રાજાજી એ બધે તેવા તોયે પ્રથમ હિંદી બવર્નર હતા. અને તે પણ પૂરા હિન્દુસ્તાની લેખાસમાં હતા. આ બધાને કારણે એમનું સ્વાગત બધું રીતે થયું. વિમાનધરથી આઠ માઈલને રસ્તે લોકોના ટોળાં, કેઈ પુષ્પોથી, કેઈ એમની જ્ય બેલાવીને, કેઈ રસ્તામાં હારતોરણો ટાંગીને, એમનું સ્વાગત કરતાં હતાં. જોડે ચરદાઓના પક્તબની પણ અસર થયેલી જણાતી હતી કારણ કે, દસગાર જણા કાળાવાવટા જોડે “રાજાજી પાછા જાઓ”, “રાજાજી મૂઢોગાદ” વગેરે સૂત્રો પોકારતા રાજાજીને, રો આપવા દિશા હતા. પરંતુ હજારોની મેદનીમાં એવા દશ-શે હિસાબ. રાજાજી તો આવા વિરોધીઓથી સારી પેઠે

ટેવાપલા હતા. એમને એની કશીય નવાઈ નહોતી. એમણે તો સ્થિતવદ્ધને એમને પણ હાય જોડીને આવકાયા. રાજાજી ગવર્નરગૃહે આવ્યા ત્યાં, વિદાય લેતા ગવર્નર સર ફેડરિક બરોએ ગવર્નરગૃહવાસીઓનું ઓળખાણ કરાવ્યું. ને મધ્યરાત્રે ખૂબ સાદાપથી કલકતા હાઈકોર્ટના વડા ન્યાયાધીશે રાજાજીનો સોમંદવિધિ કરાવ્યો. રાજાજીના પહેરવેશમાં, એમની રીતમાતમાં, એમની સ્વાભાવિકતામાં અંશતઃ પણ ફેરફાર થયો નહોતો. બંગાળમાં અત્યારસુધી જે ગવર્નરો આવતા તે રાજ્ય ચલાવવા આવતા. હિન્દની શુભામ-મીરી કાયમ કરવા આવતા. રાજાજી આવ્યા હતા બંગાળની સેવા કરવા માટે. રાજાજી જનતાનું બહું કરવા આવ્યા હતા. રાજાજી માટે તો આ સેવાનો મોઢો હતો તેથી એઓ આવ્યા હતા. એમને સત્તાનો શોખ નહોતો. ગવર્નરપદનો મોહ નહોતો. કુકમ કરવાનું મન નહોતું. હવું માત્ર દેશનું હિત.

રાજાજી ગવર્નરગૃહમાં આવ્યા. એમને સૂઝ નહોતી પડતી કે આવડા મોટા ગવર્નરગૃહને શું કરવું? કલકત્તાનું ગવર્નરગૃહ એટલે હિન્દના ખીજ બધા ગવર્નરગૃહો કરતાં મોટામાં મોટું, બધ્ય અને દર્શનીય મહાલય. એનું કારણ કલકત્તા એ પૂર્વે હિન્દની રાજ્યધાની હતું. એટલે આવા મોટા દેશને અનુરૂપ એવું ગવર્નરગૃહ બંધાવું હતું. ગવર્નરગૃહમાં એકસોલીસ તો ઓરડાઓ હતા. એમના નેવા ઓઠામાં ઓઠી જરૂરિયાતવાળા માનવીને કેટલા ઓરડાઓ જોઈએ? એમને પ્રકૃતિનો ખૂબ શોખ એટલે એમણે પ્રથમ તો સહેરની ધાંધલ ધમાલથી દૂર ગંગાના કિનારે આવેલું નાનું ગવર્નર-ગૃહ પોતાના વસવાટ માટે પસંદ કર્યું. ત્યાં થોડા દિવસ રહ્યા, પણ એમને કાં તો ત્યાં ફાવ્યું નહિ, અથવા તો આવવા જવાની અગવડ પોતાના માણસોને પડે છે એમ લાગવાથી એઓ પાછા

સફેરની વચ્ચેવચ્ચ જ પેલા બધા મહાસપ્તમાં આવ્યા.

ગવર્નરનો મહેલ સામાન્ય જન માટે તો દૂરથી જ દર્શનીય હતો. સામાન્ય માનવી ત્યાં જઈ શકે એમ હતું જ નહિ. કારણ, એમાં ખાસ અનુમતિ જોઈએ. એ અનુમતિ એમને એમ તો કંઈ મળે નહિ. પરંતુ પંદરમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ને દિને ગવર્નરશૃઙ્ખની આસપાસની ખુશ્કી જગ્યામાં રાગજીએ રાષ્ટ્રધ્વજનું આરોપણ કરી ધ્વજવંદન કર્યું. એ ધ્વજવંદનનો કાર્યક્રમ જાહેર જનતા માટે ખુશ્કી રાખ્યો. ધ્વજવંદન કરવા સામાન્યમાં સામાન્ય માનવીને ત્યાં આવવાની તક મળી. ધણી તો ગવર્નરશૃઙ્ખ એ બહાને જોવાશે એ કુતૂહલથી જ ધ્વજવંદનમાં ગયેલા. ગવર્નરશૃઙ્ખમાં માનવમેદનીનો પાર નહોતો. કલકત્તા સફેર તે દિવસે હર્ષની હેલિએ અડધું હતું. મેદનીમાં બિન્ન બિન્ન પ્રકારના લોકો જમા થયેલા હતા. એટલે એમાંના કેટલાકે તોફાની તત્વોએ ગવર્નરશૃઙ્ખમાં ધૂસીને, સરકારી સામાનને નુકસાન પહોંચાડ્યું. લોકો કુતૂહલપ્રેમી, બેજવાબદાર રીતે વલ્યો. પરિણામે ગવર્નરશૃઙ્ખને દશહજાર રૂપિયાનું નુકસાન થયું.

રાગજીની જવાબદારી ધણી ભારે હતી. પશ્ચિમ બંગાળા તદ્દન નવો પ્રાંત હતો. એમાં મંત્રીમંડળની સ્થિરતા નહોતી. બંગાળ પ્રાંતિક મહાસભા સમિતિમાં અનેક ભાગલા હતા. એઓ આપસ-આપસમાં કલહતા હતા. પ્રજામાં સ્થિરતાની કે સાંતિની લાગણી નહોતી. અત્યારસુધી મુસ્લિમ લીગના એકતરફી અમલને લીધે કમડામલી અને રીવાયલી પ્રજાએ નવું સ્વાતંત્ર્ય મળતાં એક જાતની એક બાળુ રાહત અનુભવી, તો બીજી બાજુ મુસ્લિમો તરફ વેર લેવાની વૃત્તિ પણ જાગૃત બની ગઈ. કલકત્તામાં સ્વાતંત્ર્ય મળતાં જ મુસ્લિમો પર હક્ક થવા. જોંબ ને એસીડના ગોળા-એનો છૂટથી ઉપયોગ થવા માંડ્યો. મુસ્લિમોએ પણ સામનો

ક્યોં. પરિસ્થિતિ તંગ બની ગઈ. મહાત્માજી કલકત્તે આગ્યા. ગાંધીજીએ ઉસ્કેરાયલી જનતાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ગાંધીજીની જોડે પ્રબળ રંજાડનાર, મુસ્લિમ લીગના પ્રધાન મંડળના નેતા સુરાવદી સાથે હતા. લોકોને ગાંધીજી પ્રત્યે પ્રેમ ને આદર બંને હતાં. પરંતુ ગાંધીજી જોડે સુરાવદી હોય તે એમનાથી ખમ્બું જાય એમ નહોતું. એટલે ગાંધીજીનું કહેવું લોકો સાંભળતા નહોતા. મુસ્લિમો પર જુલમો ચાલુ હતા. ગાંધીજી ઉપર પણ એમના મુસ્લિમ હતાના નિવાસગૃહે પયરા પડ્યા. લાડી ઉમામવા જુવાની-યાઓ તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ આખરે પોતાનું અમોઘ રાજ્ય - ઉપવાસનું - ઉપાડ્યું. રાજજીની ચિંતા વધી પડી. રાજજીએ જનતાને એની જવાબદારીનું બાન કરાવ્યું. એમની ચિંતાનો પાર નહોતો. પોતે ગવર્નર હોય અને ત્યાં ગાંધીજીને અનશન કરવું પડે એ સ્થિતિ એમને માટે અસહ્ય હતી. એઓ રાજ દરેક કામના નેતાઓને મળતા. વિદ્યાર્થીઓને મળતા. જાહેર સભાઓમાં વ્યાખ્યાનો આપતા. ગાંધીજીની પ્રાર્થના સભામાં હાજરી આપતા. ને એ રીતે ગાંધીજીનું અનશન છૂટે તેની પ્રવૃત્તિમાં રહેતા. આખરે, રાજજીને ફત્તેહ મળી. દરેક કામના લોકોએ બેઠા મળી, શાંતિ જાળવવાની ગાંધીજી સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી. મુવાનોએ પોતાનાં કાતીલ હથિયારો ઓળ, સ્ટેનગન વગેરે ગાંધીજીને સોંપી દીધાં. ને રાજજીની હાજરીમાં ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યા. કલકત્તામાં શાંતિ છવાઈ ગઈ. રાજજીને પ્રથમ વિજય પ્રાપ્ત થયો. રાજજી વિરોધી વાતાવરણને રાજજીએ પોતાની કુનેહથી સમાવી દીધું. રાજજીનું ગૃહ એ ગવર્નરના ગૃહ કરતાં સામાન્ય માનવીના ગૃહ જેવું એમણે બનાવી દીધું. રાજજી સામાન્ય માનવીને પણ ચાલું નિર્મત્રણ આપતા, ને, તેની જોડે મિત્રભાવે વર્તતા. બંગાળી સ્વભાવે લાગણીના જૂખ્યા હોય છે, ને, રાજજીએ સાચે જ એમની એ પિપાસા દૂર કરી. એમણે એમના

વિરોધીઓને મેહની શૃંખલાથી છતી લીધા. અઠવાડિયાના બે ત્રણ દિવસો રાજાજીએ એવા જ રાખેલા કે ન્યારે એઓ બંગાળના જૂદા જૂદા પક્ષના નેતાઓને, ચાનું આમંત્રણ આપતા, ને, એ રીતે પરિસ્થિતિને જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજી લેતા.

રાજાજી બંગાળમાં ધીમે ધીમે ખૂબ જ લોકપ્રિય થતા ગયા. એઓ પ્રત્યેના અણગમો ગમમાં ફેરવાઈ ગયો. એમની પ્રત્યેની ચીફ પ્રેમમાં પરિણમી. એમને બંગવાસીઓ પોતાનામાં જ એક માનવા લાગ્યા. એ પછી તો લોડ માઉન્ટબેટન ગવર્નર - જનરલ તરીકે નિવૃત્ત થતાં, રાજાજીની ગવર્નર - જનરલ તરીકેની નીમણુંક થઈ. આ હકીકતથી બંગાળને આનંદ ને દુઃખ બંને થયાં. રાજાજીને પણ બંગાળા જોડે એવી મહોબ્બત બંધાઈ ગયેલી કે, એમને પણ બંગાળા છોડતાં અત્યંત દુઃખ થયું હતું. બંગાળાએ એમને પ્રેમથી બાંધી લીધા હતા. એમને બંગાળાના એકેએક ભાગમાંથી, એકેએક મંડળ તરફથી, વેપોરીઓ ને વહીવેલો, કાકતરો ને સરકારી અમલદારો, કલાકારો ને મજૂરો, મીઠમાલીકો ને શુભાસ્તાઓ સૌના તરફથી એમને વિદાયમાન મળવા લાગ્યાં. દરેક વખતે રાજાજી એમના વ્યાખ્યાનમાં ખૂબ આર્દ્ર બની જતા. રાજાજીને વિદાય આપતાં કલકત્તાની મારવાડી સભાએ કહ્યું હતું, "આપ પહેલા હિંદી ગવર્નર - જનરલ બનેા છો, તેથી અમને ધણું અભિમાન થાય છે." એના ઉત્તરમાં રાજાજીએ કહ્યું:

"કદાચ હું હિંદનો છેલ્લો ગવર્નર જનરલ હોઈશ. ને એ કારણે મારે યુગો પહેલાંના વોરન હેસ્ટીંગ્સ જોડે હાય મિલાવવા પડશે ને કહેવું પડશે, 'તમારી આ મહાન કતારમાં તમે સૌથી પહેલાં હતા ને હું સૌથી છેલ્લો છું.'"

ઢાઢુંઢીંગની બંઢસબાએ વિઢાયતેા મેળાવડેા યેાજ્યેા ત્યારે રાજ્યએ એમના માનયતેા ઉત્તર આપતાં કહેયું :

“ મને બંગાળા છોડી જતાં અત્યંત દુઃખ થાય છે. તમે એમ રમે માનતા કે રાજ્ય ગવર્નર જનરલ બન્યેા છે. એ તો બંગાળાના લેઢેાએ એમના સહવર્તનથી, એમના ઉચ્ચ ચારિત્ર્યથી મને ઉંચી પદવીએ પહોંચાડયો છે. ને એથી જ એક સિદ્ધાંતને શીખીને દિલ્હી જાઉં છું અને તે એ કે જેણે બંગાળને સુખી બનાવ્યું તે કીમીયેા આખાં હિંદમાં અજમાવેા જોઇએ.....બંગાળવાસીઓ આ ગવર્નર જનરલનું પદ મારું નથી નમારું છે. તમે યધા કંઈ દિલ્હીના વાઇસરોય ગૃહમાં જઇતે બેસી ન શકે. એટલે તમારા બધાની વતી, તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે હું દિલ્હી જાઉં છું. ત્યાં જો હું મારી જવાબદારી અઢા કરવામાં ફળીજૂત થાઉં, તો એ સફળતા તમારી છે, મારી નહિ.....મને ગવર્નર જનરલ પદ મળ્યું તેમાં આનંદ પામવાનું કંઈ નથી. અત્યાર સુધી મારે એક કોલસાની ગુણુ ઉપાડવી પડતી હતી, તેને બદલે હવે ત્રણ ગુણુ ઉપાડવી પડશે, એટલું જ. હું હવે ઘરડો થયેા. મેં જગતને ખૂબ જોયું છે, એટલે આ પદવીની મારે મન કશી જ કિંમત નથી, ને ખીજઓને પણ ન હોવી જોઇએ. જ્યારે આપણે આઝાદ હોઇએ ને આપણી સરકાર હોય,

ત્યારે નાનામાં નાની જગ્યાથી માંડીને મોટામાં મોટી જગ્યા-
ઓ આપણામાંથી કાઢને કાઢએ તો ભરપી જ જોઈએ.
તેથી આપણામાંથી કાઢ પટાવાળો ધાપ, બંગીની જગ્યા
સંભાળે, કે અવનર જનરલ અને તેથી આપણે કુધાનું ન
જોઈએ. આપણે આપણી આઝાદીમાંથી એક જ પાઠ
શીખવાનો છે, અને તે એ કે અવનર જનરલનું પદ અને
બંગીનું પદ બંને લોકસેવા કરવાની સમાન તક છે. જેમાં
કશો ફરક ન હોવો જોઈએ. ”

રાજજીમાં જે નમ્રતા અને નિરભિમાનીતા હતી, તેમજ માંધીજીના
સિદ્ધિતા એમણે ઠેકલે અંશે આત્મસત્તા કરેલા તેની પ્રતીતિ આની પરથી
થશે. એઓ પોતાને જનતામાંના જ એક લેખે છે. એ જ એમની
મોટામાં મોટી સિદ્ધિ છે.

કલકત્તાના મુરિશમેએ આપેલા વિદાયમાન વખતે એમણે કહ્યું :

“ મિત્રો ! હું સામેસાથે કહું છું કે, બંગાળાઓ પાસે
હું મારા હૃદયને મૂકીને અર્પીથી જાઉં છું. મારું હૃદય બસે
ઉમરમાં ધરતું હોય પણ પ્રેમમાં તો એ જીવન જ છે.
હું આવ્યો ત્યારે કલકત્તા રમસાનભૂમિ સમું બની ગયું હતું.
મોટામાં મોટા રસ્તાઓ હતા, પણ ત્યાં કાંઈ ચાલવાવાળા
નહોતા. રસ્તાઓ પરના ઘરનાં બારીબારણાં અગ્નિસ્તાનને
સીધે કાગળાં બની ગયાં હતાં. કુકનો બધી બધે હતી, જ્યાં
જુઓ ત્યાં સસત્ત ગુરખાઓ પહેરેા બરતા હતા, માલ-
મિલકતની ચોકી કરતા હતા. ત્યારે અને થયું કે કલકત્તા

પાછું જીવતું ઘરો ખરું કે ? પણ આજે ન્યારે હું શહેરમાં
ફરું છું ત્યારે રસ્તાઓ માચુસોથી ઉભરાતા જોઈું છું.
ઘરો બરેલાં જોઈું છું. વેપાર ધમધોઝર ચાલતો જોઈું
છું. દરેકના મુખ ઉપર રિમત ફરકતું જોઈું છું, ત્યારે ફક્ત
મહિનામાં જે મહાન પરિવર્તન થઈ ગયું છે, તેવું મને
માન થાય છે. "

આમ રાજજીનો સમય એટલે નિરાશામાંથી આશાનો, વિનાશમાંથી
સર્જનનો, અને પતનમાંથી ઉદ્ધારનો સમય.

જાંઘાળ પ્રાંતિય કેમિસ સમિતિએ પણ રાજજીએ જાંઘાળની ક્ષતિની
જે સાચી કદર કરેલી, જાંઘાળને જે ઉત્તમ રીતે એ સમજાવેલા, તે
મોટે એમની ધણી પ્રશંસા કરેલી.

આમ રાજજી કસકતા આવે છે. કસકતાની અને જાંઘાળની
જીવન રીતિ પલટતી જીએ છે, જાંઘાળને પાંગરતું ને વિકસતું જીએ
છે. ને અદ્યતી હિંદને આપ્તાદ બનાવવા અને દેશના રાજકારણમાં
પોતાનો યોગ્ય ભાગ બજાવવા, દિલ્હીમાં પોતાનો નવો હોદ્દો સ્થાપવા
જાય છે. રાજજી પ્રાંતના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાંથી દેશના સર્વવ્યાપી ક્ષેત્રમાં
પ્રવેશે છે અને હવે જ દેશને એમની નવલંત ચક્તિઓનો પરિચય
થાય છે. હિંદના પ્રથમ હિંદી ગવર્નર જનરલ તરીકેની પસંદગી એ
રાજજીના રાજકીય જીવનની પરાકાષ્ઠા કહી શકાય.

સમાનતાથી વર્તે, એમની જોડે, સાથે બેસીને સીનેમા જુએ ને, એમની સાથે બેસીને ખાણું લે, એ જનાવ ધણુને માટે ક્રાન્તિકારી હતો, ધણુને માટે ગવર્નર જનરલની ઊંચી પદવીનું મહત્ત્વ ઘટાડનારો હતો. ધણુને મન, એ રાજાજીનું લોકપ્રિય થવા માટેનું એક ધાંધલ હતું. એ મને તેમ હો પશુ વાઘસરોવરનું અધિવાસી-એનાં મન એઓ છતી ચકચા. આ ઉપરાંત, એઓ પોતાના પ્રખર વિરોધીઓને, મિત્રભાવે પોતાને ત્યાં જમવા નોતરતા. તેમની જોડે મિત્રતાભરી વાતો કરતા એમાં મુખ્ય, રાજાજી પુનઃમદ્રાસના વડા પ્રધાન ન બને તે માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરનાર શ્રી. કામકાજ નાદર હતા રાજાજીને ગયાને જેમને વડાપ્રધાન તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવેલા તે શ્રી. પ્રકાશમ હતા. અને જેમના માંધીજી ને કોંગ્રેસ સામેના આક્ષેપોનો સચોટ રદીયો રાજાજીએ આપ્યો હતો, તે શ્રી. આબેડકર હતા. આ બધા વિરોધીઓને આજે રાજાજીએ પોતાના મિત્ર બનાવી લીધા હતા. કારણકે, રાજાજીને કોઈ વેરી નહોતો. કોઈ દુશ્મન નહોતો. બધા મિત્રો હતા. એમના દીધમા કોઈને માટે રજ નહોતો. હતો માત્ર સર્વેને માટે વિસ્તૃત પ્રેમનો સાગર કે જેના નીર ખૂટ્યા ખૂટે નહિ એવા હતા. માંધીજીને દિવસમાં એકવાર એઓ મળી આવતા જ. રાજાજીના એ પંદર દિવસના રાજ્યમાં, એઓ હરેકના મનપર એમની સેવાભાવનાની, એમની સહનિષ્ઠાની, પ્રામાણિકતાની, એમની સહિષ્ણુતાની, એમના સદૈવ અખંડ ધારે વહેતા પ્રેમની અમર છાપ મુકી ગયા. ૨૪મીએ માઉન્ટ-બેટન હિંદ પાછા ફર્યા ને રાજાજી પુનઃ ગયા કલકત્તે એમનું ગવર્નરપદ શુભાગવડ.

માઉન્ટબેટન હિંદમાં વધુ રહેવા માગતા નહોતા. ૧૯૪૮ના જુનની ૨૧ મી તારીખે હિંદસરકારની નોકરીમાંથી પોતાને છૂટા કરવા એમણે

રાજ્યની સલાહ એટલી મહત્વની અને રાજકીય દૃષ્ટિ એટલી દૂરદેશી હતી, કે રાજ્ય જ આ સ્થાનને શોભાવી શકે એમ હતું. તે ઉપરાંત, રાજ્યનો મિલનસાર સ્વભાવ, નિસ્પૃહી વૃત્તિ, સમકાલીન રાજકારણનું જીંદું અને વ્યવહારુ જ્ઞાન, એ સર્વે દૃષ્ટિએ વિચારતાં કામચલાઉ ગવર્નર જનરલ તરીકે રાજ્યની નીમણુંક કરેલી.

દુમ્મી એમરે કલકત્તાથી રાજ્ય દિલ્હી આજ્યા. તે, તે દિવસે એમણે હિંદની વડી અઘાસતના ન્યાયાધીશ સમક્ષ, સરકારી અમલદારો, પ્રધાનમંત્રી, લોર્ડ્સ ઓફ ઇન્ડિયન એ સર્વે સમક્ષ નવા હોવાના શપથ લીધા. દિલ્હીના સરકારી અમલદારો અને ગવર્નર જનરલના હાથ નીચેના માથુસો મટિ એ એક પર્વનો દિવસ હતો. કારણ કે, આજે સેંકડો વર્ષો, પહેલીવાર આ ધરતીમા જન્મેલો માનવી હિંદના ઉચ્ચોચ સ્થાને વિરાજતો હતો અને તે પશુ હિંદના લોકોએ નીમેલા પ્રતિનિધિઓની પસંદગીથી.

રાજ્યએ હોદ્દો સંભાળ્યો તે પછી, એઓ દિલ્હીમાં મિત્રાને મળવા નીકળ્યા. એઓ પહેલા મવા, મજૂર પ્રધાન શ્રી. જગજનરામને ત્યાં. એઓ બિમાર હતા. એટલે પોતાના પુરાણ સાથીની ખબર લેવા મવા. ત્યાં થોડો સમય ગાળ્યો, તે પછી એઓ ગયા માપુજને મળવા. ત્યાં એમની જોડે કલાઈક ગાળ્યો. તે, પછી મવા ગવર્નર જનરલને મહેલે. એમને દગલ્લો પસંદ નહોતો. ગવર્નર જનરલના નિવાસનો ખોટો બપોરો, મિથ્યા સિદ્ધાચાર એ સર્વે એમને નાપસંદ હતાં. એમણે તો ગવર્નર જનરલના ધરની વિશિષ્ટ રીતિઓ તોડવા માંડી. એમણે ત્રીજો દિવસે ગવર્નર જનરલના નિવાસસ્થાનના બધા ચપરાસીઓ, રસોઇવા, માળીઓ, વગેરેને બેઠાં દર્શાવે ને, વાઘરાવમૃદના ખાસ સીનેમાટૂકમાં દરેકને સીતેમા બતાવ્યો, ને, મોજાની આપી. હિંદનો વડો હાકેમ, નોકરો જોડે આમ

સમાનતાથી વર્તે, એમની જોડે, સાથે બેસીને સીનેમા જુએ ને, એમની સાથે બેસીને ખાણું લે, એ બનાવ ધણાને માટે ક્રાન્તિકારી હતો, ધણાને માટે ગવર્નર જનરલની ઊંચી પદવીનું મહત્ત્વ ઘટાડનારો હતો. ધણાને મન, એ રાજાજીનું લોકપ્રિય થવા માટેનું એક ધાંધલ હતું. એ મને તેમ હો પણ વાઘસરોયશ્રદ્ધતા અધિવાસીઓનાં મન એઓ છતી ચકચા. આ ઉપરાંત, એઓ પોતાના પ્રખર વિરોધીઓને, મિત્રભાવે પોતાને ત્યાં જમવા નોતરતા. તેમની જોડે મિત્રતાભરી વાતો કરતા. એમાં મુખ્ય, રાજાજી પુનઃમદ્રાસના વડા પ્રધાન ન બને તે માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરનાર શ્રી. કામલાજી નાદર હતા. રાજાજીને રથાને જેમને વડાપ્રધાન તરીકે ચૂંટી કાઢવામાં આવેલા તે શ્રી. પ્રકાશમ હતા. અને જેમના માંધીજી ને કેમ્પેસ સામેના આક્ષેપોનો સચોટ રદીયો રાજાજીએ આપ્યો હતો, તે શ્રી. આંબેડકર હતા. આ બધા વિરોધીઓને આજે રાજાજીએ પોતાના મિત્ર બનાવી લીધા હતા. કારણકે, રાજાજીને કેઈ વેરી નહોતો. કેઈ દુસ્મન નહોતો. બધા મિત્રો હતા. એમના દીક્રમાં કેઈને માટે રંજ નહોતો. હતો માત્ર સર્વેને માટે વિસ્તૃત પ્રેમનો સાગર કે જેનાં નીર ખૂટયાં ખૂટે નહિ એવાં હતાં. માંધીજીને દિવસમાં એકવાર એઓ મળી આવતા જ. રાજાજીના એ પંદર દિવસના રાજ્યમાં, એઓ ફરેકના મનપર એમની સેવાભાવનાની, એમની સહનિષ્ઠાની, પ્રામાણિકતાની, એમની સહિષ્ણુતાની, એમના સદૈવ અખંડ ધારે વહેતા પ્રેમની અમર છાપ મૂકી ગયા. રજમીએ માઉન્ટ-બેટન હિંદ પાછા ફર્યા ને રાજાજી પુનઃ ગયા કલકત્તે એમનું ગવર્નરપદ સંભાળવા.

માઉન્ટબેટન હિંદમાં વધુ રહેવા મામતા નહોતા. ૧૯૪૮ના જુનની ૨૧ મી તારીખે હિંદસરકારની નોકરીમાંથી પોતાને છૂટા કરવા એમણે

સરકારને વિનંતી કરી. એમનો દૃઢ નિષ્કંધ જોતાં સરકારે એ માગણી મંજૂર કરી. એમની જગ્યાએ કાયમી ગવર્નર જનરલની નિમણૂક માટે, પ્રધાનમંડળને હવે વિચાર કરવાનો હતો જ નહિ. રાજ્યએ પંદર દિવસમાં પોતાની શક્તિનો ને કાર્યક્ષમતાનો જે પરચો બતાવ્યો હતો, તે જોતાં રાજ્ય સિવાય અન્ય કોઈને એ સ્થાન સોંપવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નહોતો. એટલે સરકારે માઉન્ટબેટનનો સ્થાને રાજ્યને નિયુક્ત કર્યો છે, તે સુજનની એક સરકારી પાઠી બહાર પાડી. વળી, એ વખતે ગાંધીજી પણ હતા નહિ. કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળને સલાહ આપનાર, એમને દોરનાર, દૂરંદેશી હજિવાળા, તટસ્થ વૃત્તિવાળા, લાગણીના પ્રવાહમાં તથાઈ જાય નહિ એવા, પણ સમમ રીતે વિચાર કરી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી તોડ કાઢનારા, અનેક કૂટ પ્રશ્નો, જેવા કે, કુમાવો, નિરાશ્રિતો, કાશ્મીર ને હૈદરાબાદની રિયાસતો, મંજૂર ને મુડીવાદીઓનો ઝખડો, સામ્યવાદીઓની ભાંગેરોડ પ્રવૃત્તિ, દોષીવાદી સંસ્થાઓ, એ બધાનો ક્રોધ શોધવામાં અમૂલ્ય સહાય આપનારા મુત્સદ્દીની જરૂર હતી. અને એવી વ્યક્તિ ગાંધીજીના મયા પછી માત્ર રાજ્ય જ હતા. આમ રાજ્યની નિમણૂક એ વીર હતા એટલા માટે તો હતી જ પણ વિશેષે કરીને તો એઓ મુત્સદ્દી હતા તેથી હતી. પંડિત જવાહરલાલે એમની આત્મકથામાં રાજ્ય માટે જે કહ્યું છે, “ એમની ઝળહળતી નિઃસ્વાયંવૃત્તિ અને પૃથક્કરણની તકરરપર્થી શક્તિ, અમારા ધ્યેય માટે મોટી મૂઠી સમાન છે ” એ લક્ષમાં રાખીને જ જવાહરલાલે રાજ્યને આ સ્થાન માટે પસંદ કર્યો.

રાજ્યની નિમણૂકના સમયાર દેશમાં ને વિદેશમાં પ્રગટ થતાં, રાજ્યની પસંદગી માટે હિંદસરકારને મુજારકયાદી આપતા, ને, રાજ્યની શુદ્ધિમત્તા, કાર્યદક્ષતા, બ્યવહાર ને વાસ્તવિક દષ્ટિ, સમાધાનવૃત્તિ,

પરલક્ષી વિચારસરણી, સહૃદયતા ને પ્રામાણિકતા, એમનો વિશાળ રાજકીય અનુભવ, એમની રાજ્યતંત્રને દોરવાની શક્તિ, એ બધાની પ્રશંસા કરતા, વર્તમાનપત્રોમાં અગ્રણેયો લખાયા. બધા પક્ષના નેતાઓના નિવેદનો પ્રમટ થયાં. દેશ ને વિદેશના પત્રો ને નેતાઓ, બધા એક જ સૂરે, રાજ્યજીની નિમણુંક માટે પોતાનો આનંદ પ્રમટ કરતાં હતાં. કથકતાનું 'રેટસમેન', 'હિંદુસ્તાન સ્ટાન્ડર્ડ', ને 'અમૃત બજાર પત્રિકા', મદ્રાસનું 'હિંદુ' ને 'મદ્રાસ ડેઇલી મેથ', અલ્હાબાદનું 'લીડર', મુંબઈનું 'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા', નાગપુરનું 'હિતાવક' ને પટણાનું 'સર્વલાઈટ' બધા રાજ્યજીની પ્રશંસા કરવામાં મોખરે હતા. આખા દેશમાં રાજ્યજીની નિમણુંક વિરદ એક શબ્દ ઠાઈ એ ઉચ્ચાર્યો નથી. એ દર્શાવે છે, કે, થોડા જ સમયમાં, રાજ્યજીએ કેટલી ઝડપથી પોતાની શુભાવેલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. એમાં વિશેષ આશ્ચર્યજનક તો એ હતું, કે, જે મદ્રાસે રાજ્યજીને વડાપ્રધાન બનવા ન દીધા, રાજ્યજીને ફરી પાછા ટ્રેઝિસમાં સ્થાન આપવામાં આવે તેનો સખત વિરોધ કરેલો, તે, મદ્રાસનું એકેએક અખંખાર, તામીલ, તેલુગુ ને અંગ્રેજી, રાજ્યજી જ આ સ્થાનને માટે વિશેષ યોગ્ય છે, એમ પૂકારતું હતું. પણ દેશનાં જ પત્રો શા માટે, વિદેશનાં પત્રો પણ રાજ્યજીની નિમણુંક માટે અગ્રણેય લખે એ રાજ્યજી માટે મોટામાં મોટું માન હતું. લંડનનું 'ટાઈમ્સ', 'ન્યુઝ કોનીક્લ', ને 'ડેઇલી માઈક', યુનાઈટેડ રેટસનું 'ન્યુયોર્ક હેરલ્ડ', ને 'ન્યુયોર્ક ટાઈમ્સ' રાજ્યજીની નિમણુંક પરત્વે પ્રશંસાત્મક અગ્રણેય લખે, એ દર્શાવતું હતું કે હિંદની ધિજ્જત દેશપરદેશોમાં કેટલી અને રાજ્યજી દેશવિદેશમાં પણ કેટલા જાણીતા છે. લોડ પેથિક ચોરેન્સ, જેઓ સિમલા અને ફિલ્ડીની મંત્રણા વખતે રાજ્યજીની તેજસ્વીતાથી અંજાઈ ગયા હતા, તેમણે એમની નિમણુંક વખતના નિવેદનમાં કહ્યું, "રાજ્યજીની નિમણુંકનું નિવેદન વાંચીને મને અત્યંત

હર્ષ થયો છે. રાજાજી : એ મારા અંગન મિત્ર તો છે જ પણ હિંદના મુત્સદ્દીઓમાં એઓ ચાણુમાં ચાણુ પુરુષ છે ". આટલું જ નહિ, પણ રાજાજીના વિરોધીઓ તરફથી પણ અનેક શુભેચ્છાઓના સંદેશાઓ આવ્યા. પાકિસ્તાનના ગવર્નર જનરલ જનાબ જીનાએ રાજાજીને શુભેચ્છાનો સંદેશો પાઠવતાં કહ્યું, " આપની નિમણૂકથી મને અત્યંત હર્ષ થયો છે. આપની દોરવણીથી હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે સાચી મૈત્રી બંધાશે. એવી મૈત્રીની જરૂર હિંદને છે તેના કરતાં પાકિસ્તાનને વધારે છે ".

બીજી બાજુ, બંગાળામાં રાજાજીની નિમણૂકથી, હર્ષ અને વિષાદ બંનેનાં આંદોલનો જન્મીત થયાં. હર્ષ રાજાજીની પ્રગતિ માટે, વિષાદ, બંગાળાને રાજાજી છોડવા પડશે તેટલા માટે. બંગાળામાં ઠેરઠેરથી રાજાજીને વિદાયમાન મળવા લાગ્યાં. દરેક વિદાયમાનનો એક જ સૂર હતો, કે રાજાજીએ બંગાળીઓનાં હૃદય જીતી લીધાં છે. રાજાજીને પણ બંગાળા છોડવું ગમતું નહોતું. બંગાળા જોડે એમને અતુટ પ્રેમમાં બંધાઈ ગઈ હતી. પણ રાજાજી તો શિસ્તબદ્ધ સૈનિક હતા. એમને તો જવું જ પડે એમ હતું. એમણે જતાં જતાં કહ્યું, " માફ હૃદય હું બંગાળામાં મૂકીને જઈ છું ". આમ ભારે હૈથે બંગાળાથી વિદાયમાન થઈ રાજાજી ૨૧મી જૂન ૧૯૪૮ ને દિને વિમાનમાં કલકત્તાથી દિલ્લી પોતાનો નવો હોદ્દો સંભાળવાને આવ્યા. એ સમયે એમનું સ્વાગત કરવા એમના બધા જૂના સાથીઓ હતા. કશું જ નવું નહોતું. હોદ્દો પણ નવો નહોતો. કારણ આઠ માસ પૂર્વે એમણે બે સપ્તાહ માટે એ હોદ્દો સંભાળ્યો હતો. એટલે રાજાજી સુપરિચિત પાતાવરણમાં જ હતા.

૨૧મી જૂને, સવારે સાડા દસ વાગે રાજાજીને સ્ત્રીવાંસોદનાં શપથ લીધા. રાજાજી એમના ધૈર્યથી ને પહેલાં અત્યંત સાદાપ્રધાન

હિંદની સરકારના પ્રતીક સમા સુસજ્જ હતા. એ જ પહેરવેશ, એ જ ઘેરા રંજના ચરમા, એ જ મોહક સ્મિત. રાજાજીની બાજુમાં પ્રધાનમંડળ હતું, વિદેશના રાજદૂતો હતા, ફોજ અમલદારો હતા, હિંદના દેશી રાજ્યના રાજાઓ ને તેમના પ્રતિનિધિઓ હતા. મૃદુ-ખાતાના મંત્રીએ રાજાજીની નીમણુંક બાબતનો ઈંગ્લેડના રાજાનો હુકમ વાંચી સંભળાવ્યો. ત્યારબાદ હિંદની વડી અદાલતના ન્યાયાધીશે રાજાજી પાસે શપથ લેવડાવ્યો. ને તે વખતે, બેન્ડે 'જન ગણ મન' તું રાષ્ટ્રગીત સુરમ્ય સુરાવલિમાં ગાયું. ગવર્નર જનરલના માનમાં ૩૧ તોપના ધડાકા થયા ને અશોકચક્ર ને રથંબ અંકિત રાજાજીને ૫૫૯ ફરકયો.

શપથવિધિ પૂરો થતાં રાજાજીએ જમ્યાન આપતાં કહ્યું :

“અહીં આપ જે સર્વે હાજર રહ્યા છો તે બધાનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભારી છું. તમારી સર્વેની હાજરીથી આજનો આ પ્રસંગ કેવળ સિદ્ધાચારની ભૂમિકા પર નથી રહેતો પરન્તુ, માનવ સહકાર અને પ્રીતિનાં પ્રતિકારરૂપ બની જાય છે. પરલક્ષી દષ્ટિએ વિચારતાં આ પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે કારણ કે, આ ધરતીના પુરુષને રાજ્યના વડા તરીકેનાં સર્વે હોઠા આપવામાં આવે છે. એ માટે તમે મને એવો ઋણી બનાવ્યો છે, કે તમારું ઋણ હું કદીય ફેડી શકું એમ નથી. તમે સર્વેએ મારામાં જે શક્તિ મૂકી છે તેને અનુરૂપ થવા હું મારાથી જનતો બધો પ્રયત્ન કરીશ.

“કૃપા કરીને મારા પુરોગામીના ધોરણે તમે મને

મૂલવશે નહિ. કારણ હું બીનઅનુભવી છું, રાજકળામાં તેમજ સુત્રસંદીગીરીમાં.

“ આપણે હિંદને મહાન ભૂમિ બનાવવી હોય, આપણા દેશની શાન દેશવિદેશમાં વધારવી હોય તો આપણે પ્રાંતીય અને કોમી અતડાપણું છોડી દેવું જોઈએ. ને દરેક કોમની ને જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચ માનવતા હોય તે બધાનો સાબ આપણે લેવો જોઈએ. આપણી નીતિ એવી છે કે, આપણી ભૌગોલિક સીમામાં રહેતો પ્રત્યેક માનવી, પછી તે ગમે તે મજબૂત હોય, ગમે તે કોમ કે જાતિનો હોય, છતાં એ પોતાને હિંદી કહેવડાવવામાં ગર્વ ને આનંદ માને.

“ આપણી શાંતિનું બાધક બળ આજે, આંતરકલહ છે. પ્રાદેશિક દૃષ્ટિએ કે કોમી દૃષ્ટિએ અંદર અંદર ઝઘડવું એના જેવી બીજી કોઈ મૂખીઈ નથી. આપણી આર્થિક વહેંચણી પ્રાદેશિક ભાગલાને હજી અનુરૂપ થઈ નથી. આપણે ભલે દેશના ભાગલા પાડ્યા હોય છતાં, આપણી વચ્ચેનો પરસ્પરનો સંબંધ, એમાં વિશેષ આવવાનો નથી. આપણે સલામતવાનરી છપી, દેધ, કલહ, એ બધી વૃત્તિઓને દૂરમાવવાને શક્તિમાન થઈએ એવી આપણે પ્રજા પાસે પ્રાર્થના કરીએ.”

રામજીએ થોડા શબ્દોમાં છતાં કેટલી સચોટતાથી ગાંધીવાદી વિચારો પોતાના હોવાનો સ્વીકાર કરતાં ઉચ્ચાર્યો છે ! રામજીની આધ્યાત્મિક વૃત્તિ, આર્થ દૃષ્ટિ, સાત્વિકતા, ‘શુદ્ધ’ આ નાનકડા ને ઐતિહાસિક બાબ્યાનમાં પ્રતિબિંબિત થયાં છે.

રાજાજીએ હોદ્દાનો સ્વીકાર ક્યો પછી, દેશની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરવા, રાજાજીએ હિંદનો પ્રવાસ ક્યો. એઓ પ્રથમ તો હિંદીસંઘ જોડે જોડાયલાં દેશી રાજ્યના એકમોમાં ગયા. મધ્યભારત, સૌરાષ્ટ્ર, વડોદરા, એ રાજ્યોમાં જઈ, ત્યાં એમણે, રાજાજીને સ્વેચ્છાથી સત્તાનો ત્યાગ કરવાની શીખામણ આપી. રાજ્યોના મંત્રીમંડળને ઝઘડા પતાવવાની ને સમાધાનની રીતિનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. એઓ જ્યાં જતા, ત્યાં, એમનું બધું સ્વાગત થતું. જ્યાં જતા, ત્યાં માનપત્રો અપાતાં, ને એ માનપત્રોના ઉત્તરમાં, રાજાજી ક્યારેક લેખોને બે કડવાં વાક્યો સંભળાવતા, ક્યારેક તેમની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા, ક્યારેક પોતાની શક્તિનો એમને લાભ આપતા. ને એ રીતે આખા દેશની નાડ એમણે પ્રત્યક્ષ જોઈ. પછી તો એઓ જ્યાં ગયા, ત્યાં વેપારીઓ ને વિદ્યાર્થીઓ, સુધરાષ્ટ્રો, મહિલામંડળો ને મુસ્લિમો, સધળા તરફથી એમનું સ્વાગત થતું. રાજાજી એ રીતે દરેક પ્રાંતના પ્રમોદી, તેમની મુશીબતોથી, પરિચિત થયા. મુંબઈની જમીનત-અલ-હિસેમાના સ્વાગત સમયે બાપજી આપતાં એમણે કહ્યું હતું કે :

“હું જ્યાં જ્યાં જાઉં છું, ત્યાં માનપત્રો ને કારકેટો બેમા કરવા નથી જતો. પણ દેશના દેહમાં વ્યાપેલો રાજ પારખવા ધૂમતો રફું છું, અને એ રાજોનું નિદાન હમણાંના દાકતરોની જેમ સવાલ જવાબો કરીને પારખવાનો પ્રયત્ન નથી કરતો, પણ અસલી યુનાનીની માફક માત્ર મો જોઈને જ રાજ પારખવાનો પ્રયત્ન કરું છું.”

એ અક્ષરશઃ સાચું હતું. રાજાજીનાં વ્યાખ્યાનો લોકગમ્ય હોય છે, આનંદદાયી હોય છે. એનું કારણ એઓ પોતાના વક્તવ્યના સમર્થનમાં દર્શાવેલાં આંખે છે, દૂરકાંઓ કહે છે, વાર્તાઓ કહે છે.

દેશભરના એમના પ્રવાસ દરમિયાન રાજ્યજીએ એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં આપણાં નૈતિક મૂલ્યો ઘટયાં છે, તેની હિપર વારંવાર બાર મૂકીને, આપણાં નૈતિક ધોરણો જીંચાં લાવવા માટે ફરી ફરી કહ્યું હતું. વેપારીઓને, ઉદ્યોગીઓને એમણે કહ્યું :

“ખીમ વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે જગતની સાથોસાથ આપણાં નૈતિક મૂલ્યાંકનોને પણ ધોક્કા પહોંચ્યાં છે. આપણાં જીવનમાં જાણે કેટલીયે બદલાઓએ ધર લાવ્યું છે. પરિણામે જાણે તમામ વસ્તુઓ અસુક સંકુચિત હિતો સાચવવા જ કરીએ છીએ કે નથી કરતા. અને આપણા આ વર્તન, દેશનાં ઉત્પાદનને તેમજ આર્થિક પરિસ્થિતિને ધોક્કા પહોંચાડ્યો છે. જાણે આપણે દુનિયાની દૃષ્ટિએ જે કદા પર છીએ તેનાથી જીંચા - ખૂબ જ જીંચા આવવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે માટે આપણાં નૈતિક મૂલ્યાંકનો બદલવાની જરૂર છે.”

મુંબઈમાં મુસ્લિમોને ઉદ્યોગીઓએ એમણે આ જ બાબત પર બાર મૂકતાં જણાવ્યું હતું :

“જો ખૂબસૂરત બનવું હોય તો બનરમાં લીપરદીક કે પાવડર લેવા જવાની જરૂર નથી. પણ દીલ્હીમાં જો પ્રેમ, મહોબ્બત અને શુભેચ્છા રાખશે તો કોઈ પણ જાતના બહારના પ્રયત્ન વગર આપોઆપ સુંદર દેખાશે.”

આ પ્રમાણે દિલ્હીમાં રોટરી ક્લબ આગળ વ્યાખ્યાન આપતાં રાજ્યજીએ આ બાબત પર જ બાર મૂકતાં જણાવ્યું હતું કે :

"આપણી ધણી મુશ્કેલીઓ એ માત્ર ભ્રમણાઓ જ હોય છે. જો આપણે એકવાર નક્કી કરી નાંખીએ કે સત્યને માર્ગે જ ચાલવું છે, તો આપણી બધી મુશ્કેલીઓનો આપોઆપ અંત આવી જશે. આપણે અભિમાન દૂર કરવાનું છે. સામણી વિવચતાને દૂર કરવાની છે."

મધ્યભારતમાં એકતાનો ઉપદેશ આપતાં એમણે આલીયરમાં કહ્યું હતું :

"હું અહીં ખાસ તમને એટલું કહેવા આવ્યો છું, કે આપસઆપસનો ઝઘડો છોડી દઈ, તમે સંપ રાખો. પોતાનો વ્યક્તિગત રીતે વિચાર ન કરો પણ આખા હિંદી સંઘની દૃષ્ટિએ, રાજ્યની દૃષ્ટિએ વિચાર કરો."

ઉદેપુરમાં બાપણ આપતાં એમણે એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં જણાવ્યું હતું :

"આ આપણો આવો રળિયામણો દેશ, જો આપણે એક બીજાને ધિક્કારીશું તો કદુપો બની જશે. જો હૃદયમાં પ્રેમાળતા ને માયા હશે, તો તમારો ચહેરો સુંદર લાગશે. હિંદમાં અત્યારે વધારેમાં વધારે જરૂર એક બીજા પ્રત્યેના પ્રેમની છે."

આમ દેશના એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી રામજી પ્રેમના પાઠ પઢાવતા ગયા અને ગાંધીજીનું અધૂરું મૂકેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવાની કોશીલ કરતા ગયા. દેશમાં જે દેવ, ઈશી, કોષ વગેરેનો દાવાનળ સળગતો હતો, તેને શમવતા ગયા. હિંદુ ઔરવ, હિંદની રાન

શાનાથી વધે એ જ એમની એક નેમ હતી, એજ એમનું લક્ષ્ય હતું, એજ એમની તમન્ના હતી.

રાજ્ય ગવર્નર જનરલ તરીકે આવ્યા, ત્યાર પછી, વાઇસરોય-ગૃહમાં અજબ પદો યર્જાગ્યો. પોતાને આવા મોટા ગૃહની જરૂર નથી, એમ જણાવી એમણે એમના ઘરનો મોટો ભાગ સરકારી ઓફીસો માટે આપી દીધો. વાઇસરોય ગૃહમાં, બાગબગીચાને બદલે હવે ખેતી થવા લાગી, એટલું જ નહિ, પણ ભારત સરકારના આ વડા હાઉસ નતે હજી ચલાવવા લાગ્યા. એમની મીજબાનીઓમાં ફેદી પીણું બધ થયાં. અંગ્રેજી ઢબનાં ખાણુંએને બદલે દેશી ઢબની ખાનપાનની રીતિ દાખલ થઈ. ગવર્નર જનરલનો પહેલાનો હાઠમાઠ ગયો. ગમે તે સહેલાઈથી હવે એમને મળી શકે. હમણું જ દિલ્હીમાં સખત વરસાદથી ન્યારે નિરાશિતોનાં ઘરો પડ્યાં, ને, એમને ઉપર આકાશ ને નીચે પાણી એવી સ્થિતિ થઈ ત્યારે પોતાના મકાનમાંથી મોટા ભાગ રાજ્યએ એ નિરાશિતો માટે અલગ કાઢી આપ્યો. આમ એઓ પોતાની રીતે દુઃખીઓની સેવા કરે છે. ગવર્નર જનરલ પદ એ એમને મન સેવા કરવાની એક સુંદર તક છે. અને એ રીતે જ એઓ તકનો ઉપયોગ કરે છે. કથકતામાં જવાહરલાલજી વ્યાખ્યાન કરે તે સભામાં બોંબ પડે, તેથી માણસો જખ્ખી થાય ને મૃત્યુ પામે, તો રાજ્યનું કંઈક લાગતું હૃદય તરત જ દ્રવે અને એઓ એમની મદદ માટે હજાર રૂપિયાનું દાન કરે. પોતાના પુરોગામી વીરહજાર લે, તો પોતે સ્વેચ્છાએ પાંચ હજારનો જ પગાર સ્વીકારે છે. આમ રાજ્ય ગવર્નર જનરલ છે પણ એઓ દરિદ્રનારાયણના સેવક છે ને રચા છે.

રાજ્યની કારકીર્દી દરમિયાન હૈદરાબાદનો ફટ પ્રશ્ન ઉઠેલાઈ ગયો. કારમીરના પ્રશ્ન અંગે પણ સમજૂતી થઈ ને લડાઈ બધ પડી. હિંદનો

મકરણ ૧૧ મું

રાજજીવન જોસજીવન

ગાંધીજીના પ્રત્યેક અનુયાયીને ગાંધીજીએ જોસયાત્રા કરાવી છે. ગાંધીજીએ દરેકને જોસયાત્રાથી જ સત્યામહના પાઠ પઠાવવાના યત્ન કરેલા. મહાત્માજીએ પોતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોસયાત્રાના ભોગવેલી અને એનાં ઇષ્ટ પરિણામ જોયલાં. રાજજીને ગાંધીજીની કાર્ય-રીતિમાં, એમની રીતિનીતિમાં, પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી. જ્યારે જ્યારે ગાંધીજીએ સડતનો કોષ આપ્યો, ત્યારે, જો, એમના અનુયાયીઓએ એ કોષને ગ્રીષ્મ લીધો, તેમાં રાજજી એ પહેલી હરોળમાં હતા, ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ સત્યામહનો કોષ આપ્યો, જોસબરતી કરવાનું જોસજીવન, તે રાજજીએ સત્યામહ આપ્યો. ગામેગામ એમણે ગાંધીજીનો અસહકારનો મંત્ર ફેલાવવા માંડ્યો. ને, વેત્તોરમાં એમની ગિરફતારી થઈ. તે સમયે સરકારી અદાલતોની હારીપાત્ર કાર્ય-રીતિમાં ભાગ ન લેવાનું ફરમાન હતું, એટલે રાજજીએ ભાગ લીધો નહિ. એમને ત્રણ મહિનાની સાદી કેદની સજા થઈ સજા થતાં એમણે બાપુજીને પત્ર લખ્યો. એમાં લખ્યું:

“ત્રણ માસની સજા તો ઘણી ઓછી છે. પણ એ ત્રણ મહિના પૂરા કરીને હું બહાર નીકળીશ, ત્યાં તો તમે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધું હશે. ને એ રીતે તમારા

માથા પરથી મોટો બાર ઝોછો ચઢી ગયો હશે. ”

રાજોજીને વેલોર સેન્ટ્રલ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. એમની જોડે એમના ખીન્ન મિત્રો પણ હતા. એટલે એકલાયું લાગે એમ નહોતું. એમણે જેલ જતી વખતે બહુ જ ઝોછો સામાન સાથે રાખ્યો હતો. અને તેમાં પણ મોટે ભાગે પુસ્તકો હતાં. એ પુસ્તકોમાં બાઈબલ, રોકસપીવર, તામીલ મહાભારત, આચાર્ય મદુસુન્દર ચંદ્ર રાયના મહાભારતના. સાત ગ્રંથો, ને રાખીન્સન ફૂજી એટલું લીધું હતું. જેલમાં જતાં વેંત રાજોજીને ખૂબ ગમ્યું. એમને કંશો ડર નહોતો. એમને સ્વચ્છતા જોઈતી હતી. અને એમને જે ખોલી આપવામાં આવી હતી, તે સ્વચ્છ હતી, એટલે એમને સંતોષ હતો. એમને ડર હતો બહારના લોકોનો. એમને થતું કે બહારના લોકો હજારો ને લાખોની સંખ્યામાં સત્યાગ્રહમાં જોડાય, જેલભરતી કરે, માધીજીની આગાહીના વર્તે, અને એક વરસમાં આપણને સ્વરાજ્ય અપાવે. જેલમાં એમને માનસિક દુઃખ હતું તે એટલું જ કે, બહારના લોકો પૂરતી સંખ્યામાં જેલમાં આવતા નથી.

પહેલે દિવસે સાંજે સામાર્પાય વાગે રાજોજીને એમની ખોલીમાં પૂરી દીધા. ત્યારે રાજોજીને એક નવી લાગણી જન્મી. જિંદગીમાં બહારથી જેને તાણું વાસેલું હોય, અને એ તાણાની આવી કોઈ ખીન્ન માણસ પાસે હોય એવી પરિસ્થિતિ એમણે અનુભવી.

પછી તો એ પરિસ્થિતિથી એઓ ટેવાયા. જેલમાં એમને અનેક નવા સાથીઓ મળ્યા. એમાં ખાસ કરીને શેષા રેડ્ડી, ને રંગમ ચેટ્ટી, એમના પ્રિય સાથીઓ હતા. આમ છતાં, જેલમાં ઘણીવાર એમને પોતાનાં પ્રિય બાળકો ને ઘર માદ આરતાં ને મનમાં નખાળાઈ આવી જતી. હૃદય અને બુદ્ધિ વચ્ચે તુમુલ્લ મુલ્લ જામતું. બાળકોની

પ્રીતિ ધણીવાર એમને ઉદાસ બનાવી દેતી. પણ પાછો એમને
અદ્ભુત બુદ્ધિવાદ એમની વારે ધાતો ને એમના હૃદયને ઠરેતો :

“ આ બધા આવ્યા છે તેમને પણ યૈરી છોકરા હશે જ
ને ? તેઓ બધા કેમ જોધને મહેલ માને છે ? વળી,
જુ પોતે જ ન્યારે યુસાફરીએ નીકળતો, ત્યારે મહિનાઓ
સુધી ગમ્યાંને નહોતો મળતો, તે કેમ ચાલતું હતું ? તો પછી
આ તો ત્રણ મહિના છે. વેપારીઓ જે પોતાના વતનથી
વળી સુધી દૂર રહે છે, તેઓ ખુશીમાં દિન ગુળરે છે કે નહિ ?
તો પછી આ ત્રણ મહિનામાં શા માટે નિર્મળતા ? ”

ને બુદ્ધિનો હૃદય પર વિજય થતો. વિષાદ ઓછો થઈ જતો, ત્યાં
વળી સાહેબ કાવત્રા કેસવાળા હીરાસોંમ, નિહાળસોંમ, વગેરે બહાદુર
વીરોને એઓ મળતા. એઓ હજારોનામ જોધમાથી શી રીતે નાસી
છૂટયા, પાછા શી રીતે પકડાયા, જોધને એમણે વળી સુધીના વસવાટને
લીધે પોતાનું પોતીકું ઘર બનાવેલી, એ બધી વાતો સંમળતા ને
પોતાની નિર્મળતા માટે ધડીબર એઓ શરમાતા. ક્યારેક એઓ
મોપસા કાન્તિના વીરોની બહાદુરીનાં વખાણુ સાંભળતા. એ મોપસા-
ઓમાંના એક જણે તો એમની પાસે આવીને એમને કહ્યું, “ તમારા
જેવા ને પૈસાપાત્ર માણસો આ રીતે દેશની ખાતર જોધમાં આવે
છે, તે જોધ અમને એટલો આનંદ થાય છે, ને, એટલું આશ્વાસન
મળે છે, કે, એ લાગણી તમે સમજી જ રહો નહિ. ” રાગજી એને
કહે, “ અરે, હા રે ! આપણે દેશ આપો તે અંગ્રેજોએ કેદખાના
જેવો જ બનાવી મૂક્યો છે; બહાર રહ્યા છે તે બધા મોટી જોધમાં છે.
ને આપણે નાની જોધમાં છીએ એટલો જ ફેર છે. બહાર રહ્યા છે,
તે બધા માલીકે છૂટા મૂકેલા કૂતરા જેવા છે, ન્યારે આપણે બધા

પિંજરામાં પૂરેલા વાદ જોવા છીએ. " રાજજીની આ અલંકારી વાણી સાંભળી પેલો ખુશ ખુશ થઈ ગયો ને રાજજીને કહે, " તમે સાચે-સાચી વાત કહી. બહાર રહ્યા છે તે કુતરાઓ જ છે ". આ રીતે રાજજી ખીજ સમક્ષ પોતાની નિર્જંગતા દર્શાવતા નહિ. .

જેસમાં રહે રહે રાજજી જોડના એકેએક નિયમ હઠતાથી પાળવામાં માનતા. આપણે જો કંઈ ગેરકાયદેસર સુખસમવડ મેળવીએ, તો, એથી આખા આદોષનને હાનિ પહેચિ છે, એમ એઓ માનતા. વ્યક્તિગત સુખનો વિચાર કરીએ તો પછી જેસમાં આવવું જ શું કામ ! એ એમની હલીલ હતી. વળી, એઓ એમ પણ માનતા કે આપણે વધારે સહન કરતાં શીખવું જોઈએ. વળી, જોડલા જોડના નિયમો કડક વધુ, તેટલી આપણી દહતા વિશેષ ફેળવાવ. આપણામાં સહન કરવાની તાકાત ફેળવાવી જોઈએ. વ્યક્તિગત લાલચને વશ થઈ, આપણે આપણા દેશને ઉતારી પાડવો ન જોઈએ. આ માન્યતા એમણે કડક રીતે આચરી બનાવી હતી. એકવાર એમના મિત્રો એમને મળવા આવ્યા. જોડના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે મળવાની રજા આપી. પરંતુ જોડના કાયદા પ્રમાણે રાજજીને મુલાકાત મળે એમ નહોતું. એટલે રાજજીએ મિત્રોને મળવાની ગમે તેટલી મરજી હોવા છતાં, પોતાના મિત્રોને સ્પષ્ટ કહેવડાવી દીધું, કે, " મારે મળવું નથી. કારણ કે એ મુલાકાત જોડના કાયદાની વિરૂદ્ધ છે. " આ જ કારણે બ્યારે એકવાર રાજજી ઇસ્પતાલમાં હતા ત્યારે, જોડના કાયદાની વિરૂદ્ધ એમને રંજમ ચેદી મળ્યો. રાજજીની વાત કરવાની ઈચ્છા નહોતી છતાં પેલાએ વાત કરી. જોડના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને આ વાતની જાણ થઈ એટલે એણે જે જોડના વોર્ડરની જોડે રાજજી ઇસ્પતાલમાં ગયા હતા તેને, સખત સજા કરી. રાજજીને ખજર પડતાં, એમણે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને આ અન્યાયનું બાન કરાવ્યું ને, સજા મળે તો પોતાને મળવી જોઈએ એ સમગળવ્યું. ને પેલા વોર્ડરને સજામાંથી મુક્ત કરાવ્યો.

રાજાજીએ જેલમાં ફેદીઓના માનસનો ઠીક ઠીક અભ્યાસ કર્યો, એઓ સામાન્ય ફેદીઓ વચ્ચે ને પોતાની વચ્ચે જરાય ફરક ન મણતા. અને, ધમ્મતા કે રાજકીય ફેદીઓ વચ્ચે ને ખીનરાજકીય ફેદીઓ વચ્ચે કોઈપણ જાતનો ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ. રાજાજી ખીન-રાજકીય ફેદીઓ જોડે ખાણું ખાતા, એમની જોડે એમના સુખદુઃખમાં ભાગ લેતા ને, એ કારણે એઓ જેલમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ પડેલા. એકવાર જેલમાં સત્યાગ્રહી ફેદીઓએ. ખીન ફેદીઓથી પોતાની ગણતરી ને રીતમાત જુદી જાતની હોવી જોઈએ એવી મામણી કરી. 'મંગી વગેરેનું' કામ કરવાની ના પાડી. ચક્ષી વગેરેની મજૂરી કરવાની ના પાડી. ને એથી જેલના અમલદારોએ એમને સખત સજા કરી. રાજાજીને આ વાતની જાણ થઈ. એમને ખૂબ દુઃખ થયું. એમને હતું કે, એઓ પેલા સત્યાગ્રહીઓને સમજાવે. પણ એઓ શી રીતે મામણી કરે? આખરે જેલનો અમલદાર રાજાજી પાસે આવ્યો, ને રાજાજીને કહ્યું કે પેલા લોકોને સમજાવે રાજાજી કળૂસ થયા. પણ એ શરતે, કે રાજાજી જ્યારે પેલા લોકો જોડે વાત કરે ત્યાં કોઈ જેલનો અમલદાર હાજર ન હોવો જોઈએ. ને એ મુલાકાત કાં તો રાજાજીની ખોલીમાં ગોઠવાય તો તો, પેલા સત્યાગ્રહીઓની બેરેકમાં જેલના અમલદારને આ શરત જરા કપરી લાગી પરંતુ, એ નિરૂપાય હતો. એણે રાજાજીની શરતો મંજૂર રાખી. મુલાકાત ગોઠવાઈ. પહેલે દિવસે તો પેલા લોકો, જેલ અમલદારોની વર્તણૂકથી એવા તંબ જની ગયા હતા, કે, એમણે રાજાજીનું સાંભળ્યું નહિ. ને જેલના અમલદારો સામે સત્યાગ્રહ કરવા તૈયાર થયા. એમણે જે સહનું પડે તે સહવાનું કળૂસ કર્યું. પણ અન્યાય બરદાસ્ત કરવા એઓ તૈયાર નહોતા. રાજાજી નિરાશ થયા. એમણે તે દિવસે રાતે પ્રાર્થના કરી. ને સાંચેસાંચ એમની પ્રાર્થના ફળી. ખીન દિવસે પેલા સત્યાગ્રહીઓ પાછા રાજાજીને મળ્યા. ને રાજાજીની

સલાહ અનુસાર વર્ત્યો.

રાજગુરુ જેલમાં પોતાના માનસનું પૃથક્કરણ કરતાં કહે છે કે :

“ ઘણીવાર મારા હૃદયની કુમળી લાગણીઓ મારી બુદ્ધિ પર સવાર થઈ બેસે છે. તેનું કારણ, મારા હૃદયમાં રહેલી કામળ લાગણી માટેની તીવ્ર ઝંખના છે. આસિપોસનાં વોડરો, અન્ય કેદીઓ, સત્યાગ્રહી સાથીઓ, એ બધા મને આદર આપે છે. મારા પ્રત્યે એમને હમદર્દી છે. મારે માટે પ્રાણ પાથરવા એઓ તૈયાર થાય છે. પણ જે ગ્રેમની કું નિરંતર ઝંખના કરે છું, જે અત્યંત કુમળી લાગણીની મને જરૂર છે, તે મને અહીં કયામ મળતી નથી.....અને આટલા કારણથી આટલા બધાં સ્વમનોની વચ્ચે મને ઘણું એકલવાયુ લાગતું ને બહારને માટે તલસાદ થતો. ”

આમ રાજગુરુ બહુ સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં પોતાની નિર્બંજતા જણાવે છે, ને, પાછા એઓ પ્રબળ તર્કશાસ્ત્રી હોઈ, પોતાના માનસનું પૃથક્કરણ બહુ સહેલાઈથી કરે છે. આત્મપરીક્ષા રાજગુરુમાં હતી જ, પણ તેમાં એ જેલવાસ દરમિયાન, એ શુશુને એમણે વિશેષ ટેળ્યો.

આ માનસિક સ્થિતિમાં બહારથી આવતા સમાચારો રાજગુરુને ખૂબ નિરાશ કરી દેતા. બહારથી સમાચાર આવતા કે હિંસા શાંતી નીકળી છે, લોકોનો હિસાબ મંદ પડતો જાય છે, હિંસા શાંતી નીકળવાથી માધીજીએ સત્યાગ્રહ બંધ કર્યો છે ને બંધિતગત સત્યાગ્રહની રજા આપી છે, ગાંધીજી ઉપર દિલ્હીની અખિલ ભારત મહાસભા-

સમિતિમાં ડૉ. મુળે અવિશ્વાસનો દરખાસ લખવાના છે વિગેરે. આ બધા સમાચારો એમને અમગીન કરી ચૂકતા. બહાર નીકળીને પોતે દેશની જેવી સ્થિતિ જોવાની આસા રાખેલી, તે બધી કમસઃ ધૂળમાં મળતી લાગી. ગાંધીજી સામે અવિશ્વાસની દરખાસ પસાર થઈ નહિ તેથી એમને આનંદ થતો, પણ વિવાદની લાગણી પાછી ધેરી વળતી. એવામાં સમાચાર સાંભળ્યા કે ગાંધીજીને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. એમણે ઉપવાસ કર્યો. ને, પ્રાર્થના કરી.

આમ માનસિક અસ્વસ્થતા તો હતી જ. તેમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય પણ એમનું બહુ ખરાબ રહ્યું. એક તો દમનો વ્યાધિ તો હતો જ. એ એટલો સખત ઉપડતો કે એને 'લીધે' એમને તાવ પણ અવારનવાર આવ્યા જ કરતો. તે ઉપરાંત પણ, પગે ફોફા એટલા સખત થયેલા કે, એક બે વાર તો નરતર મૂકાવવું પડેલું. એમને વારંવાર ઇસ્પતાલમાં જવું પડતું પરંતુ ઇસ્પતાલનું રહેણાંચ એવું હતું કે, એનાથી શારીરિક પીડા સહન કરવી એઓ વધુ પસંદ કરે. એક તો, ત્યાંના ખાટલામાં માંકણ એટલા બધા, કે, આખી રાત લગભગ જાગતા બેસી રહેવું પડે. ને, ખીચું જંદગીનો તો ખાર નહિ. એટલે એકવાર ઇસ્પતાલમાં થોડા દિવસ રહી આવ્યા પછી, જો એમને ઇસ્પતાલમાં જવાનું કહેવામાં આવે તો એઓ દાક્તરને કહેતા, "ત્યાં જવું એ સજા છે. જો તમે મને સજા કરવા માગતા હો તો એ ભોગવવા હું તૈયાર છું". આમ લગભગ આખો જીવન એમનો બિમારીમાં ગયો. તેમ છતાં, રાજીજીએ આ વખતનો સદુપયોગ અભ્યાસ માટે કર્યો. બાઈબલ વાંચ્યું, ને સાથે કુરાન વાંચ્યું. મહમદ પયમંબરના જીવનનો અભ્યાસ કર્યો. તામીલમાં સેક્રેટીસના લખાણનો તરજુમો કર્યો. રામાયણનો તરજુમો પણ કર્યો. એટલે એ, રીતે એમનો અભ્યાસ ચાલુ હતો, ચિંતન ચાલુ હતું, ને, અન્ય

ઢેદીઓ નેડેનો સંપર્ક પશુ ચાલુ હતો. એમાં ખાસ કરીને હીરાસોંગના વાતો એમને ખૂબ ગમતી. એ ચીનની વાતો કહેતો. ત્યાં પેત્ર નજરે નેપલી પરિસ્થિતિની એ અજળ અજળ કહાનીઓ કહેતો. તે બીજી બાજુ મોપલા ઢેદીઓ તરફથી મોપલાઓની માનસિ પરિસ્થિતિ, એમની આઝાદી માટેની તમન્ના એ વિષે પણ એમને ઘણું જાણવાનું મળ્યું.

રાજાજી જોક્ષમાંથી છૂટ્યા ત્યારે આદિલન નરમ પડી ગયું હોય પછીનાં પાંચ છ વર્ષ એમણે રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ગાળ્યાં. પુરુષસાધનામાં આગ્રમ રચાયા. ગ્રામજનોની સ્થિતિ સુધારણા કરવા માંડી.

એવામાં ૧૯૨૯માં ઢેંગ્રિસે વિદેશી બહિષ્કારનું પ્રબળ આદેશ આપ્યો. ને, ગાંધીજીએ નીમક સત્યાગ્રહની બાંગ પોકારી. રાજાજીએ નીમક સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. એમની ગિરફતારી થઈ. એમાંથી છૂટતાં થોડા દિવસમાં એઓ ફરી ગિરફતાર થયા. એમને ત્રીજા જોક્ષમાં રાખવામાં આવેલા. ત્રીજીમાં એમણે શિક્ષકનું કાર્ય કર્યું. એઓ ખગોળશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર આ બધાના વર્ગો આપતા. ને, તેમાં આ બધા કુપ્રશ્નોને એમના સત્યાગ્રહી બંધુઓ સમક્ષ બહુ જ સચોટ ને સરસ રીતે રજૂ કરતા. એમાં એઓ ખુલ્લે દોલે ચર્ચા કરતા. અને સરસ રીતે કેવળ ઊર્મિથી પ્રેરાઈને આવેલા બાઈઓને એમણે માનસિ પોષ્ટિક ખોરાક આપ્યો ને એમને સુદ્ધિવાદી સત્યાગ્રહી બનાવ્યા.

૧૯૩૪માં સત્યાગ્રહ મોડુક રહ્યો. રાજાજી હરિજન પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા. તે પછી રાજકારણની બંધારણીય પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા. ૧૯૪૦માં બીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું તે પછી યુદ્ધની નેમ વિદેશ ને સરકાર વચ્ચે મતભેદ પડ્યો. ઢેંગ્રિસે સુદ્ધિવિરોધી પ્રચાર

કરવાની માગણી કરી. સરકારે માગણી નામંજુર કરી. પ્રધાન-
મંડળોએ રાજનામાં આપ્યાં. ને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થયો.
રાજાજીએ પણ મુદ્દ વિરોધી સૂત્રો પૂકાર્યાં. કારણ એઓ શિરતબદ્ધ
કેશિસવાદી હતા. એમની ગિરફતારી થઈ. એમની પર કેસ ચાલ્યો,
ને, એમને છ માસની સજા થઈ. આ વખતે રાજાજીને ફરીથી
ત્રીચીની જેલમાં રાખવામાં આવ્યા. ત્રીચીમાં એમણે ગીતાના
વગો ચલાવ્યા, ઉપનિષદના વગો ચલાવ્યા, ને, રાજકીય પરિસ્થિતિ
ઉપર સ્વતંત્ર વિચારણા કરી. એ વિચારણાને પરિણામે, રાજાજીનું
માનસ પસંદામું, ને એમણે જુદો માર્ગ જેલમાંથી છૂટયા પછી
અપત્યાર કયો.

આમ રાજાજી બધું મળીને ચાર વાર જેલમાં ગયા. ત્રણ
સત્યાગ્રહ અદિકનોમાં એમણે ભાગ લીધો. રાજાજીનું જેલજીવન
આમ વિવિધતાબધું છે, ગ્રેરક છે, રોમાંચક છે. એ જીવનમાં
એમણે પોતાનું માનસપૂર્વકરણ પણ કયું છે. એમણે પોતાના
જ્ઞાનનો લાભ બીજાઓને પણ આપ્યો છે અને પોતાને માટે ચિંતન-
સામગ્રી પણ સારા પ્રમાણમાં ભેગી કરી છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું

રાજાજી અને ગાંધીજી

એક સમય એવો હતો, કે, જ્યારે ગાંધીજી ને રાજાજીનાં નામો, એકજ શ્વાસે જિઆરાતાં. જ્યારે ગાંધીજીના સાચા અતુલાયી તરીકે, એમના સિદ્ધાંતોના સાચા બાબ્યકાર તરીકે જે ગણતરીખંધ નામો બોલાતાં હતાં તેમાં રાજાજીનું સ્થાન અત્યંત મહત્વનું હતું. વચ્ચે એવો સમય આવ્યો, કે, જ્યારે રાજાજીને ગાંધીજીના વિરોધી, ગાંધીજીના દ્રોહી વગેરે વિશેષણોથી પણ નવાજવામાં આવ્યા. ને, પાછો એવો પણ વખત આવ્યો કે જ્યારે રાજાજીએ પોતાનું પૂર્વસ્થાન સમૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું. એમને ન તો ગાંધીજીથી છૂટા પડવા માટે પસ્તાવો કરવો પડ્યો, ન તો કોઈની માફી માગવી પડી, ન તો પોતાનું કાર્ય ખોટું હતું એમ કહેવું પડ્યું. પોતાનું કાર્ય સાચું હતું, પોતાનો માર્ગ મુક્ત હતો, એવી પ્રતીતિલક્ષીત જ, એઓ પાછા ગાંધીજી જોડે જોડાયા. આમ મતભેદ હોવા છતાં, માર્ગભિન્નતા હોવા છતાં, ગાંધીજીના દિલમાં રાજાજી માટેની પ્રીતિ એટલી ને એવીજ અચળ હતી. ને રાજાજીના દિલમાં પણ ગાંધીજી માટેની પ્રીતિ, એટલી જ દૃઢ હતી. ગાંધીજી વિરુદ્ધ કષાંકથી પણ કંઈ બોલાય તો રાજાજીને પુણ્યપ્રદોષ પ્રત્યક્ષી થઈતો, ને, એથી જ કે. આંબેડકરે જ્યારે ગાંધીજી-એ હરિજનો માટે કંઈ જ કંઈ નથી, એ મુજબના આક્ષેપ કરતી એક

પુસ્તિકા પ્રગટ કરી, એટલે રાજાજીએ આંગેકરને સચોટ ઉત્તર આપતી, ને ગાંધીજીએ હરિજનો માટે અત્યારસુધી શું શું કર્યું છે, એની પ્રતીતિ કરાવતી 'Ambedkar Refuted' નામની પુસ્તિકા લખી. એ જ રીતે જ્યારે ગાંધીજી ૧૯૪૬માં મદ્રાસ ગયા, ને, એમણે શ્રી. કામરાજ નાદર વગેરેનું રાજાજી વિરોધી વલણ જોયું, એટલું જ નહિ પણ, જ્યારે રાજાજી વિરુદ્ધ એક ભયંકર કાવત્રું રચાતું એમને લાગ્યું ત્યારે એમણે, હરિજનમાં વારંવાર એ વિષે લેખો લખ્યા. ને, તે એટલે સુધી કે કામરાજ નાદર ને એના અનુયાયીઓને, એ માટે ખોટું લાગેલું. ગાંધીજી એક છેવટ સુધી મદ્રાસના વડાપ્રધાન રાજાજી જ ચૂંટાય એ બાબતમાં મક્કમ હતા. આ દર્શાવે છે કે જનેની પ્રીતિ કેટલી દૃઢ હતી, કેટલી અન્યોન્ય હતી અને કેટલી નિસ્વાર્થ હતી !

રાજાજીએ ગાંધીજી જોડે, એમના જીવનના ત્રીસ વર્ષો કાઢ્યાં. જો કે, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોથી, એમની નવી સુદનીતિથી રાજાજી, બાપુ' વ્યાક્રિકામાં હતા, ત્યારથી જ આકર્ષાયા હતા. અને મનથી તો એમના રાજકીય ક્ષેત્રમાં એઓ ભક્ત બની ચૂક્યા હતા. પણ જ્યારે મદ્રાસમાં શ્રી. કસ્તુરી શ્રીનિવાસનને ત્યાં, ગાંધીજીને પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો, ત્યારથી જ, રાજાજી જીતાર્થ ગયા. એ ગાંધીજીના બની ગયા. એઓ અત્યારસુધી માનસિક ભક્ત હતા, તેને બદલે એઓ કર્મદારા ભક્ત બન્યા. અત્યારસુધી ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના ભક્ત હતા. હવે બન્યા. ગાંધીજીના કમોના ભક્ત. એમણે ધીકતી કમાણી છોડી, વડીલાત છોડી, જીવનનો મોઢ છોડ્યો, ને એ ત્યાગી બન્યા.

પછી, તો, એમનું કાર્ય બન્યું, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોનું, આદેશોનું સ્પષ્ટિકરણ કરવાનું, એના બાબ્યકાર બનવાનું. ગાંધીજીને એમનામાં

એટલી ઘડા જન્મેલી કે ગાંધીજીની ગિરફતારી વખતે 'યંગ ઇન્ડિયા' એઓ જ ચલાવતા. તે વખતે લોકોને રાજાજીની કલમની પ્રતિભાને પરિચય થયો. ત્યારે જ, રાજાજીને લોકોએ ગાંધીવાદની ભુદ્ધિ પ્રતિભાના પ્રતીક ઠહ્યા. એ સમયે રાજાજી બાપુની વિચારસરણીથી પૂરેપૂરા ઝાત થયા હતા. ગાંધીજીએ ૧૯૨૦માં સત્યાગ્રહનો ફાલ આપ્યો, ને રાજાજીએ એમાં જોડાવ્યું. ગાંધીજીએ કહ્યું, એક વર્ષની અંદર આપણે સ્વરાજ્ય લાવી શકીશું. ને રાજાજીને ગાંધીજીના આશાવાદમાં પૂરેપૂરી ઘડા હતી, કે જો દેશગાંધવો ગાંધીજીની આજ્ઞાનુસાર વર્તે, જો જરૂર હરેક જણ જોલનો ને મરણનો ડર ટાળે તો એક વર્ષની અંદર સ્વરાજ્ય આવે. રાજાજીએ જોલમાંથી ગાંધીજીને પત્ર લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું જ હતું, કે "હું છટીશ ત્યાં સુધીમાં તો આપણને સ્વરાજ્ય મળી ચૂક્યું હશે." પણ રાજાજી છટ્યા ત્યારે આપણે વાતાવરણ બદલાઈ ગયું હતું. હિંસા ફાટી નીકળવાથી ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ બંધ કર્યો હતો. એ કારણે અમુક ક્રેસિસવાદીઓની ગાંધીજી પર ક્ષતરાજી હતી. ડૉ. મુંજે વગેરેએ ગાંધીજી પર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત અખિલભારત મહાસભા સમિતિ સમક્ષ રજૂ કરી હતી, પણ એ કારણ બહુમતિથી ઊઠી ગયો.

પછી ગાંધીજીની ગિરફતારી થઈ. એ વખતે પંડિત મોતીલાલ નેહરુ, શ્રી. ચિત્તરંજનદાસ, માલવીયાજી વગેરેએ ધારાસભા પ્રવેશ મારેની ખૂબેશ ઉપાડી. ગાંધીજીની નીતિ સફળ નહોતી, એ વિષેનો જોરશોરથી પ્રચાર કર્યો. મદ્રાસના રાજાજીના પ્રિય સાથીઓ, શ્રી નિવાસ આમંગર, કરતુરી શ્રીનિવાસન, બધાએ દાસબાણને સાથ આપ્યો. અયામાં ૧૯૨૪માં આવા મરમામરમ વાતાવરણમાં ક્રેસિસનું અધિવેશન મરાયું. ગાંધીજી જોલમાં હોય, ત્યારે, એનો લાભ લઈ ક્રેસિસની નીતિ બદલવી, એ રાજાજીને અયોગ્ય લાગ્યું. જો કે દાસબાણની

કાર્યરીતિમાં એમને લેણમાત્ર પણ શ્રદ્ધા નડોતી તે તો હતું જ, પણ, એમને ગાંધીજીની ગેરહાજરી વધારે સાધતી હતી. એઓ પોતાની વાણીનું બળ લઇને ગયા કેમ્પિસમાં ગયા. એઓ મરણિયા બન્યા હતા. એમની સામે શુદ્ધગો હતા. છતાં એમણે, ત્યાં, હિંમતથી દાસબાણના પ્રસ્તાવનો સામનો કર્યો. અને એમની વાણીની પ્રતિભાના બળે, એમની તર્કશક્તિના બળે, એમણે, આભોલવા એવી બદલી નાંખી, કે, રાજાજીના મતનું સમર્થન કરનારઓને હિંમત આવી. ને, મૂળ ધારાસભા પ્રવેશનો કરાવ નામંજૂર થયો. આ રાજાજીની એક મોટામાં મોટી જીત હતી. સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ તપાસતાં આ જીત ગાંધીવાદની હતી. ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોની હતી. ને રાજાજી તો એ સિદ્ધાંતોના, માત્ર એક મુખપત્ર સમાન હતા.

ગાંધીજી છૂટ્યા. રાજાજીએ અને એમણે મંત્રણાઓ કરી. ને બંનેએ પોતાનો બધો સમય રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાછળ આપવો એમ નક્કી કર્યું. બંનેએ ખાદી પ્રચારનું, મલનિષેધનું, ખાદી ઉત્પાદનનું, વગેરે કાર્ય હાથ પર લીધું. બંનેના સંયુક્ત પ્રયત્નથી અખિલભારત ચરખા સંઘની સ્થાપના થઈ. રાજાજી ને ગાંધીજી બંને સક્રિય રાજકારણમાંથી નિવૃત્ત થયા. બંને પોતપોતાના આશ્રમમાં જઈ બેઠા. ગાંધીજી ગયા સાબરમતી આશ્રમમાં. રાજાજી ગયા મુદુપલાયમ આશ્રમમાં. રાજાજીએ આશ્રમમાં ચરખાનો પ્રચાર કર્યો ને સાથે સાથે ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમને પણ એમણે આશ્રમદ્વારા અપનાવ્યો. એટલું જ નહિ પણ, એને સક્રિય બનાવ્યો.

પરંતુ ગાંધીજી ફરી ન્યારે સક્રિય રાજકારણમાં આવ્યા, ન્યારે કેમ્પેસે લાહોર અધિવેશનમાં પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યનો કરાવ પસાર કર્યો, ને ગાંધીજીને સત્યાગ્રહના નિયામક નીમ્યા, ત્યારે, પોતાના આશ્રમની

બધી માયા છોડીને રાજીજી પણ સક્રિય રાજકારણમાં પડ્યા. ગાંધીજીએ મીઠાને સત્યાગ્રહ કરવાનું ફરમાન કર્યું, તો રાજીજીએ એ ફરમાન વધાવી લીધું. ગાંધીજીએ જેલમાં રહે રહે હરિજન પ્રવૃત્તિ ઉપાડી તો રાજીજીએ બહાર પૂર જેલમાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણનું આદિશન હિન્દના એકેએક પ્રાંતમાં ફરીને ઉપાડી લીધું. એમણે ગાંધીજી જે જેલની બહાર હોત ને જે કાર્ય કરત, તે કાર્ય કરી ગાંધીજીને સતોષ આપ્યો.

ત્યારબાદ ૧૯૩૪માં આદિશન ચમ્યું. ધારસભા પ્રવેશનો પ્રશ્ન પુનઃ ઉપરિષ્ઠિત થયો. ગાંધીજી ડેંગ્રેસમાંથી નિવૃત્ત થયા. રાજીજીએ પણ પોતે નિવૃત્ત થનાર છે એમ જાહેર કર્યું. ગાંધીજી વિનાની ડેંગ્રેસ એવો કદબી શકતા નહોતા. આખરે ગાંધીજીની સૂચનાથી એમણે પોતાનો નિર્ણય ફેરવ્યો. એમને મન ગાંધીજીની ઇચ્છાને માન આપવું, એ પોતાની ઇચ્છા કરતાં વિશેષ મહત્વનું હતું. રાજીજી ડેંગ્રેસમાં રહ્યા. ચૂંટણીમાં ડેંગ્રેસનો જે મહાન વિજય થયો, તેને માટે રાજીજી જ જવાબદાર હતા. એ વિજય માટે એમણે ન પોતાના શરીરની પરવા કરી, ન કુટુંબની પરવા કરી, પણ ચૂંટણીમાં ડેંગ્રેસનો વિજય એ જ એમનું તાત્કાલિક ક્ષેપ હતું. ડેંગ્રેસનો વિજય થયો. તેવામાં ખૂબ યાકચા પણ હતા. વળી, એમના જ એક મિત્ર ડૉ. રાજને સુધરાઈની ચૂંટણીમાં અધિકૃત ડેંગ્રેસ ઉમેદવારની સામે જીતે ઉમેદવાર હોયો રાખ્યો. ડેંગ્રેસ ઉમેદવારનો પરાજય થયો. રાજીજીને ડૉ. રાજનના આ પગલાંથી ખૂબ દુઃખ થયું. એમને આત્મશુદ્ધિની જરૂર જણાઈ. અને એ કારણે ગાંધીજીની જેમ એમણે ડેંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપ્યું. પણ વળી પાછો ગાંધીજીનો આગ્રહ થયો. ને એમણે પોતાનો નિર્ણય પાછો ફેરવ્યો.

ગાંધીજીની નીતિની વિરુદ્ધ આચરણ કરતા હતા. ગાંધીજીના ફરમાનનો અનાદર કરતા હતા. એથી રાજીવજીને પોતાને પણ પારાવાર દુઃખ થતું હતું. છતાં કશું થાય એમ નહોતું.

૧૯૪૫માં ગાંધીજી છૂટ્યા. એટલે રાજીવજીએ ગાંધીજીનો સંપર્ક સાધ્યો. રાજીવજીની સલાહ પ્રમાણે ગાંધીજી જિન્નાને મળ્યા. એ મુલાકાત અદ્વન ગઈ. પણ એથી ગાંધીજી અને રાજીવ વચ્ચેની જોડાઈ હતી તે પૂરતી. મતભેદ સંધારી ગયો. ને, જન્મે એક દિશામાં કામ કરતા થયા. કેએસ કારોબારી છટી વેવલ જોડે મંત્રણાઓ થઈ. ને, તે બધો વખત રાજીવજીની સલાહ બધાને મન અમલ્ય હતી. મદાસ ધારાસભાની ચૂંટણીમાં પણ રાજીવજી કેએસ જોડેવાર તરીકે જોવા રહ્યા. ગાંધીજીએ મદાસ કેએસ ને રાજીવ વચ્ચેનો મતભેદ સંધવા ધણા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ફાળ્યા નહિ. ગાંધીજી ને રાજીવજી પુનઃ એક થયા હતા. ગાંધીજી ને રાજીવજી એક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા થયા હતા. રાજીવજીની પ્રતિષ્ઠાની પુનઃ સ્થાપનામાં, કેએસમાં માનભયુ સ્થાન રાજીવજીને ફરી પાછું અપાવવામાં ગાંધીજીનો ફાળો બહુ પ્રબળ હતો. આથી ધણા કહે છે કે, ગાંધીજીએ એમને ઉંચે ચઢાવ્યા ન હોત તો રાજીવજી આ સ્થાનને પામત નહિ પણ બને વચ્ચે એકરામ થઈ ગયો હોતો. રાજીવજી મદાસના વડાપ્રધાન થાય એ માટે ગાંધીજીએ ખૂબ જ પ્રયત્નો કર્યો, લોકોને સમજાવ્યા, પણ કેએસમાં માન્યું નહિ. પછી તો રાજીવજી મધ્યસ્થ સરકારના ઉદ્યોગમંત્રી બન્યા, ને પશ્ચિમ જંગલના ગવર્નર બન્યા. આ સ્થાનને માટે પણ ગાંધીજીને જવાબદાર કહી શકાય. જો કે, રાજીવજીની જીવિ, એમની દૃષ્ટિએ બધાને માટે જવાબદારીને તેમ જ સરદાર સાહેબને પણ ખૂબ માન હતું.

કલકત્તામાં જ્યારે પંદરમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ પછીના દિવસોમાં

કોમી રમખાણુ ફાટી નીકળ્યું, ને ગાંધીજીએ કોમી એકતા માટે આમરણુ અનશન આદ્યું, ત્યારે જંગળના ગવર્નર રાજીજી હતા. એમની વેદના પારાવાર હતી. કોમી એકતા માટે એઓ ન રાત જોતા, ન દિન જોતા. ને, નેતાઓને બોલાવતા, વિદ્યાર્થીઓને બોલાવતા, બીઓને ઉદ્બોધતા, વેપારીઓને કહેતા, ને, એ રીતે, આખરે એમણે ગાંધીજીને સંતોષ થાય, એ જાતની ખાંધરી બધા પાસે અપાવી. રાજીજી ગાંધીજીની પાસે જ રહેતા. જ્યારે ગાંધીજીએ પારણાં કર્યાં, ત્યારે જ એઓ જમ્યા.

જ્યારે ગાંધીજીની હત્યા થઈ ને રાજીજીને એની ખબર પડી, ત્યારે આમ એઓ સામણીપ્રધાન ન હોવા છતાં, રમશાનપાત્રમાં જવાની ને બાપુનાં છેલ્લાં હશેન કરવાની ધ્રુજાને એઓ રોકી રાક્યા નહિ. એઓ વિમાનમાં દિલ્હી હોડ્યા. હેયું એટલું બરાયું હતું, કે, એઓ કંઈ બોલી શકતા નહોતા રાજીજી પાસે કાંઈ અખબારી પ્રતિનિધિ પહોંચ્યો ને એમને કંઈ કહેવા સૂચ્યું. રાજીજી શું બોલે, છતાં, આ સમય એવો હતો, કે, પેલાને નિરાશ ન કરાય. એઓ ફક્ત એટલું જ બોલ્યા, " કોઈ દમબક્ષ મારાંએ આપણું અમૂલ્ય રત્ન આપણી પાસેથી ખૂંટવી લીધું છે. આ આપણા મહાન ને પ્રિય નેતાની કુરબાનીથી આપણે આપણા હૃદયમાંથી બધો તિરસ્કાર ને બધો ઇંકાર નાખી કરીએ. " કેટલો દુઃખ છતાં કેવો અર્થ-ગંભીર સંદેશ !

ત્યારબાદ બારમે દિવસે ગાંધીજીના બરખીશૂત દેહના અવશેષ કલકત્તામાં જંગા નદીમાં પધરાવ્યા. ત્યારે રાજીજીએ બધી દદતા, બધો સંયમ ગૂમાવ્યું. એમણે તે સમયે જનતા સમક્ષ બાપણુ કરતાં ગળજળા સાહે ને બરાવવા દીધે કહ્યું :

૨૧

“આખરે બધું ગયું. આજે દુનિયા સૂતી બની છે. ૨૦મી જાન્યુઆરીએ એમણે પ્રાણ છોડ્યા, ૫૦ એમણે શરીર આપણી વચ્ચે ઘોડો વખત રહ્યું. એક મુખ પરના ગરકાટે ઘોડો વખત તો બમ ટકાવી રાખે પણ ૩૧મી જાન્યુઆરીએ આપણા ખારા નેનાના દેહ આપણા પૂર્વજોની રીતિ અનુસાર અગ્નિશય્યામાં ઘોડાડશે પછી બાકી જે કંઈ રહ્યું તે આપણે ભેગું કરવા માડ્યું આપણી ભક્તિને લીધે આપણે બાપુની રાખમાં બાપુને ભેઈ સંતાપ માન્યો. પણ આપણે આપણી પ્રાચીન પ્રજ્ઞાસિક્ષા પ્રમાણે એમના અવસીયને પંચતત્ત્વોમાં ભેળવી દઈ, આજે આપણા વિચારોને પ્રજ્ઞ પ્રત્યે વોળાએ છીએ. એટલે-આજે પવિત્ર જગતમાં એમના અસ્થિનું વિસર્જન કરી આપણે પ્રાર્થના કરી. ને હવે બારે હૈયે, જાણે દિશાઓ બધી શૂન્ય બની ગઈ હોય એવી દશામાં ઘેર પાછા જઈએ છીએ.”

તે ગાંધીજીના એમની પ્રત્યેના વિશ્વાસને લીધે છે. ક્યારે ગાંધીજીના માર્ગથી એમણે જુદો માર્ગ પસંદ કર્યો ત્યારે એમની ઇજ્જત ઘટી, માનને આઘાત ઘટ્યાં, અપમાન ને તિરસ્કારને પાત્ર બન્યા. રાજાજી આજે મવનર જનરલ છે, તે ગાંધીજીની એમની ભક્તિને લીધે. આટલું સ્વીકારીએ તો પછી જણાશે કે, રાજાજી એ ગાંધીજીની છાયા નથી. એમની તર્કશક્તિ ને પ્રતિભાને પોતાનું જ કહી શકાય એવું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. એમની દષ્ટિ દૂરદર્શી છે. એમની તર્કશક્તિ તેજસ્વી છે. ૧૯૪૨માં જે એમના મંતવ્યો માટે એમની પર પથરા પડતા હતા, એ મંતવ્ય 'કેટલું' સાચું હતું, તે ૧૯૪૭માં સમયના વહેણે દર્શાવી આપ્યું. રાજાજીની રાજકીય દષ્ટિ તીવ્ર અને તકરપર્શી છે, અને પરિસ્થિતિનો યથાતથ તાગ કાઢનારી છે.

આમ છતાં રાજાજી અને ગાંધીજી એ બન્નેની જીવનદષ્ટિમાં અદ્ભુત સમાનતા છે. બન્ને ચારિત્ર્યની શુદ્ધિને સૌથી વિશેષ મહત્વ આપે છે. બન્ને દરિદ્રનારાયણની સેવાને જ સાચો ધર્મ માનનારા છે. બન્નેએ આશ્રમો સ્થાપી પોતાના આદર્શોને જીવનમાં ઉતારી બતાવ્યા છે. બન્નેએ કર્મ કરી બતાવ્યું છે. કામા અને સહિષ્ણુતાનો ગુણ બન્નેમાં વિરલ પ્રમાણમાં દષ્ટિએ પડે છે. ગાંધીજીની નેમ રાજાજીને પણ પોતાના વિરોધીઓ માટે પ્રેમ હતો. વિરોધીઓ પશુ એમના બની જાય એટલી સાત્ત્વિક વૃત્તિ બન્નેમાં હતી. રાજાજી અને ગાંધીજી બન્ને આત્મપરીક્ષા કરનારા, પોતાની ભૂલો જોનારા, સત્યનિષ્ઠ, ને સાત્ત્વિક મહામાનવો છે. ગાંધીજીએ આપણા દેશમાં જે મહાપુરુષો પ્રગટાવ્યા, તેમાં રાજાજીનું સ્થાન પહેલી દરજ્જામાં છે. રાજાજી પોતાને ગાંધીજીના સાચા અનુયાયી કહેવાવાતા નથી કારણ કે એઓ માને છે:

“બાપુની મહત્તા એવી અગ્રાધ હતી કે તેનું અનુકરણ

વિરથ પુરુષો જ કરી શકે. બાપુનું અનુકરણ કરવું એ તો ભગીરથ કામ છે.”

આમ છતાં પોતાના અને ગાંધીજીના સંબંધ વિશે એઓ કહે છે :

“ અઠ્ઠાવીસ ભરપૂર વરસોની લાંબી મુદત પછી ખમે-ખમા મિલાવીને એમની સાથે કામ કરતાં ‘હું’ એમનો એવો પૂજારી બન્યો કે બહુ ઓછા માણસોની બાબતમાં એવું બન્યું હતું. તો જે ૧૯૪૭ના છેવટના મહિનાઓમાં બાપુ તરફનો મારો જે પૂજ્યભાવ વધ્યો, એમના અગાધ મહિમાનો જે અનુભવ થયો, તે આગલા બધાં વરસોની સરખામણીમાં વિરથ હતો. ”

આમ રાજજીની સત્ત્વી પિછાન ગાંધીજીના ભક્ત, પૂજારી ને પ્રેમી તરીકેની છે. રાજજીને મન એઓ ભારતના તારણહાર હતા. સૌથી એક મહાપુરુષ હતા. પોતાની જીંદગી જેમણે નિઃસંકોચ અર્પણ કરી એવા મહાપિં હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું

રાજાજી અને જવાહર

રાજાજી અને જવાહર વચ્ચે પ્રથમ દષ્ટિએ જોતાં ઘણું વૈષમ્ય દષ્ટિએ પડશે. ક્યાં, સમૃદ્ધિની ઊંચાઈમાં ઉછરેલા જવાહરલાલ ને ક્યાં, ગરીબ માતાપિતાને ત્યાં ગામડામાં જન્મેલા રાજાજી? ક્યાં, જન્મતાંવેંત જ જેમને મહત્તા પ્રાપ્ત થઈ છે, એવા જવાહરલાલજી, ને ક્યાં આપણે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરનાર રાજાજી? એક અંગ્રેજી હવ પ્રમાણે, અંગ્રેજી શિક્ષણ પદ્ધતિથી બણેલા, સાહેબસાહેબી ઠાઠ-માઠવાળા વાતાવરણમાં ઉછરે છે, તો બીજા ચૂરત ખાલણ, સંસ્કૃત પંડિત, સનાતની વાતાવરણમાં ઉછરે છે. એક વિદ્યાવતમાં શિક્ષણ લે છે, તો બીજે અહીંજ મુશ્કેલીથી શિક્ષણ લે છે. આમ એ બન્નેના જીવનના ઉછેરમાં, સંસ્કારોમાં, જીવનરીતિમાં, એ બધામાં તો વૈષમ્ય છે જ. એક રીતે કહીએ તો બન્ને વચ્ચે એક ઉત્તરમાં જન્મેલા હોવાથી ને બીજા દક્ષિણમાં જન્મેલા હોવાથી ઉત્તર દક્ષિણ નેટલું અંતર છે. એ બન્ને વચ્ચે મેળ ક્યાં ખાય?

તે છતાં માનવજાત જ એવું છે, કે, જેમની વચ્ચે મેળ ખાવાની શક્યતા જ ન હોય તેમની વચ્ચે મેળ ખવડાવી દે છે. જેમની વચ્ચે બાહ્ય દષ્ટિએ ગમે તેટલું વૈષમ્ય હોય તેમના બીતરમાં રહેલા સમ્યક્તા બન્ને વચ્ચે સહકાર શક્ય બને છે. રાજાજી ને

જવાહરને સાંજનારુ' મુખ્ય તત્વ તો ૬ વતનપ્રેમ, ને વતનપ્રેમ કરતાં પછી વપારે પ્રબળ તત્વ છે, 'ગાંધીભક્તિ' રાજીય પંડિતજી બન્ને ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા, ત્યારથી જ ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષણ હતા. બન્નેને પોતાના સમયના રાષ્ટ્રીય નેતાઓની કાયરીતિ પ્રત્યે પ્રબળ અસંતોષ હતો. રાજીય ને પંડિતજી બન્નેને સાંગેલું કે ગાંધીજીનો માર્ગ જ સાચો માર્ગ છે. આ બન્નેના માર્ગદર્શક, બન્નેને અધિકારમાંથી ન્યોતિપથ બતાવનાર એકજ વ્યક્તિ હતી બન્ને ગાંધીજી હિંદમાં આવ્યા, ને, ગાંધીજીના બંધન બન્યા. ગાંધીજીના પ્રથમ અસહયોગ વખતે, બન્નેએ નેશનલ મોગવેલો. બન્નેને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ધસડનાર ગાંધીજી. આ બન્ને નેતાઓ સરખાતમાં ધારાસભાપ્રવેશના વિરોધી હતા. એમને રચનાત્મક કાયદાકર્મમાં શ્રદ્ધા હતી. વર્ષો સુધી બન્ને રચનાત્મક કાયદાકર્મમાં પડેલ. રાજીય તેમજ પંડિતજી બન્ને વર્ષો સુધી કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યો હતા. બન્ને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના મંત્રી બનેલા. છતાં ગાંધીજીના અધ્યનુયાયી બેમાંથી એક પછી નહોતા. રાજીય ને પંડિતજી બન્નેને ગાંધીજી જોડે પ્રબળ મતભેદ અમુક બાબતોમાં પડતો. રાજીય ગાંધીજીની હરિજન પ્રવૃત્તિ અપનાવે, ત્યારે પંડિતજીને એ સામાજિક સુધારામાં બહુ રસ નથી. એક રીતે જોઈએ તો પંડિતજી પ્રધાનતા રાજકીય પુરુષ છે, ત્યારે રાજીય રાજકીય તેમજ સામાજિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં સરખો રસ લેનારા. ગાંધીજીનો આધ્યાત્મિક વારસો રાજીયને મળ્યો છે, ત્યારે રાજકીય વારસો પંડિતજીએ લીધો છે. રાજીય જેમ ૧૯૪૨માં ગાંધીજીથી જુદા પડેલા, ને એકલપણે ચાલેલા તેવું જવાહરલાલ વિશે બન્યું નથી. એવું મુખ્ય કારણ એ છે કે રાજીય એ સાંત તર્કવાદી છે. એ લાગણીપ્રધાન છે. એટલે મનભેદ હોવા છતાં, એઓ છૂટા પડી શકે એમ હતું જ નહિ.

રાજગી અને પંડિતગી બન્ને અત્યારે જે જિંયા હોદ્દા ભોગવી રહ્યા છે, તે પોતાની જ કાર્યક્ષમતા અને તપશ્ચર્યાને પ્રતાપે. બન્નેએ વધે સુધી જેલવાસની યાતના વેઠી છે. બન્નેએ વધે સુધી દેશસેવા વિના અન્ય કંઈ પ્રવૃત્તિ બાણી નથી. બન્નેએ નિરંપૃહ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળ્યું છે.

જવાહરલાલ ને રાજગી બન્નેના રાજકીય ગુરુ એક હતા. ને બન્નેને માંધીજી પ્રત્યે બેઠક ગ્રામ ને મમતા હતી. માંધીજીને પણ બન્ને પ્રત્યે અનંકદ સ્નેહ હતો. એથી જ તો, એઓ રાજગી તથા પંડિતગી પર કંઈ પણ ટીકા ચાપ તો એ બંનેના બચાવ કરવા મંડી જતા. આ બન્ને મહાપુરુષો વિદ્યાબ્યાસંગી અને પારિત્યપૂર્ણ છે. બંનેએ પુસ્તકો લખ્યાં છે. સાહિત્યનો શોખ, બન્નેને છે, એટલું જ નહિ પણ બન્ને સાહિત્યનું સર્જન કરે છે. બન્નેએ પોતાના જેલના અનુભવો લખેલા છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની નિર્મળતાઓ પણ બન્નેએ સ્પષ્ટ રીતે પોતાની કૃતિઓમાં જણાવી છે. બન્નેના જીવન સહિતક જેવાં નિર્મળ છે. એ જ કારણે બન્ને હિંદી સંઘના જિયામાં જિંયા સ્થાને વિરાજે છે. પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ, બન્નેની અદ્વિત છે. બન્ને અસરકારક વક્તા છે. પણ બન્નેના બાપણોમાં બન્નેની લાક્ષણિકતા દૃષ્ટિએ પડે છે. જવાહરલાલ આપણા હૃદયને સ્પર્શે છે. આપણા હૃદયમાં સ્નેહનો ઉમંગકો પેદા કરે છે. ત્યારે રાજગી આપણી જીવિને સંતોષે છે. એ આપણા મનમાં એમને માટે આદર ઉત્પન્ન કરે છે. જવાહર એટલે અસ્વ-સ્થતા, ઉકળાટ, ત્યારે રાજગી એટલે સ્વસ્થતા ને શાંતિ.

રાજગી ને જવાહર બન્ને માંધીજીના સલાહકાર હતા. રાજગી

જવાહરને સાંકળનારું મુખ્ય તત્વ તો છે વતનપ્રેમ. ને વતનપ્રેમ કરેતાં પશુ વધારે પ્રબળ તત્વ છે, ગાંધીભક્તિ. રાજીય ને પંડિતજી બન્ને ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા, ત્યારથી જ ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. બન્નેને પોતાના સમયના રાષ્ટ્રીય નેતાઓની કાર્યરીતિ પ્રત્યે પ્રબળ અસંતોષ હતો. રાજીય ને પંડિતજી બન્નેને લાગેલું કે ગાંધીજીનો માર્ગ એ જ સાચો માર્ગ છે. આમ બન્નેના માર્ગદર્શક, બન્નેને અધિકારમાંથી ન્યોતિપથ બતાવનાર એક જ વ્યક્તિ હતી બન્ને ગાંધીજી હિંદમાં આધ્યા, ને, ગાંધીજીના બક્ત બન્યા. ગાંધીજીના પ્રથમ અસહયોગ વખતે, બન્નેએ જોશવાસ ભોગવેલો. બન્નેને રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ધસડનાર ગાંધીજી. આ બન્ને નેતાઓ રાજઆતમાં ધારાસભાપ્રવેશના વિરોધી હતા. એમને રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં શ્રદ્ધા હતી. વર્ષો સુધી બન્ને રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પડેલ. રાજીય તેમજ પંડિતજી બન્ને વર્ષો સુધી કોંગ્રેસ કારોબારીના સભ્યો હતા. બન્ને અખિલ હિંદ મહાસભા સમિતિના મંત્રી બનેલા. છતાં ગાંધીજીના અધ્યનુયાયી બેમાંથી એક પશુ નહોતા. રાજીય ને પંડિતજી બન્નેને ગાંધીજી જોડે પ્રબળ મતભેદ અમુક બાબતોમાં પડતો. રાજીય ગાંધીજીની હરિજન પ્રવૃત્તિ અપનાવે, ત્યારે પંડિતજીને એ સામાજિક સુધારામાં બહુ રસ નથી. એક રીતે જોઈએ તો પંડિતજી પ્રધાનતઃ રાજકીય પુરુષ છે, ત્યારે રાજીય રાજકીય તેમજ સામાજિક બન્ને ક્ષેત્રોમાં સરખો રસ લેનારા છે. ગાંધીજીનો આધ્યાત્મિક વારસો રાજીયને મળ્યો છે, ત્યારે રાજકીય વારસો પંડિતજીએ લીધો છે. રાજીય જેમ ૧૯૪૨માં ગાંધીજીથી બુદ્ધ પડેલા, ને એકસપેચે ચાલેલા તેવું જવાહરલાલ વિષે બન્યું જાય. એવું મુખ્ય કારણ એ છે કે રાજીય એ શાંત તર્કવાદી છે. જ્યાં એ લાગણીપ્રધાન છે. એટલે મનભેદ હોવા છતાં, એઓ ગાંધીજીથી છટા પડી શકે એનું હવું જ નહિ.

રાજાજી અને પંડિતજી બન્ને અત્યારે જે જિંદગી હોદ્દા ભોગવી રહ્યા છે, તે પોતાની જ કાર્યક્ષમતા અને તપશ્ચર્યાને પ્રતાપે. બન્નેએ વર્ષો સુધી જેલવાસની માતના વેડી છે. બન્નેએ વર્ષો સુધી દેશસેવા વિના અન્ય કંઈ પ્રવૃત્તિ બાણી નથી. બન્નેએ નિઃસ્પૃહ તપસ્વીના જેવું જીવન ગાળ્યું છે.

જવાહરલાલ ને રાજાજી બન્નેના રાજકીય ગુરુ એક હતા. ને બન્નેને ગાંધીજી પ્રત્યે બેઠક પ્રેમ ને મમતા હતી. ગાંધીજીને પણ બન્ને પ્રત્યે અનહદ સ્નેહ હતો. એથી જ તો, એઓ રાજાજી તથા પંડિતજી પર કંઈ પણ ટીકા યાપ તો એ બંનેના બચાવ કરવા મંડી જતા. આ બન્ને મહાપુરુષો વિદ્યાબ્યાસંગી અને પાંડિત્યપૂર્ણ છે. બંનેએ પુસ્તકો લખ્યાં છે. સાહિત્યનો શોખ, બન્નેને છે, એટલું જ નહિ પણ બન્ને સાહિત્યનું સર્જન કરે છે. બન્નેએ પોતાના જેલના અનુભવો લખેલા છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાની નિર્બંધતાઓ પણ બન્નેએ સ્પષ્ટ રીતે પોતાની કૃતિઓમાં જણાવી છે. બન્નેના જીવન સ્ફટિક જેવાં નિર્મળ છે. એ જ કારણે બન્ને હિંદી સંઘના જીવ્યામાં જીંદગી સ્થાને વિરાજે છે. પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ, બન્નેની અદ્ભુત છે. બન્ને અસરકારક વક્તા છે. પણ બન્નેના બાપણોમાં બન્નેની લાક્ષણિકતા દૃષ્ટિએ પડે છે. જવાહરલાલ આપણા હૃદયને રપરી છે. આપણા હૃદયમાં સ્નેહનો ઉમંગો પેદા કરે છે. ત્યારે રાજાજી આપણી જીંદગીને સંતોષે છે. એ આપણા મનમાં એમને માટે આદર ઉત્પન્ન કરે છે. જવાહર એટલે અસ્વ-સ્થતા, ઉઠાણ, ત્યારે રાજાજી એટલે સ્વસ્થતા ને શાંતિ.

રાજાજી ને જવાહર બન્ને ગાંધીજીના સલાહકાર હતા. રાજાજી

ને જવાહર બન્ને અંગ્રેજોને જોડેની મૈત્રીમાં, ને એમની જોડેના મીઠા સંબંધમાં માનનારા છે. રાજ્યજીએ જ્યારે ૧૯૩૭માં મદ્રાસ સરકારનું વડાપ્રધાનનું પદ ગ્રહણ કર્યું ત્યારે જવાહરલાલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. આમ રાજ્યજી ને જવાહર વચ્ચે અનેક જાતના સંબંધો રહ્યા છે. રાજ્યજી ને જવાહર વચ્ચે એમના ૨૯ વર્ષના રાજકીય સંબંધમાં ક્યારેય ઘર્ષણ થયું નથી. રાજ્યજી ને પંડિતજી બન્ને ગરીબોની દાત્ર જાણે છે. આથી જ દિલ્હીમાં ખૂબ વરસાદ વરસવાથી જ્યારે નિરાશ્રિતોના તંબુમાં પાણી ભરાઈ ગયાં, ત્યારે જવાહર તથા રાજ્યજીએ પોતાનાં દારો એમને માટે ખોલી આપ્યાં. રાજ્યજી અને જવાહરલાલ બન્ને મુસ્લિમોના લાડીલા છે. લઘુમતિ કોમને એ બન્ને નેતાઓમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે.

રાજકીય દૃષ્ટિ અને દૂરઅદેશીતા, રાજ્યજીમાં વિશેષ. ૧૯૪૨માં રાજ્યજીએ જ્યારે મુસ્લિમલીગની પાકીસ્તાનની માગણી સરાત. મંજૂર કરવા કહ્યું, ત્યારે બધાએ એમને તિરસ્કારેલા, પણ એમણે ને કહ્યું, તે પાંચ વર્ષ પછી હિંદને મંજૂર કરવું પડ્યું છે. એ દર્શાવે છે કે એમની દૃષ્ટિ સર્વેથી પાંચ વર્ષ આગળ હતી. જવાહર એ દેશભક્ત છે, રાજ્યજી એ વિશેષતઃ મુત્સદ્દી છે. આથી લામણીપ્રધાન પંડિતજી રાજકીય મંત્રણા માટે પરદેશ જાય તો લામણીના પ્રવાહમાં તણાઈને છેતરાવાનો ભય છે, અને એવું બે વાર બન્યું છે. જ્યારે જવાહરલાલ, હિંદની બંધારણસભાના બિટીર મંત્રીમંડળે ને એ. બી. સી. વિભાગો પાડ્યા હતા, તે વિભાગોમાં બેસવું ફરજિયાત છે વા મરજિયાત એ વિષેનો નિર્ણય કરવા લંડન ગયા હતા, ત્યારે એમણે પોતે જ કહ્યું હતું કે વાટાઘાટો કરવામાં એઓને સહજતા મળતી નથી. રાજ્યજીની બાબતમાં એવું કશું નહિ બને. રાજ્યજી કોષ્ઠથી છેતરાય નહિ. લામણીના પ્રવાહમાં તણાય નહિ. દલીલબાજીથી જીતે. રાજ્યજીને

ડહાપણ માટે, પ્રમાણપત્ર મળે છે. જવાહરલાલને દિલ્લી સચ્ચાઈ ને સહૃદયતા માટે જનતા પ્રમાણપત્ર આપે છે.

આ રીતે દિંદના આ બે મહાન રાષ્ટ્રનેતાઓ, દેશની પોતપોતાની અનોખી રીતે સેવા કરી રહ્યા છે. રાજાજી પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભાથી, પોતાની તર્કશક્તિથી. પંડિતજી પોતાના બચાવો, નિત્ય યુવાન હૃદયથી.

અકરણ ૧૪ મું

રાજાજી ને સરદાર

રાજાજી ગવર્નર જનરલ થયા, તે પછી ગ્વાલીયરમાં બાપજી આપતાં એમણે કહ્યું હતું:

“ તમે સરદારનાં જે વખાણ કર્યાં છે તેથી તમને ખબર નથી કે એ મારા જૂના સાથીઓની કદરથી મને ટેલે બેઠક આનંદ ઉદભવે છે.

“ અમે જાને પહેલવહેલાં દેશકર્તા માટે એકબીજા જોડે સંઘળાયા એ વાતને આજે ૨૯ વર્ષ થયાં. ૧૯૧૬માં મહાત્માજીએ મને જે કહ્યું હતું તે હજી મને બરાબર સાંભરે છે. એક દિવસ સવારના પહોરમાં ગાંધીજી મને કહે, ‘ તમારે સરદારની જાળખાણ કરવી જોઈએ ’, તે સરદારને હું પહેલી તકે મળ્યો. પછી તો અમે અનેક કાર્યો સાથે કર્યાં.

“ સરદારના ધણા અનુભવ પછી ધણા એમ કહે છે, કે એઓ ધણા સખત માણસ છે. આ વાત તદ્દન જૂઠી

છે. સાચું તો એ છે કે એઓ ધણા જ મુદ્દાપત્ર પુરુષ છે. હું ધણીવાર ગાંધીજીને કહેતો કે સરદારનો સ્વભાવ સ્ત્રી જેવો છે. ને, ગાંધીજી મારી જોડે સંમત થતા. સરદારના ચહેરાપર તમને કડકાઈ દેખાય છતાં સરદારમાં બહુ દૃઢ એવી મમતા છે, અનન્ય ભક્તિ ભાવના છે, ને બીજાની લાગણી તુરત જ સમજવાની શક્તિ છે. ધણા એમને 'લોખંડી પુરુષ' ના બિરદથી ચિહ્નને છે. અને સાચે જ એઓ ધણા કઠોર ને કડક દેખાવા પ્રવૃત્ત કરે છે, એમનો સાચો સ્વભાવ તો તદ્દન ગુદો જ છે. "

રાજાજીની આ ઉક્તિ, રાજાજી ને સરદાર વચ્ચેના મીઠા સંબંધનું સ્થાન કરે છે. રાજાજી ને સરદારનો સંબંધ રાજાજી જ કહે છે તે પ્રમાણે મહાત્માજીને લીધે બંધાયો. બન્ને એક જ ગુરુના શિષ્યો. બન્ને પ્રથે ગાંધીજીની પૂર્ણ મમતા. શરૂઆતમાં રાજાજી ને સરદાર બન્ને ધારાસભાપ્રવેશની વિરૂદ્ધ હતા. અથા કેમિસમાં ત્યારે રાજાજીએ ધારાસભાપ્રવેશની વિરૂદ્ધ મોરચો માર્યો ત્યારે સરદારનો રાજાજીને પૂરેપૂરો સાથ હતો. પછી ત્યારે કેમિસવાદીઓ ધારાસભાની બંધારણીય પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા ત્યારે, રાજાજી અને સરદાર બન્ને રચનાત્મક કાર્યમાં પરોવાયા, જો કે બન્નેએ પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર કાર્ય કરવા માંડ્યું. રાજાજીએ પુરૂષધાયક આશ્રમમાં મહાનિષેધ, ખાદી વગેરેનો કાર્યક્રમ અપનાવ્યો, તો સરદારે ખેડાની, ને બારડોલીની લડતો લડી, કિસાનેને તૈયાર કર્યા. ૧૯૩૦-૩૨માં ગાંધીજીએ હાકલ પાડી ને આ બન્ને વીરો સત્યાગ્રહ સંભાષમાં પાહોંમ કરીને બ્રૂકાવે છે. ગાંધીજી જેઠામાંથી હરિજનના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ ઈપાડે છે, પણ સરદારને એમાં રસ નથી, ત્યારે

રાજી અન્ય સઘની પ્રવૃત્તિ છોડી, હરિજન ઉદ્ધારના કાર્યમાં લાગી જાય છે. ૧૯૩૪માં કોંગ્રેસ બંધારણીય લડત ઉપાડી, ચૂંટણીનું શરૂ કરે છે, તો, આ બંને રક્ષાદારીથી ચૂંટણીનું શરૂ કરે છે. ૧૯૩૬માં બીજી વિશ્વયુદ્ધ થતાં, ફરી પાછો વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થાય છે. ને, બંને સત્યાગ્રહમાં જોડાયેલા છે. માત્ર બંને વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ જાણે છે, ૧૯૪૨ની શરૂઆતમાં, બંને કોમ્પોઝિટ પોતાની યોજના લઈને હિંદમાં આવે છે, ત્યારે, બંને વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. પણ ગાંધીજી બંને વચ્ચેની સાંધણીકડી હતા. ગાંધીજીએ બંને વચ્ચે પાછું, અનુસંધાન કરી આપ્યું ને બંનેએ ૧૯૪૫ થી ફરી સહકાર સાધવો શરૂ કર્યો. બંનેએ બંધારણીય પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી.

સરદાર અને રાજી બંને વચ્ચે કેટલુંક અદ્વિત સામ્ય છે. બારતના બંને મહાન મુત્સદ્દી ગણાય છે. પરદેશમાં એ બંનેની ખ્યાતિ મુત્સદ્દીઓ તરીકે જ છે. કોમ્પોઝિટ, પેથીક લોરેન્સ, વગેરેએ આ બંનેની એ દૃષ્ટિએ પ્રશંસા કરી છે. રાજી અને સરદાર બંને હૃદય વિનાના, કઠોર, સખત છે એવો ભ્રમ લોકોમાં પ્રવર્તે છે. પરંતુ, રાજીના કહેવા પ્રમાણે જેમ સરદાર એ કોમળ છે, પ્રેમાળ છે, તેવું જ રાજી વિશે છે. રાજી અને સરદાર બંને, લાગણીને સંવર્ધનમાં રાખી શકે છે એટલું જ. છતાં, ગાંધી હતા પછી બંધારણ સભામાં ન તો સરદાર પોતાની લાગણીને રાખી શક્યા, ને, ગાંધીજીના અસ્થિતું અંતરે વિચાર કરીને ન તો રાજી પોતાની લાગણીને રાખી શક્યા. પોતાના નેહવાસના સ્મરણમાં, પોતાના પુત્રપુત્રી પોતાને કેવાં વાદ આવતાં હતાં અને તેથી પોતાનું દિલ કેવું મૂંઝવેલું હતું, તેનો એઓ સ્પષ્ટ એકરાર કરે છે. રાજી અને સરદાર બંને આમ બહારથી કઠણ દેખાતા હોવા છતાં બીતરમાં કોમળ છે. સરદાર અને રાજી બંને અમરણ્ય વકીલ હોવાથી, સામાના મનને

પારખવાની શક્તિ, કાપડામાં જરૂરી એવી ત્રીણવટ વગેરે બધું એમનામાં દૃષ્ટિએ પડે છે. રામજી અને સરદાર બંને, પોતાની સાદાઈ માટે વિખ્યાત છે. એક જ જાતનો પહેરવેશ, એક જ પ્રકારની ગંભીર મુખાકૃતિ, આપણને બંને વચ્ચેની સમાનતાનું જાન કરાવે છે.

આમ છતાં, એ સાચું છે, કે રામજી એ મુત્સદ્દી હોવા છતાં, પંડિત છે, તર્કશાસ્ત્રી છે, દલીલબાજ કરી જાણે છે, જ્યારે સરદાર દલીલો કરવામાં માનતા નથી. એઓ તો માને ■ સામ, દામ, ભેદ, દંડ, બધી નિતિથી વશ કરવામાં. રામજી અને સરદાર બંનેને સરમુખત્યારનો આક્ષેપ સહન કરવો પડ્યો છે. બંને, "એમની" મજબૂતાને લીધે, એમની હઠ નીતિને લીધે, અમુક પ્રકારના લોકોમાં અગ્રિય યર્ષ પડ્યા છે. પણ એમ છતાં લોકોની શ્રદ્ધા એ બંને બ્યક્તિઓમાંથી ડગી નથી, પણ ઉઘટી વધી છે. રામજી ને સરદાર બંને કડક હાથે કામ સંધ જાણે છે. રામજીને વાંચનનો શોખ છે, લખવાનો શોખ છે, જ્યારે સરદારને એ પ્રકારનો શોખ નહિ. સરદાર માત્ર રાજદારી પુરુષ. રામજી તો સાહિત્યકાર પણ ખરા, સૌંદર્યદર્શી અને રસિક આત્મા પણ ખરા, અને સક્રિય રચનાત્મક કાર્યકર્તા પણ ખરા.

આ રીતે આપણા દેશની આઝાદી પ્રાપ્તિમાં આ બંને વીરોનું સ્થાન પહેલી હરોળમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું

રાજાજી અને રાજેન્દ્રબાણુ

હિન્દુ નવું રાજ્યખંધારણ ધડાણું તે વખતે હિંદી સંઘના પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ તરીકે એ નામો બોલાતા હતા. રાજાજીનું અને રાજેન્દ્રબાણુનું. ઠારણ કે, હિંદી સંઘની ઉચ્ચોચ પદવી માટે જનતા એ બે પુરુષોને જ ચોખ્ખા ધારે છે. એ બન્નેએ જનતાનો વિશ્વાસ સંપાદિત કર્યો છે. બન્નેએ આત્મત્યામથી, દેશની ઉન્નતિની અંદાજ તમન્નાથી આપણને, જનતાના હિતમાં જોરબળ રથને પ્રેમ કર્યું છે. બન્નેએ પોતાની જિંદગી દેશની સેવામાં જ અર્પણ કરી છે. પોતાના વ્યક્તિત્વનો બેમાંથી કોઈએ ખ્યાલ કર્યો નથી. જાણ્યોમાં પણ હિંદી સંઘના બાવિ પ્રમુખ માટે એ બન્ને નામો વિશે ચર્ચા શરૂ થઈ. કોઈ એકને માટે તો કોઈ બીજાની તરફથી સંખ્યા બેઠાં એટલે એ બધાનો તાબડોલ અંત લાવવા, રાજેન્દ્રબાણુએ રાજાજીની સેવાની વારીફ કરતાં, એમની અને રાજાજી વચ્ચે કોઈપણ માતની ઠરિફાઈ છે નહિ, ને હતી નહિ, ને થવાની પણ નથી, એ જામતનું જાહેર નિવેદન પ્રગટ કર્યું. એટલે એ ચર્ચા ત્યાંજ સમાપ્ત થઈ.

રાજેન્દ્રબાણુ અને રાજાજી એ બન્ને ભારતના મહારથીઓ છે. રાજેન્દ્રબાણુ બંધારણસભાના પ્રમુખ છે, તો, રાજાજી હિંદીસંઘના વડા હોય છે એટલું જ નહિ પણ પ્રજાસત્તાક હિંદના બાવિ પ્રમુખ છે.

રાજેન્દ્રબાણુ ને રાજભજની વચ્ચે આમ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જ નોંધાયેલો વલણ સમાવિત છે. રાજભજ ને રાજેન્દ્રબાણુ જન્મે એકબીજાની પહેર-વેશની સાદાઈમાં જરૂર હરીફાઈ કરી શકે. જન્મે પોતાનાં કપડાંની દાપટીપ, કે વેશભૂષા તરફ લક્ષ આપતા જ નથી. જન્મેનું ધ્યાન એક જ બાજુ પર હોય છે, ને તે સ્વચ્છતા તરફ. પોતાનાં કપડાં સ્વચ્છ હોય પછી બીજી પરવા એવો કરતા નથી. જન્મે પોતાનું અંગત જીવન ઘોડામાં ઘોડા પૈસાથી વ્યતીત કરે છે. જન્મેના મુખ પર ગંભીરતાની છાપ છે.

રાજભજ ને રાજેન્દ્રબાણુ જન્મેના રાજકીય ક્ષેત્રનાં શુરુ ગાંધીજી. ગાંધીજી બિહારમાં જન્મે, તો ચંપારણમાં જન્મે બેસે. રાજેન્દ્રબાણુને ત્યાં બોલાવે, ને, એમને પોતાના પંથમાં ભેળવી દે. એ મદ્રાસ જાય, તો કસ્તુરી શ્રીનિવાસનને ત્યાં રાજભજને બોલાવે ને પ્રથમ મિલને એમને જીતી લે. એટલે જન્મે ગાંધીજીથી જીતાવલા મહાવીરોના પ્રતીક છે. જન્મે ગાંધીજીથી એવા મુઘ્ધ બન્યા, કે જન્મેને તુરંત જ દીક્ષા લીધી. જન્મે પોતાની ધોકતી વહીલાતની કમાણીને લાત મારી, ગાંધીસેનામાં સૈનિક બને છે. ગયા ફ્રેંચિસ વખતે જન્મે રચનાત્મક કાર્યક્રમ અપનાવી, ધારાસભા-પ્રવેશનો સખત વિરોધ કરે છે ને જીતે છે. રાજભજ ને રાજેન્દ્રબાણુ જન્મે પોતપોતાના પ્રાંતમાં આશ્રમ સ્થાપી આમજનતામાં રચનાત્મક કાર્ય કરે છે. રાજભજ પુદુપલાયમમાં આશ્રમ સ્થાપે છે, તો રાજેન્દ્રબાણુ સદાકત આશ્રમ સ્થાપે છે. જન્મેને ખાદીપ્રચાર, મઘનિષેધ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ પગેરે રચનાત્મક કાર્યમાં ખૂબ દીલચ્છથી છે. રાજેન્દ્રબાણુ તેમજ રાજભજ જન્મેને એમના કાર્યમાં વિશેષકારક એક જ બાધિ મસે છે અને તે દમનો. રાજભજ પણ ૧૯૨૨ના સત્યાગ્રહ વખતે દમથી ખૂબ જ પીડાતા હતા. રાજેન્દ્ર-

બાબુની તો દમની બિંમરી મચદર છે.

રાજીવ ને રાજેન્દ્રબાબુ બન્ને ૧૯૨૦-૨૨, ૩૦-૩૨, ને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં એક સાથે ગાંધીજીની જોડે રમનાતમક તેમજ ક્રાન્તિકારી કાર્યમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. ગાંધીજી જોડેમાં હરિજન પ્રવૃત્તિ ઉપાડે, એટલે આ બન્ને અનુયાયીઓ એકસાથે, દેશભરમાં હરિજન ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિ અંગે ધૂમી વળે છે, ને એ જ કાર્યમાં લગાતાર રહે છે. રાજીવ અંગ્રેજીમાં બાપલુ આપે છે. રાજેન્દ્રબાબુ એનો હિંદીમાં અનુવાદ કરતા રહે છે. ૧૯૩૪માં કોંગ્રેસ બ્યારે બંધારણીય સડત ચલાવે છે, ત્યારે, ચૂંટણીજગમાં સહયોગ આપે છે. ને, ૧૯૪૫ બાદ બ્યારે, કોંગ્રેસ પુનઃ બંધારણીય પ્રવૃત્તિમાં પડે છે, ત્યારે આ બન્ને બડવીરો સાથે જ હોય છે.

રાજીવ ને રાજેન્દ્રબાબુ બન્ને વિદ્વાન છે, પંડિત છે. પોતાના જોડવાસનો ઉપયોગ, બન્ને ચિંતન ને લેખનમાં કરે છે, બન્નેની સૂક્ષ્મદષ્ટિ, પ્રગનિશીલ માનસ, ને કાયદાબાજ વૃત્તિ કોંગ્રેસની કારોબારીને અનેક કૃદ પ્રશ્નો વખતે ખૂબ ખપ લાગી છે.

‘આમ છતાં, રાજેન્દ્રબાબુ ને રાજીવમાં અમુક મૂળગત ભેદ પશુ છે જ. રાજીવ એ મુત્સદ્દી છે, બ્યારે રાજેન્દ્રબાબુ રાજકીય પુરુષ ખરા, પશુ મુત્સદ્દી નહિ. રાજીવને એથી જ, ગાંધીજી જોડે વિરોધ પડતો, બ્યારે રાજેન્દ્રબાબુ તો ગાંધીજીનું વાક્ય બ્રહ્મ વાક્ય માનીને, શિષ્યની જેમ જ ભકિતભાવે એને અનુસરે. આ કારણથી રાજકારણની આસમાની સુસતાની રાજીવને જેમ ખમવી પડી છે, તેમ રાજેન્દ્રબાબુને ખમવી પડી નથી. રાજેન્દ્રબાબુને પશુ, રાજીવની જેમ અપમાનો સહન કરવાં પડ્યાં છે. જેમ કે એમણે બ્યારે કસકતામાં સુબાષબાબુએ રાજીનામું-આપ્યું, ત્યારે કોંગ્રેસપદ

સ્વીકાર્યું' ત્યારે. પણ એ રાજેન્દ્રપ્રાણીની સામે વ્યક્તિગત રોષ નહોતો. પણ કેમિસની સંરચા સામેના ક્ષણિક રોષનો ઉભરો હતો. જ્યારે રાજાજીની સામે તો વ્યક્તિગત હક્કા ચલા છે. એ દૃષ્ટિએ લોકોને હાથે રાજાજીએ, ખૂબ સહન કર્યું છે. '

એક ખીજ દૃષ્ટિએ પણ આ બે નેતાઓને વિચારવા જેવા છે. આ બન્ને નેતાઓ રાજકારણમાં ન પડ્યા હોત તો બન્ને મોટા સાહિત્યકાર બનત, રાજાજીએ તો મુંદર વાર્તાઓ લખી છે, વાસરી લખી છે. પણ વિધિએ એમને રાજકીય પ્રવૃત્તિ માટે નિર્મ્યા હશે તે શું થાય ?

રાજેન્દ્રપ્રાણી ને રાજાજી બન્ને સક્રિય રાજકારણકારણમાંથી નિવૃત્ત થવાની ખ્યાલેશ રાખે છે. બન્ને જણે અનેકવાર પોતાની કમ્પા વ્યક્ત કરી છે. છતાં, બન્નેની દેશને જરૂર હોવાથી દેશ એમને છોડતો નથી. રાજાજી જ્યારે જ્યારે નિવૃત્ત થવા હોય ત્યારે એમને એમના નિવૃત્તિસ્થાનમાંથી ધસડી લાવવામાં આવ્યા છે.

ગામડામાં ઉછરેલા, ગ્રામજનતાની જોડેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક, આ બન્નેને છે. રાજેન્દ્રપ્રાણીને એ કારણથી જ જ્યારે એઓ મધ્યસ્થ સરકારમાં જોડાયા ત્યારે ખેતીવાડીનું ખાતું સોંપવામાં આવ્યું હતું, ને પોતાના ગવર્નર જનરલના મુકામમાં હજી ચલાવતાં રાજાજીને હોબ કે સંકેત થતો નથી. રાજેન્દ્રપ્રાણી ને રાજાજી બન્ને જીવનનું મુલ્ય આધ્યાત્મિકતાથી મૂલવવામાં માને છે. બંને આધ્યાત્મિકતાના ઉપાસકો છે. જીવનની મુલ્યવત્તા, એહિક સુખોથી નહિ પણ ચારિત્ર્યથી અંકાય છે એ હકીકત પર બંને જણે પોતા-પોતાનાં આધ્યાત્મિકતાનાં મારપૂર્વક કહ્યું છે એટલું જ નહિ પણ જીવનમાં આચરી બનાવ્યું છે. બન્નેનાં જીવન આપણા દેશના સહચારિત્ર્યનાં ઉત્તરવળ દર્શાવે છે. ૨

રાજાજી ને રાજેન્દ્રબાણુ બન્ને ગરીબ ઘરમાં ઉછરેલા, અને મહા-
 મુશીયતે પોતાની જ છાત્રવૃત્તિમાંથી પોતાના શિક્ષણનો ખર્ચ કાઢતા.
 બન્નેએ પોતાની બાણેશીથી, પોતાની ધંધાદારી આવડતથી, પોતાના
 ધધામાં ખૂબ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું. પોતપોતાના પ્રાંતમાં એઓ મથહર
 ધારાશાસ્ત્રીઓ બન્યા, ને, અદળક કમાયા. ત્યારે ત્યાગનો સમય
 આવ્યો ત્યારે ત્યાગમાં પણ બન્ને જણે એવી જ અમીરી બતાવી.
 બન્નેએ પોતાના જીવનને એ રીતે ધન્ય બતાવ્યું. હિન્દ આજે
 ઉજળું છે, આવા બડવીરોથી, આવી ત્યાગમૂર્તિઓથી, આવા
 સાચા અને નિઃસ્પૃહી દેશસેવકોથી.

પ્રકરણ ૧૬ મું

રાજાજી અને પદાણી

રાજાજી અને પદાણી સીતારમિયા, બન્ને દક્ષિણ હિન્દના છે, એ કારણથી, એ બન્નેને આ પ્રકરણમાં જોવા નથી, કે, નથી, એ બન્નેને યુનિવર્સિટીઓએ હવેથી માનવંતી પદવીઓ આપી છે તેથી. પરંતુ, એ બન્નેની અંદર કાંઈક અનિવાર્ય સમાનતા છે. બન્ને દેશના માનનીય નેતાઓ છે. એકના હાથમાં આખા રાજ્યનું તો અન્યના હાથમાં, આખી સંસ્થાનું તંત્ર છે. અને એક જ સંસ્થાની સેવા કરતાં કરતાં, એક જ ગુરુના હાથ નીચે બધાં બધાં, એમણે જીવિત બચી રહ્યા છે.

રાજાજી ને પદાણી બન્નેની જીવન પ્રવૃત્તિ પર દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો જણાયે કે, બન્નેનું સમગ્ર જીવન એ ત્યાગની ભાવના પર રચાયું છે. બન્નેને પોતાની વ્યક્તિને સમષ્ટિમાં ભેળવી દેવાની કળા આવડી છે. બન્નેએ માંધીજી હિંદમાં આવતાં જ પોતાની ધીકતી કમાણી છોડી દેશસેવાનો કપરો માર્ગ અપભ્રમ કર્યો. બન્ને ૧૯૪૦ સુધી, રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં, ખાદી ને હરિજન ઉદ્ધારમાં, મામ-સેવામાં, ને સ્વદેશી પ્રચારમાં શ્રદ્ધા ને બક્ષિતથી મગ્ન રહેતા. રાજાજી ને પદાણી બન્ને પોતાના આપત્તે મહાન બન્યા. રાજાજીની જેમ જ પદાણીને અત્યંત ગરીબ અવસ્થામાં, જાતવૃત્તિએનો

આશરો લઈને, અન્યની સહાય લઈને, પોતાનો અભ્યાસ કરવો પડેલો.

રાજજીનું જે માન તામીલનાડમાં છે, એટલું જ માન પદ્માબીને આંધ્રમાં છે. એક રીતે કહીએ તો પદ્માબી એ આંધ્રના રાજજી છે. પદ્માબી કે રાજજીને કોઈને પણ જલદી જલદી નેતા થવાની કે ખીજી કોઈ પણ રીતે આગળ આવવાની ખ્વાહેશ જ નહોતી. પદ્માબીને કોંગ્રેસનું મંત્રીપદ, રાજસ્થાનના વર્ષોમાં જ આપવામાં આવેલું, પણ પદ્માબીએ એ જકારેલું એ જાણીતી વાત છે. આમ છતાં, બન્નેનું કાર્યક્ષેત્ર નિરાળું હતું. રાજજી આગ્રમ સ્થાપી ત્યાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ આદરતા, તો પદ્માબીનું કાર્યક્ષેત્ર દેશી રિવાસતો. એમણે પોતાની લગભગ બધી શક્તિ દેશી રિવાસતોની પ્રજા પાછળ જ, રિવાસતી પ્રજા પરિવર્તમાં જ માળી અને એમને જયપુર કોંગ્રેસ વખતે જે પ્રમુખપદ મળ્યું, તે રિવાસતી પ્રજામાં એમણે કરેલાં કાર્યની જ બક્ષિસ હતી. કારણ એ વખતે જે રીતે મતનોંધણી થઈ તે જોતાં રિવાસતી પ્રજાએ જ, રાજસ્થાન ને વિશ્વપ્રદેશ, પૂર્વપંજાબ રિવાસતી સંઘ, ને મધ્યભારત, એ સઘળાઓએ બહુ જ મોટી બહુમતિએ પદ્માબીને મતો આપેલા. આમ રાજજીએ જે દેશકાર્ય ક્યું, તે માટે એમને ૧૯૩૭માં મદાસનું વડાપ્રધાનનું પદ મળ્યું, કોંગ્રેસે કામચલાઉ મધ્યસ્થ સરકાર સ્થાપી તો ત્યાં હિંદોગમંત્રીનું પદ મળ્યું, બંગાળનાં ગવર્નરની પદવી મળી, ને, ગવર્નર જનરલની પદવી પણ મળી. એ રીતે જોતાં, પદ્માબીને એમના કાર્યના પ્રજાજીવમાં પૂરતી કદરદાની મળી નહિ. એમને કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ મળ્યું, પણ તેમાં પણ એમને અનેક મુશીબતો નહી. ગુજરાત ને મુંબઈ, બંગાળ જેવા પ્રાંતો- એ એમને મતો આપ્યા નહિ. ને તાત્કાલિકે તટસ્થ વૃત્તિ જાહેર કરતા આપણા નેતાઓએ પણ અમુક વ્યક્તિ તરફનો પક્ષપાત બતાવ્યો.

પટ્ટાભી ને રાજાજી બન્ને અભ્યાસી છે, વિદ્વાન છે, ને સાહિત્યકાર છે. રાજાજી જેમ જેલમાં પુસ્તકો લખતા, તેમ પટ્ટાભી પણ જેલવાસનો લેખયોગ, પોતાની લેખનપ્રવૃત્તિ માટે કરે છે. એઓ નિર્બંધો લખે, ગાંધીજીની દિલસૂઝી સમજાવે, વિરોધીઓની દલીલોનો રદિયો આપે, ને ગાંધીવાદની મહત્તા સાબિત કરે. આંબેડકર ગાંધીજીની વિરૂદ્ધ પ્રચાર કરે, તો રાજાજી 'Ambedkar Refuted' નામક પુસ્તકો લખી નાંખે, તો, બીજી બાજુ, પટ્ટાભી 'કેમિસનો ઇતિહાસ' લખે, ને એમ બન્નેની લેખનપ્રવૃત્તિઓને લીધે બન્ને પંકાયે છે. બન્નેએ પત્રકારત્વમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. પટ્ટાભી ઘણો સમય સુધી 'જન્મજૂમિ' નામના સાપ્તાહિકના તંત્રી હતા. રાજાજી પણ 'યંગ ઇન્ડિયા' ના તંત્રી હતા, એટલું જ નહિ પણ એઓ રચનાત્મક કાર્યના પ્રચાર માટે 'વિમેયનમૂ' નામના તામીલ પત્રને સફળ રીતે ચલાવતા હતા. બન્ને અભ્યાસી, વિદ્વાન અને ચિંતનશીલ સાહિત્યસેવકો છે.

રાજાજી અને પટ્ટાભીમાં આમ ઘણુંક સામ્ય છે, તેમ છતાં બન્નેમાં અમુક ભેદ છે. રાજાજી સુલ્લહી છે, પટ્ટાભી એ દેશપ્રેમી છે. ગાંધીજી જોડે પટ્ટાભીને પણ મતભેદ પડેલો છતાં, એટલો ઉગ્ર નહિ. ને તેમાં પણ પટ્ટાભીને આખરે ગાંધીજી સાથા હતા એમ કબૂલવું પડેલું. અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિઓ બન્નેએ ખૂબ ખૂબ ગળવેલી. બન્ને સારા વક્તા. તેમ છતાં પટ્ટાભી લાગણીમાં તથાઈ જાય એવા આદર્શ દિલના. રાજાજી શુદ્ધિપ્રધાન. લાગણીને સહેલાઈથી વ્યક્ત ન કરે એવા. એમના હૃદયને શુદ્ધિ દોરે તેમ દોરાય એવી પ્રકૃતિના.

પટ્ટાભીનો કેંગ્રેસ જોડેનો સંબંધ એક દૃષ્ટિએ ઘણો જૂનો ગણાય. રાજાજી ૧૯૧૫ પછી કેંગ્રેસ જોડે સંપર્કમાં આવ્યા,

ન્યારે પદાભી તો છેક ૧૯૦૮થી કાં તો ત્રેક્ષક તરીકે, સ્વયંસેવક તરીકે અને કાર્યકર તરીકે કોંગ્રેસના સીધા સમાગમમાં આવ્યા. ૧૯૦૮માં કોંગ્રેસ બરાલ્લી ત્યારે વિષયવિચારણીની સમિતિ થી રીતે ચૂંટાય તે વિષેના પોતાના વિચારો નીડરતાથી પદાભીએ એક પત્રિકાદ્વારા જણાવેલા. એટલે કોંગ્રેસવાદી તરીકે રાજજી કરતાં પદાભી જૂના ખરા. રાજજીનું દૃષ્ટિગિન્દુ સમગ્ર હિંદ ઉપર કેન્દ્રિત હોય છે. રાજજી એ પ્રથમ હિંદી છે, ન્યારે પદાભીને પ્રાંતીય ગૌરવ, પ્રાંતસેવા, એ બધું પણ દેશસેવા નેટલું જ મહત્વનું છે. એથી એમણે ૧૯૧૮માં, આંધ્ર પ્રાંતને એક જુદા કોંગ્રેસ પ્રાંત તરીકે જહેર કરવાની કોંગ્રેસને દરજ પાડી. ને આજે પણ આંધ્રને મદ્રાસથી અલગ પ્રાંત રચવામાં એઓ પ્રબળ મહેનત કરી રહ્યા છે.

રાજજી નેટલા પદાભી બંધારણીય પ્રવૃત્તિમાં માનનારા નથી. ન્યારે ૧૯૩૭માં પ્રાંતમાં ચૂંટણી થઈ ત્યારે પદાભીને વારંવાર કહેવા છતાં, એમણે ચૂંટણીમાં જિભા રહેવા ના પાડી. ૧૯૪૬માં પણ એમણે એનો અરવીકાર કર્યો. ૧૯૪૬માં તો રાજજી વિરોધી વાતાવરણ એવું ઉગ્ર બનતું જતું હતું, કે, પદાભી ધારત તો સહેલાઈથી મદ્રાસના વડાપ્રધાન બની શકત. પણ પદાભીને એની કંઈ પડી નહોતી. એઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં માનતા હતા. ૧૯૪૭માં પણ બંધારણસભામાં એમને ચૂંટી કાઢ્યા કારણ કે કોંગ્રેસ કારોબારીના સર્વે સભ્યોએ બંધારણ સભામાં જવું એમ નિમિત્ત થયું હતું.

રાજજી ને પદાભી જન્મે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના નીડર સૈનિકો છે. હિંદની આઝાદીમાં એ જન્મેએ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. કોંગ્રેસના પડતરમાં, જન્મેએ પોતાનાથી જનતું બધું ક્યું છે. જન્મેએ આપબળથી દેશના રાજકારણમાં જિંદગીમાં જિંદગી રચાવ મેળવ્યું છે. એ જન્મે બડવીરોથી આજે હિંદના રાજકારણમાં દક્ષિણ હિંદની ધન્યતા છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

રાજાજીના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો

રાજાજી સેલંગમાં વકીલાત કરે છે. સેલમ જીલ્લો ધાડપાકુઓ, લૂંટારુઓ તથા ચોરોને માટે જાણીતો છે. રાજાજીની વકીલાત ધમધાકાર ચાલે છે. એમને ક્ષણેકની પણ નવસચ નથી. એમને એક ગામથી બીજો ગામ, રખડ્યાં કરવું પડે છે. રાતદિવસનું પણ ઠેકાણું રહેવું નથી. ક્યારેક રાત્રીએ પણ નિર્જન જંગલોમાંથી પસાર થવું પડે છે. લૂંટારુઓ છપરાંત રાત્રી પશુઓનો ત્રાસ પણ ઓછો નથી. એ પરિસ્થિતિમાં, જંગલમાંથી એકલા કલા પણ હથિયાર વિના જવું એ સલામતીભર્યું નથી. રાજગોપાલાચારી કંઈ તે વખતે અહિંસામાં માનતા નહોતા. આત્મરક્ષણ માટે એમણે રીવોલ્વરનો પરવાનો મેળવ્યો હતો. એટલે એઓ ત્યારે ત્યારે બહાર નીકળતા ત્યારે, કારતુસવાળી પિસ્તોલ તો એમની પાસે સતત હોય જ.

એકવાર એઓ સેલમથી એક ગામડે જાય છે. ગાડાની મુસાફરી છે. અંધારી ધોર રાત છે. મોઢેં માણસ દેખાવું નથી. ગાડાના અવાજ પરથી ગાડું જઈ હોય એટલી ખબર પડે છે. કારણ સામું માનવી પણ ન દેખાય એવી રાત્રી જામી છે. જાણે અનેક અમાસો ભેગી થઈને આવી ન હોય એવું લાગે છે. ગાડું

એની ધીરી મતિએ ચાલે છે. આગળ માડીવાન પણ ઝોકાં ખાતો ખાતો માડી હાકે છે. બળદ રસ્તાથી પૂરા ભણીતા છે. એટલે એ તો વખરે હાક્યે પણ નિશ્ચિત રથાને પડોંચી જાય એવા છે. અંદર બેઠેલા રાજાજી પણ નિર્ભય રીતે ઝોકાં ખાય છે. અંધારામાં બીજી યર્ષ પણ શું શકે? પાસે તૈયાર રીવાજ્વર પડી છે. હજી સુધી એને વાપરવાનો વખત આવ્યો નથી.

એવામાં એકદમ માડા પર દૂરથી લાલ જતીનો પ્રકાશ પડ્યો. આવી માડી રાતે, આવી ઠંડીમાં, ચોર સિવાય બીજા કોઈની હિંમત ચાલે જ નહિ. માડામાં સતેષ રાજાજી ઝંખડીને ભગી ઊઠ્યા. એમને ડર હતો નહિ. માડાવાળો ધ્રુજવા લાગ્યો. રાજાજીએ ધુરત જ પોતાની પીસ્તોલ કાઢી ને જે તરફથી પ્રકાશ આવતો હતો તે દિશામાં ગોળી છોડી. સનન કરતી ગોળી છૂટી, ને, પ્રકાશ ફેંકનારનાં હૈયાસૈંસરી નીકળી ગઈ. પેલો મરણુતોલ પડ્યો. પેલાએ કારમી ચીસ નાંખી. ચીસ સાંભળી રાજાજી ધુરત જ પારખી શક્યા કે એ ચીસ કોઈ ઘાડપાકુની નહિ પણ કોઈ બીન ગુન્હેગારની હતી. એ તો ધડકતે હેયે, એ તરફ દોડ્યા, ને, જઈને જુએ છે તો ત્યાંના ચોટીદાર લોહીલુહાણ હાલતમાં પડ્યો છે. એના હૃદયમાંથી લોહીની અણખૂટ ધારા વહે છે. એના શ્વાસ ઊડી જવાની તૈયારીમાં છે. રાજાજીને પોતાની બૂલ સમજાઈ, અહિંસાનો મર્મ સમજાયો. એઓ એને ધુરત જ માડામાં નાંખી ધરિપતાલમાં લઈ ગયા. પણ બ્યર્થ. રાજાજી પર મુકલ્મો ચાલ્યો, પણ એમાં એઓ છૂટવા તે વખતે જ રાજાજીએ જાંઘનીમાં ફરી કોઈ વાર શસ્ત્ર ન ધારણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. ને આવી રીતે એઓ ભલે અનુભવથી અહિંસાનો મંત્ર શીખ્યા. આજે કોણ કંઈ શકે કે રાજાજીએ પોતાની જુવાનીમાં ગોળીથી એક નિદોષ આદમીને

હાર ક્યો હતો ?

x

x

x

x

રાગજીને પોતાના સ્વજનો ઉપર ખૂબ માયા મમતા છે. એઓ ૧૯૨૨માં ન્યારે જ્યેષ્ઠમાં મયેલા ત્યારે એમનાં સ્વજનો એમને વારંવાર સાંભરી આવતાં ને એ બધાંનો વિયોગ એમને તીરની જેમ હારમેા લાગતો.

એમના મોટાભાઈનાં છોકરાં એમને ખૂબ જ વહાલાં હતાં.

રાગજીએ પ્રધાનપદું છોડ્યું. દેશભરમાં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહનું આદિલન છાયું હતું. એ વખતે રાગજીના એક ભત્રીજાને ટાઇફોઇડનો તાવ આવ્યો. બહુ સખત ઝપાટો હતો. રાગજીએ ધણી ઇલાજ કર્યો, પણ એ આખરે ઇલેલેક છોડીને ચાલ્યો ગયો. એમને ખૂબ નિરાશા ઉદ્ભવી. ત્યાં એમનો બીજો ભત્રીજો, પણ ટાઇફોઇડમાં પટકાયો. રાગજીએ આર્દ્ર હૃદયે ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે એ આ બીજા ભત્રીજાને ન ઉપાડી લે. પણ ઇશ્વર મક્કમ હતો. રાગજીની પ્રાર્થના સાંભળવાની એને કુરસદ નહોતી. રાગજીએ વૈદ્યો તેડાવ્યા. સારા સારા દાકતરોની સલાહ લીધી. પણ પેલાની હજી રાખ ઠંડી થઈ નહોતી ત્યાં તે, બીજાની પણ એ જ રસા થઈ. રાગજીનો બીજો ભત્રીજો પણ મરણ પામ્યો. રાગજીના હૃદયને પ્રચંડ આઘાત લાગ્યો. છતાં, એમણે પોતાની સ્વચ્ચતા જાળવી રાખી. એમણે પરિસ્થિતિ ને સંજોગોને વાસ્તવરૂપમાં સ્વીકારી લીધા. એમની ફિલસૂફી એમને મદદદાઈ થઈ પડી. રાગજી સાચા વાસ્તવવાદી છે. એમને લાગણી પર સંયમ રાખતા આવડે છે. એમણે તે વખતે કહ્યું:

“ આ જે ભાઈઓ તાવને જલ્દી એ આપણી માન-

જૂમિને માટે લડતાં લડતાં રહીદ જન્યા હોત, તો આ વળાધાત, એ શાનદાર ઘટના બની હોત."

X

X

X

X

રામજી ન્યારે સેલમ સુધરાધના પ્રમુખ હતા, ત્યારે એમણે તો અરપૂરત્યાનિવારણ માટે મુખ્યેય ચલાવેલી. બ્રાહ્મણના ઘરો માટે એઓ ભંગીને નળ બોલવા મોકલતા. ધર્મચૂસ્ત બ્રાહ્મણોનો પુણ્યપ્રકોપ એમની પર પ્રબળતા ઊઠ્યો. જધાને લામ્બુ' કે ધર્મ' રસાતાળ જાય છે. બ્રહ્માનુ' વાતાવરણ જમી મળ્યું છે. રામજી પર અનેક શાપ વરસવા માંડ્યા. ચોટે ને ચકલે એમની નિંદા થવા માંડી. બ્રાહ્મણોએ એમની સામે મોરચો માંડ્યો. એક ભંગી સમા બોલાવવામાં આવી. ત્યાં રામજીની ધર્મબ્રહ્મા વિષે ભેરદાર બાણો ધર્મા ને સર્વાનુમતિએ નક્કી થયું' કે રામજી ભેડે સંપૂર્ણ અસહકાર કરવો. એમને ત્યાં ઠાઠ બ્રાહ્મણે ક્રિયા કરાવવા જણું નહિ. એમને અજ્ઞતની જેમ મણવા.

રામજીને આ વાતની ખબર પડી. રામજીને એનો આસોસ નહોતો. એમને એની કંઈ પડી નહોતી. સાચા કાર્યમાં મુસ્તેલી આવે છે જ તેની એમને પૂરી જાણ હતી. એમના પિતા સરકૂત પંડિત હતા. એમનો પણ સરકૂતનો અભ્યાસ ઊડો હતો. એમણે બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ પાઠ કરી લીધી. એટલે એમને ત્યાં ન્યારે પણ ઠાઠ ક્રિયાની જરૂર પડતી, ત્યારે રામજી જતે એ ક્રિયા કરાવતા. આથી બ્રાહ્મણોએ રામજીને હેરાન કરવાની જે તરકાઓ અજમાવવા મણિલી, તે બધી, ફાગટ મઈ. બ્રાહ્મણોએ ભેડું' કે રામજીનો બહિષ્કાર કરવામાં તો એમની રાજી જાય છે. રામજીને :તો કશું ગૂમાવાપણું નથી. એથી એમણે, બહિષ્કાર

પાછો ખેંચ્યો, ને રાજાજીની છત ધર્મ.

x

x

x

x

૧૯૪૬માં કોંગ્રેસ પ્રાંતીય ધારાસભાની ચૂંટણી માટે જીબી રહેવાની છે. સુધરાઈની ચૂંટણીમાં પણ કોંગ્રેસ અધિકૃત રીતે ભાગ લે છે. તામીલ નાડ પ્રાંતીય કોંગ્રેસ સમિતિના રાજાજી પ્રમુખ છે. ત્રિચિનોપલ્લીમાં મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલના પ્રમુખની ચૂંટણી છે. તામીલ નાડ કોંગ્રેસ સમિતિ પોતાના એક ઉમેદવારને પ્રમુખપદ માટે નિયુક્ત કરે છે. ત્રિચિનોપલ્લી કોંગ્રેસમાં રાજાજીનો અંગત મિત્ર ડા. રાજેન છે, એ એની વર્ષો સુધીની કોંગ્રેસ સેવા માટે એઓ જાણીતા છે. ડા. રાજેન ત્યાં, ચૂંટણી વિશેનું પ્રચારકામ સંભાળી લેશે એવી રાજાજીને મનાસુધીની ખાતરી છે. પણ ત્યાં તો એક જ્યોત્સના ધડાકો થાય છે. ડા. રાજેન અધિકૃત કોંગ્રેસ ઉમેદવારની સામે પોતાનો એક ઉમેદવાર જીતે છે ને તેને માટે જોરશોરથી પ્રચાર કરે છે.

રાજાજીને આ વાતની જાણ થાય છે ને એમને પ્રબળ આઘાત લાગે છે. આ શું! જોની ઉપર પોતાને પૂરેપૂરો ઈતિવાર એવો પોતાનો માદમિત્ર આમ ખૂલ્લી રીતે ચિસ્તભંગ કરે, ને તે પણ પોતાને જાણ્યા વિના! પરિણામે કોંગ્રેસ ઉમેદવારને નિષ્ફળતા મળે છે. રાજાજી રજા માંધીવાદી. એઓ આ પરાજય માટે ડા. રાજેનને દોષ દેતા નથી પણ અન્તર્મુખ થાય છે. પોતાના દિલને તપાસે છે. એ અરસામાં અખિલ ભારત કોંગ્રેસ સમિતિનું અધિવેશન ભરાય છે. ને, ડા. રાજેનની સામે ચિસ્તભંગનાં પગલાં લેવાય છે.

રાજાજીને આ બનાવથી ખૂબ લાગી આવે છે. એના પ્રાપચિત તરીકે, કોંગ્રેસમાંથી નિવૃત્ત થવાનો એઓ નિષ્કૃંપ કરે છે. કોંગ્રેસ મંડળોમાં અગ્રપો આવી જાય છે. રાજાજી વિના મદાસનું નાવ

ઢાણ સંભાળે? પણ આ તો અડમ છે. આખરે જવાહર ને ગાંધીજી, સરદાર ને રાજેન્દ્રગાણુ, મીથાના ને કૃપાલાણી બધા એમને ખૂબ સમજાવે છે. ને એઓ પાછા ઢંગિસમાં આવે છે.

મદાસ ધારાસભાની ચૂંટણી થાય છે. ઢંગિસ પ્રધાનપદમાં સ્વીકારે છે. રાજજીને પોતાના પ્રધાનમંડળના સભ્યોનાં નામ સૂચવવાનું જણાવવામાં આવે છે. રાજજી મવનર સમક્ષ નામ પેશ કરે છે. તેમાં બીજાં નામો બેશું, એમને હજો દેનાર, વિદ્રોહી ડો. રાજેન્દ્ર નામ પણ છે. લોકો આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે. આ શું? આ સાચું છે? આમ તે કાંઈ હોય? આવા નાધાયક અને બીનવશદાર માણસને તે પ્રધાનમંડળની જવાબદારી સોંપાય? એમ લોકો બોલે છે. પણ રાજજીને ટીકાની પડી નથી. એમનામાં રાજ દેવ, ધૃતી નથી. એમનામાં ક્ષમા ને ઉદારતા છે. ને ડો. રાજેન્દ્રને રાજજીની મહાનુભાવિતા પ્રધાન બનાવે છે.

રાજજી ૧૯૩૭માં મદ્રાસપ્રાંતના વડાપ્રધાન બને છે. રાજજી હોદ્દાપર આવતાં, મદ્રાસનો ગોરો પોલીસ કમીશનર રજની મામણી કરે છે. રાજજી તો બહુ કુશળ પ્રુડેન્સ રહ્યા. આમ એકાએક પેલાએ રજની મામણી કરી એટલે એમને તરત શક જાય છે કે જરૂર કાંઈ ઢાળમાં કાળું છે. રાજજી ખાનગી તપાસ કરાવે છે. તપાસ કરાવતાં, ખખર પડે છે કે એણે ખૂબ લાંચો લીધી છે. એને દહેશત લાગે છે, કે પકડાઈ જઈશું, તો લાંચનાં નાણાં સલામત નહિ રહે. રાજજી તરત એનો બેંકનો જમા-હિસાબ મંગાવે છે. લાખો રૂપિયા એના બેંકમાં જમે છે. રાજજી બોલાવી કહે છે, “તમારો પગાર અમુક. ખર્ચો અમુક. તો પગી આટલી જયત શી રીતે થાય, તેનો ખુલાસો કરો. તમારો આખો ને આખો પગાર બેંકમાં જમે થાય તો પણ આટલી જયત કદિય થાય નહિ”. પેલો શો ઉત્તર આપે. રાજજી એને

સાદ સુણાવી દે છે, “ રજા પર જવું હોય તો રજા મળશે. પણ આ જેઠનાં જમે નાણાંમાંથી વિલાપત જવાનું બાકું ને વાટખચી સિવાય બીજું કશું મળશે નહિ. નહિ તો પૂરવાર કરી આપ કે આ પૈસા ક્યાંથી આવ્યા ? ” પેલો શો જવાબ આપે. આખરે પોતાની બધી બચત જેઠમાં પડતી મૂકીને પ્રવાસખર્ચ જેટલી રકમ લઈ બાઈ-સાહેબને જવું પડ્યું. આવી રાજગુની હાક વામતી હતી.

x

x

x

x

રાજગુએ ક્રેડિસ જોડેનો પોનાનો સંબંધ પાકીસ્તાન વિષે મતભેદ પડવાથી તોડી નાંખ્યો છે રાજગુને માથે અપમાનની ઝડી વરસી રહી છે. એમને જ્યાં જ્યાં જાય છે, ત્યાંથી જાકારો મળે છે. છતાં, એઓ એમના પ્રકુક્ષિત ચહેરાને જરાય કરમાવા દેતા નથી. મદાસના એક વિભાગમાં - ત્રીપ્લીકેનમાં જાહેર સભા છે. લોકો સારી સંખ્યામાં રાજગુને સાંભળવા જમા થયા છે. સભામાં ઘોંઘાટ થાય છે. હો હો મચે છે, ત્યાં એક ખૂણેથી સનસનાટ કરતો પત્થર આવે છે, ને રાજગુના કપાળ પર તોફાનો પત્થર બાણમાં પડે છે. એ જોઈ આ મુત્સદ્દો જરાય અભરાયા વચર કહે છે :

“ આ બાઈએ મારી સામે નિશાન તાક્યું. ને એમાં એમને સફળતા ન મળી. પરંતુ, જો, આમ બધા જ સાચાં નિશાનને તાકી શક્યા હોત તો આપણને સ્વરાજ્ય થઈ સડેલમાં મળી ગયું હોત. પણ આપણને તાકતાં આવડતું નથી એ જ મુશીબત છે ને ? ”

આમ મંજીર પ્રસંગને પણ એમણે કેવો હળવો બનાવી દીધો ?

ગાંધીજીની હત્યાને ૧૨ દિવસ થયા છે. ગાંધીજીનાં અસ્થિ-
 વિસર્જન કલકત્તામાં મંગા માટે રામજીને હાથે થાય છે. રામજી
 ખૂબ જ ગમગીન ને ગંભીર લાગે છે. જાણે રામજી નહિ પણ
 કોઈ યત્ર અસ્થિવિસર્જનનો વિધિ કરી રહ્યું છે. જાણે રામજી
 પ્રાર્થુ જ ન હોય એવું લાગે છે. એના જીવનમાં એક દિવસ એવો આવે
 છે, કે જ્યારે ભુદિ પર હૃદયને વિજય મળે છે. રામજી, બાપજી
 આપે છે, પણ ગળગળા સાદે. રૂદન જાણે એઓ રોકી રહ્યા છે. બાપજી
 મુદાસર, ટૂંકું ને પ્રસંગોચિત છે. બાપજી જેમ તેમ એઓ પૂરું કરે છે.
 જાણે આજે એમનું મસાકે, હૃદય પર વિજય મેળવવા ના પાડે છે. એ
 કહે છે, કે "ના આજે તો હૃદય જ જીતવાન છે." રામજી એક
 ખૂણે જાય છે, ને, નાના બાળની જેમ ધૂરકે ધૂરકે રોઈ પડે છે.
 ક્યાં સુધી એ રડ્યાં કરે છે. બધા પાસે આવે છે. પણ એમનું
 હૃદય મીઠું જેવું જની ગયું છે. જંગલવાસીઓને ખાત્રી થાય છે કે
 રામજીને દેવ છે અને તે પણ પાણીપોયું. લામણીયા સભર.

x

x

x

x

રામજી મવનંદ જનરલનો હોલો સંભાળે છે. એઓ પછી
 દેશી રાજ્યોના પર્થકને નીકળે છે. ભેધપુર, જયપુર, ઇન્દોર એમ
 ફરતા ફરતા વડોદરા આવે છે. વડોદરામાં એમના માનમાં એક
 સમારંભ લક્ષ્મીવિલાસ મહેલમાં યોજાય છે. એ સમારંભમાં અનેક
 રમતગમત વગેરે યોજાયું હતું. એમાં એક પ્રયોગ નિશાનજાણનો
 હતો. એ પ્રયોગ જોતાં, રામજીનું હૃદય બાળકનું જની ગયું. એને
 થયું, લાવ હું પણ નિશાન તારું. એમણે પોતાની ઇચ્છા ગાયકવાડને
 જણાવી. ગાયકવાડને પ્રથમ તો આશ્ચર્ય થયું. પણ દુરંત જ એણે
 વ્યવસ્થા કરી. રામજીએ નિશાન જરાજર તીરંદાજની જેમ તારું
 પણ નિષ્પજ ગયું. બીજવાર પ્રયોગ કયો. તેમાં પણ સફળતાન

મળી. એટલે ત્રીજા તરફ પ્રયત્ન કરી, તે એમાં એમણે જરાયર મધ્યમાં જ નિશાન તાક્યું. ને, લોકોએ એમની નિશાનખાજીની સફળતાને તાડીના મડગડાટથી વધારી લીધી.

X X X X

નવમી તારીખે યુરોપીય લેખક અને પત્રકાર જોન મન્થર રાજાજી માટે લખે છે :

“ રાજગોપાલાચારી મહન ધાર્મિકવૃત્તિ ધરાવે છે. તેઓ અદ્યતી પરિપૂર્ણ એવા લાક્ષણિક બાહ્ય છે, અને સર્વો શે સાધુ છે. અમેરિકન ટેનીસ નિષ્ણાત જોન ડુનીસનને બાદ કરતાં રાજાજી એ એક જ એવા વર્તમાન રૂપ છે કે જેમણે મયા વર્ષ સુધી કદી સિનેમાચિત્ર જોયું નહોતું. પણ રાજાજીને એમના પછા મિત્રોએ સિનેમાચિત્ર જોવાનો ખૂબ આમંત્રણ કર્યો. ને આખરે વાઈસરોય ગૃહમાં સીનેમાનો કાર્યક્રમ યોજાયો. પણ રાજાજીએ નક્કી કર્યું કે વાઈસરોયગૃહના બધા નોકરોને સીનેમા જતા રહે. આથી એમણે બધા નોકરોને એમના કુટુંબ કબીલા જોડે આમંત્ર્યા. ને, એમણે જાંદબીમાં પહેલી તાર મીઠામાઉસનું ચિત્ર જોયું, ને, એઓ ખૂબ હેરત પામ્યા ”.

X X X X

આમ આ પ્રસંગો રાજાજીના જીવનના વિધિવિધ પાસાંઓ દર્શાવે

છે. રાજાના આંતરજનની અને બાહ્યજનની નિરનિરાગી બાજુઓ આમાં જોઈ શકાય છે. રાજાજી અનેક રૂપધારી વ્યક્તિ છે. એમના જીવનમાં બહારથી એકધારાપણું હાગે પણ બીતરમાં ફેટકું વેવિધ્ય છે, ફેટલી સમૃદ્ધિ છે, તે તો અબ્બાસીને તુરત જ સમજાય. રાજાજી એટલે એકોડરિમ બહુ સ્થાપ્તની જાણે મૂર્તિમતી બાવના.

પ્રકરણ ૧૮ મું

પત્રકાર, સાહિત્યકાર અને કેળવણીકાર

રાજ્યજ્ઞતા જીવનના અનેક પાસાંઓ છે. સામાન્ય રીતે ડાઈને એમ માપ કે, રાજ્યજ્ઞ એ માત્ર રાજકીય પુરુષ જ છે. અને હિંદનો મોટો ભાગ રાજ્યજ્ઞને માત્ર રાજકીય પુરુષ તરીકે જ પિછાને છે. પરંતુ રાજ્યજ્ઞ પત્રકાર, સાહિત્યકાર અને કેળવણીકાર છે એટલું જ નહિ પણ ઉચ્ચ કોટીના એ વાત ઘણાને ખબર નથી. રાજ્યજ્ઞને પ્રથમથી જ 'હિંદુ' પત્રના અધિપતિ શ્રી. કરુણી આયંગર સાથે તો મૈત્રી હતી જ. અને રાજ્યજ્ઞ છાપામાં અવારનવાર લખતા, તો પણ પત્રકાર એ ત્યારે જ બન્યા કે જ્યારે ૧૯૨૨માં મહાત્મા ગાંધીજી ગિરફતાર થયા, ત્યારે એમના પત્ર 'યંગ હિન્દીયા'નું તંત્રીપદ એમની ગેરહાજરીમાં શ્રી. રાજ્યજ્ઞને સોંપતા મળ્યા. રાજ્યજ્ઞ ઉપર મહાત્માજીને એટલો દતિયાર હતો, એમની પર એટલી પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે પોતાના વિચારો ને પોતાની નીતિ, રાજ્યજ્ઞએ બરાબર આત્મસાત્ કર્યા હોય એટલું જ નહિ પરંતુ, રાજ્યજ્ઞ એનું કુશળતાથી નિરૂપણ કરી સકશે એ વિશે જરાય શંકા નહોતી. રાજ્યજ્ઞના 'યંગ હિન્દીયા'માં આવતા લેખોથી જનતાને જાણે માંધીજી તેમની વચ્ચે વચ્ચે મોજુદ હોય એવી જ પ્રતીતિ થઈ. રાજ્યજ્ઞ અમદાવાદ જઈ આવતા, પાછા મદ્રાસમાં પોતાનું રચનાત્મક કાર્ય કરતા, ને એ રીતે 'યંગ હિન્દીયા'નું તંત્રીપદ પણ સંભાળતા ને પોતાનું રચનાત્મક કાર્ય પણ કરતા. રાજ્યજ્ઞને તે સમયથી કુશળ પત્રકાર તરીકે જનતાને પરિચય થયો.

ત્યાર પછી જ્યારે કેટલાક મંત્રેસવાદીઓ ધારાસભા પ્રવેશમાં માનતા હતા, ને તેઓ ધારાસભામાં સરકારને તંગ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, તે વખતે રાજ્યજીએ પોતાની સમગ્ર શક્તિ રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ને તેમાં યે ખાસ કરીને ખાદી ને મલનિષેધમાં પરોવી. એ કાર્યને વેગ આપવા માટે એમણે 'વિમોચનમ્' નામનું તાબીલ સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું, ને તેમાં એમણે લેખો લખવા માંડ્યા. એમના લેખો એટલા બધા લોક પ્રિય થયા, કે, એ પ્રત્તનો પ્રચાર ખૂબ થયો. ને દર અઠવાડિયે પાંચ પાંચ હજાર નકલો ખપવા લાગી. 'વિમોચનમ્'નો અર્થ થાય છે મુક્તિ. અને એ મુક્તિ થી રીતે આવી શકે તેનો ઉપાય એઓ બતાવતા. એક દૃષ્ટિએ 'વિમોચનમ્' એ પ્રચારનું સાપ્તાહિક હતું, છતાં એ પ્રચાર સીધો નહોતો, પણ પરોક્ષ હતો. એ પ્રચાર સામાન્ય જનને તુરંત જ ગળે ઉતરે, પ્રતીતિકાર થાય, ને એનામાં સારા ગુણો વિકસે એ મતઘડનો હતો. આથી ક્યારેક એઓ વાતી કરેતા, ક્યારેક દૂચકાઓ રજૂ કરતા, ક્યારેક કંઈક અનુવાદ કરતા, ને ક્યારેક એઓ પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન કરી, પોતે નિહાળેલા અનુભવોને સચોટ રીતે વર્ણવતા. ક્યારેક વાસરી લખતા. ને એ રીતે એઓ સારા પ્રમાણમાં વિવિધ સાધી શકતા હતા. આ કારણથી જ એમનું લખાણ એકધારું કે કંટાળો ઉપજાવનાર નહોતું લાગતું. રાજ્યજીના 'વિમોચનમ્' ના જૂના અંકો હજી લોકોએ સાચવી રાખ્યા છે. અને ત્રણ દાયકા પૂર્વેનું એ લખાણ હજી ગઈ કાલ જેવું જ તાજું લાગે છે. રાજ્યજીએ પત્રકારત્વ કર્યું છે, તે આપત્તિધર્મ-તરીકે. પત્રકારત્વ એ એમને મેળે પ્રચારનું એક મોટામાં મોટું સાધન છે તેથી જ એઓ એનો ઉપયોગ પૂર્ણતયા કરે છે. રાજ્યજીનું લખાણ સચોટ, મુદ્દાસર અને સરળ હોય છે. રાજ્યજીએ અંગ્રેજીમાં અને તાબીલમાં બન્નેમાં અખતારી તત્ત્વી તરીકે કામ કર્યું છે. અને બન્નેમાં એ દિશામાં પોતાનું શુદ્ધિચાતુર્ય દાખવ્યું છે.

‘વિમોચનમ્’ ઉપરાંત એમણે એક વિજ્ઞાનવિષયક માસિક પત્ર તામીલમાં શરૂ કરેલું. સાધારણ રીતે કોઈને પણ સાહજિક આશ્ચર્ય ઉદ્ભવે કે, રાજ્યજી વૈજ્ઞાનિક માસિક ચલાવે? છે તો આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી હકીકત છતાં એ તદ્દન સાચી છે. એ માસિકને ઉદ્દેશ વિજ્ઞાનને લગતા વિષયો તામીલ ભાષામાં સફળતાથી રજૂ કરવાનો હતો. અને એ રીતે વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ માતૃભાષાદ્વારા આપવાનું સક્રિય કાર્ય એમણે આરંભેલું જો કે, યશ્ચાત્માં તો એમના આ સાહસને નિષ્ફળતા જ વરેલી પણ ક્રમશઃ લોકો એની કિંમત સમજતા થયા. અને પછી તો ઘણા વૈજ્ઞાનિકોએ એમના કાર્યમાં સહાય કરવા માંડી. અને તેમની મદદથી રાજ્યજીએ તામીલમાં વૈજ્ઞાનિક ચળવળનો પારિભાષિક ચળવળ તૈયાર કર્યો.

રાજ્યજી આમ સફળ પત્રકાર છે, પણ તેઓ એટલાજ કેળવણીકાર પણ છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તેમણે અનેક સ્વતંત્ર વિચારો કર્યા છે. રાજ્યજી માને છે, કે આપણી તાલીમની પ્રથામાં કેળવણી બૌદ્ધિક વિકાસની જ સમયક આપવામાં આવે છે પરંતુ, એથી આપણી શિક્ષણ પદ્ધતિ બધેલા ને અબણુ વચ્ચે એક મોટી દિવાલ ખડી કરી દે છે. એ કારણથી આપણા વિદ્યાર્થીઓને એવી તાલીમ આપવી જોઈએ કે જેથી શારીરિક શ્રમ કરવામાં એમને કોઈપણ જાતની નાનમ ન લાગે. શારીરિક શ્રમ કરનાર નીચો છે એવી એમનામાં ભાવના પેદા ન થાય. એઓ એમ પણ માને છે કે શિક્ષણનું માધ્યમ માતૃભાષા જ હોવું જોઈએ કે જેથી આમજનતા શિક્ષણનો પૂરો લાભ લઈ શકે. એમણે આમજનતાને દારૂગંધીનું તેમજ વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ તામીલ દ્વારા જ આપ્યું. શિક્ષણમાં પરીક્ષાને જ સવિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, તેની પણ એઓ વિરુદ્ધ છે, કારણ કે, એથી તો વિદ્યાર્થીઓની ગોખવાની શક્તિને

જ ખોટું ઉત્તેજન મળે છે. રાજીય માને છે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે બાળકને નાનપણથી જ સંગીત, ચિત્રકળા, શિલ્પ, વગેરે કળાઓ એ સમજતાં શીખે, એની સુંદરતા પિછાનતાં શીખે. એ ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓ પોતાની જાતે વિચારે, અને દરેક વસ્તુ ઉપર પોતાના મૌલિક અભિપ્રાયો આપી શકે એવી તાલીમ મળવી જોઈએ. આજની પરીક્ષાની એક મોટામાં મોટી ખામી રાજીયને એ જણાઈ છે, કે તમે માત્ર પાઠશાળા અભિપ્રાયો શા છે એટલું જ જણાવો તો જે તમે પરીક્ષામાં પાસ થઈ શકો. એટલે ઉપાધિઓ લેવા છતાં વિદ્યાર્થીઓની વિચારશક્તિ જરા પણ ખીલી નહિ હોય. આજે તો થોડા વખતમાં ઝાઝા વિષયો શીખવવાની જ આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓને જાણે તલાવેલી લાગી છે. એઓ માને છે કે એ આખી પ્રથા જ ખોટી છે. ઘણા વિષયો શીખવવાથી વિદ્યાર્થીઓની મૌલિક વિચારશક્તિ દુર્બલ જાય છે. એમણે મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને મળક કરતાં કહેલું કે :

“ જો તમે એમ ઇચ્છતા હો કે કેઈપણ વિષય તરફ વિદ્યાર્થીઓને ઠાપી નહિરત ને અણગમે ઉપજે તો સારામાં સારી રીત એ છે કે એ વિષયને ફરજિયાત બનાવી દેવો. ”

અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા આપણે અત્યારસુધી બહુતા આખ્યા છીએ તેનો અર્થ એ, કે આપણે વિષયો દ્વારા જ ભાષા બહુતા ન્યારે ખરું જોતાં ભાષા દ્વારા વિષયો બહુવા જોઈએ. અને વિષયોનું જ્ઞાન હોય તે માટે ભાષા માતૃભાષા જોઈએ. આમ ભાષાનું અધ્યયન અંગ્રેજી હોવાથી આપણે અંગ્રેજી જની ગણા. આપણી

રહેણીકરણી, આપણી જીવન રીતિ આપણી પોતાની મઠી ગઈ. રાજજી માને છે કે આપણા દેશમાં ફરજિયાત શિક્ષણ બંને રાખીયે પરંતુ, અઠવાડિયાના અમુક દિવસોએ જ શાળાનું શિક્ષણ અપાવું જોઈએ. ખીન્ન દિવસોએ એને એના બાપના ધંધામાં કામ કરવા દેવો જોઈએ, કે જેથી એ મણી પણ રહે, અને બાપીકા ધંધામાં પાવરણા પણ થઈ રહે.

સાચી તાલીમનું ધ્યેય તો ચારિત્ર્યવડતર હોવું જોઈએ. ચારિત્ર્ય એ તો સોનું છે જેમાંથી જેવો આકાર ધડવો હોય તેવો થઈ શકાય. આપણે વિદ્યાપીઠો વધારવાની જરૂર નથી પણ દરેક ઘરને વિદ્યાપીઠ બનાવવાની જરૂર છે કે જેથી દરેક બાળકને માતા સાચી તાલીમ આપી રહે.

રાજજી માને છે, કે અંગ્રેજી બાપાને તદ્દન રુખસદ આપવાની જરૂર નથી. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અંગ્રેજી શીખવવાની સમગ્ર દરેક વિદ્યાપીઠમાં હોવી જોઈએ.

રાજજી માને છે કે વિદ્યાર્થીઓએ સજ્જારણમાં બામ ન લેવો જોઈએ. હડતાળ વગેરેની ધાંધલમાં ન પડવું જોઈએ.

આ રીતે રાજજીએ અનેક વેળા એમને તક મળતાં પોતાના કેળવણી વિષયક વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. રાજજી એક દૃષ્ટિએ કેળવણીકાર છે, કારણ કે આપણી કેળવણીને સ્પર્શતા લગભગ સર્વે પ્રશ્નો એમણે વિચાર્યા છે. દરેક દૃષ્ટિથી એ પ્રશ્નને એમણે તપાસ્યો છે. બેંગલોરની સેન્ટ્રલ કોલેજમાં બ્યાખ્યાન આપતાં રાજજીએ જણાવેલું, કે એમને જો સાચું શિક્ષણ મળ્યું હોત તો આજે એઓ ગવર્નર જનરલને બદલે કોઈક કોલેજમાં પ્રોફેસર હોત. આ પરથી રાજજીનો અંતરાત્મા કેળવણીકારનો છે, તેની પ્રતીતિ થશે.

રાગજી કેળવણીકાર ઉપરાંત સાહિત્યકાર પણ છે. રાગજીએ લખ્યું છે એટલું જ નહિ પણ વિવિધ વિષયો પર લખ્યું છે. તામીલ ભાષાના એઓ જાણીતા વાર્તાલેખક છે. રાગજી કંઈ સાહિત્ય ખાતર સાહિત્યમાં માનતા નથી. એઓ તો સાહિત્યને એક જનસેવાના સાધન તરીકે માને છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારતાં, રાગજીની વાર્તાઓની કથન રીતિ, શૈલી, વસ્તુ, વગેરે જોતાં સ્વાભાવિક રીતે આપણને રસિયન લેખક ટોલ્સ્ટોયનું સ્મરણ થાય છે. ટોલ્સ્ટોયની જેમ જ રાગજીની દરેક વાર્તા પાછળ કંઈક ઉદ્દેશ રહેલો હોય છે. એઓ એમની વાર્તાઓને શૈલીનો ઓપ આપવા પ્રયત્ન કરતા નથી. પરંતુ, સાદી, સીધી, વેધક અને માર્મિક શૈલીમાં એમની વાર્તાઓ લખાઈ છે. સમકાલીન જનતા ઉપર અસર પાડનાર સાહિત્યને જો આપણે ઊંચું સ્થાન આપીએ તો રાગજીનું સ્થાન સૌથી ઊંચું મળાય. ૧૯૩૦ દરમિયાન પણ જ્યારે હરિજન ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન આવ્યો ત્યારે એમણે ‘જંગ’ ‘દીશા’ ‘શાન્તી’ ‘માલતી’ ‘સ્વપ્ન’ વગેરે વાર્તાઓ લખી હતી અને એના વાંચને શ્રદ્ધાસ્તોત્ર માનસ પથ્થરનામાં ઠીક ઠીક મઠ્ઠ કરી હતી. રાગજીની વાર્તાઓ આમ ધરી અસર ઉપજાવી શકતી. અનેક ભાષણો દ્વારા જે ન સાધી શકાયું હોત તે એમની વાર્તાઓ દ્વારા સહજમાં થઈ શક્યું. ૧૯૪૨ના આવા તંગ વાર્તા-પરજીમાં એમણે પોતાનું વક્તવ્ય વાર્તાદ્વારા જ સચોટતાથી વ્યક્ત કર્યું હતું. આમ રાગજી લગભગ ત્રણ દાયકાઓથી તામીલ પ્રજાને પોતાની વાર્તા સજીતનો લાભ આપે છે. એમની કેટલીક વાર્તાઓ ગુજરાતીમાં ને હિન્દી ખીજ કેટલીક ભાષાઓમાં અનુવાદિત થઈ છે.

વાર્તાલેખક ઉપરાંત રાગજી તત્ત્વજ્ઞાનના લેખક તરીકે જાણીતા

છે. દ્વિસદ્ધી જેવા જટિલ વિષયને એમણે એમના અનેક પુસ્તકો-
દ્વારા સર્વગમ્ય બનાવ્યો છે. રામજી ઉપનિષદના બહુ સૂક્ષ્મ
અભ્યાસી છે. ભગવદ્ગીતાનો એમનો અભ્યાસ પણ એટલો
મૂઝામી છે. એમણે આ બન્ને ગ્રંથો પર અનેક વિસ્તૃત વિવેચનો
લખ્યાં છે, તેમાં- 'ભગવદ્ગીતાનું' વિવરણ' અને 'ઉપનિષદની
'અંટારીએથી' -જાણીતાં' છે.- એ ગ્રંથોમાં એમણે ઉપનિષદનાં
સૂત્રોના ગૂઢ અર્થો સમજાવ્યા છે. એમણે એની પર બાહ્ય આશ્વાસ
છે, ને 'સ્વર્ધા' જતી કરો' નામની એક પત્રિકામાં પ્રાચીન હિન્દુ
દ્વિસદ્ધી-અને-બ્રાહ્મણિક-ગાયિક-સિદ્ધાંતોનો એમણે સમન્વય કરી
બતાવ્યો છે. આ તત્વજ્ઞાનના અભ્યાસે જ રામજીને બળ આપ્યું
છે, અને એમના માનસને વધુ દૃઢ અને વિશાળ બનાવ્યું છે.

આ ઉપરાંત સંસ્કૃત મહાભારતનું એમણે તામીલમાં સંક્ષિપ્ત
ભાષાંતર કર્યું છે. બ્યાસની કથાને એમણે સંક્ષેપમાં છતાં
અત્યંત રસપ્રસન્ન રીતે આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. એ કૃતિનું
નામ એમણે રાખ્યું છે 'મહાભારતનો રસયાજ્ઞ'. મહાભારતનો
અભ્યાસ એમણે ૧૯૨૨ના જન્મવાસ દરમિયાન કરેલો અને તે જ
વખતે એ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનું કાર્ય એમણે શરૂ કરેલું, જે,
ખીજ જન્મવાસ દરમિયાન પૂરું થઈ ગયું.

પાશ્ચાત્ય દ્વિસદ્ધીનો પણ એમણે સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો છે, અને,
તેમાંથી ખાસ કરીને એરીસ્ટોટલસ, પ્લેટો અને સોક્રેટીસના ગ્રંથો એમણે
ખૂબ રસભર અને ઉત્સાહપૂર્વક પાંચ્યા છે. સોક્રેટીસ એમને એટલો
બધો ગમી ગયો હતો, કે સોક્રેટીસની દ્વિસદ્ધીને સમજાવતું એમણે
તામીલ પુસ્તક લખ્યું છે.

રામજીને જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં રસ હોવાથી, હિંદમાં માહસ-

વાદનો પ્રચાર થતાં, માક્સ' વિષેનું સમજૂં સાહિત્ય આ વિખાને વાંચી લીધું, એનો સુદૃઢ અભ્યાસ કર્યો, ને માક્સ' વિષે એમણે એક ગ્રંથ લખી તેમાં માક્સ'નો અર્થવાદ સચોટ રખે અને વિવેક રીતે સમજાવ્યો. એટલે તામીલભાષીઓને માક્સવાદથી એમણે સીધી પહેલા પરિચિત કરી દીધા.

આ ઉપરાંત બાળકોની માવજત થી રીતે કરવી તેની ઉપર પણ એમણે તામીલમાં એક પુસ્તિકા લખી છે.

રાજ્યજે એમના મોટા ભાગનું લખાણ તામીલમાં કર્યું છે, પણ એમણે અંગ્રેજીમાં પણ સારા પ્રમાણમાં લખ્યું છે. એમનું અંગ્રેજી લખાણ વિશેષતઃ રાજકીય છે. એમણે અંગ્રેજીમાં પહેલા વહેલી ૧૯૨૨ વખતે પોતાની જોડવાસરી લખી. એમની એ પુસ્તિકાનાં ભારતની અનેક ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયાં છે. જોડવાસરીમાં એમણે પોતાના મતનું પ્રતિબિંબ મથારિયત રીતે એમની કૃતિમાં પડવા દીધું છે. એમની મર્મોદાઓ, એમની મૂંઝવણો, એમનો આનંદ, એ સમજૂં આપણને એઓ ચિત્રક્રમક રીતે એ કૃતિમાં દર્શાવી શક્યા છે. એની શૈલી એવી છે કે રાજ્ય જળે આપણને પોતાના જોડજીવન વિષે રાજ્ય-રાજની વાતો ન કહેતા હોય. વાસરીમાં પોતાની સાથેના કેદીઓનાં રેખાચિત્રો છે, માનસચિત્રો છે, બહારનાં પ્રસંગોનાં વર્ણનો છે. જોડનો દુખદ્ ચિતાર છે, ને એ બધું એક વાતોકારની અદાથી એઓ કહે છે.

આ ઉપરાંત રાજકીય પરિસ્થિતિ પરત્વે એમણે બે ગ્રંથો લખ્યા છે. એક તો ૧૯૪૨માં ભારે એઓ કેમિસથી છૂટા પડ્યા ત્યારે એમણે 'Way Out' નામે વિચાર પ્રવર્તક પુસ્તક લખ્યું. એમાં એમણે નીચે ગૂંચવણભરી પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવાનો કયો માર્ગ છે

તે દર્શાવ્યું હતું. એમાં એમની તકરપશી અને સર્વગામી દષ્ટિ, વિચારોની સ્પષ્ટતા, એ સધળાથી એમની કૃતિ એમના માનસનું સરસ પ્રતિબિંબ પાડે છે. જૂલ ૫૨ ૩૧ ૮૦ ૪૦ ૫૦ ૬૦ ૭૦ ૮૦ ૯૦ ૧૦૦

તે ઉપરાંત બીજા આંબેડકરે એક પુસ્તક લખ્યું ને તેમાં એમ જણાવ્યું કે ગાંધીજીએ કે કોંગ્રેસે હરિજનો માટે કશું કર્યું નથી, ત્યારે રાજજનો પુણ્યપ્રકાપ પ્રજાળી ઉઠ્યો ને એમણે 'Amebdkar Refuted' નામનું પુસ્તક લખી તેમાં એમણે આંબેડકરને સમોટ રદીયો આપ્યો હતો. એ પુસ્તિકામાં એમણે ગાંધીજીએ અત્યારસુધી હરિજનો માટે જે કાર્ય કર્યું તેનું આંકડાઓ વગેરે આપીને સરવૈયું કાઢ્યું હતું.

રાજજી એ માત્ર રાજકીય પુરુષ નથી, પણ સાહિત્યકાર પણ છે. રાજજીની તામીલકૃતિઓનું હિંદીમાં અથવા તે અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર હજી લગી થયું નથી એ ખેદજનક ઘટના છે. રાજજીની ભાષા ભાષાંતરક્ષમ છે. રાજજીની મેઘા એમને સાહિત્યકારોમાં અનોખું માન ને પ્રતિષ્ઠા અપાવે એવી છે. રાજજીના જીવનના આ ઝળહળતાં પાસાંથી જતતા અણુબણુ છે. માત્ર એનો પરિચય કેવળ તામીલ-ભાષીઓને જ થયો છે. એ પરિચય સમગ્ર હિંદને થાય એ જરૂરનું છે.

આમ રાજજી પ્રથમ પંક્તિના રાજમુત્સહી છે અને તેની સાથે તેટલા જ સંસ્કારી, સૌંદર્યદર્શી, કળારસિક, અને સાહિત્યપ્રિય આત્મા છે. દેશના ઉચ્ચ કક્ષાના રાજકારણમાં સદાય રમ્યાપર્યા રહેતા હોવા છતાં એમની સાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિ કયાંય ઓસરતી નથી. એમના લખાણોમાં તથા એમના વક્તવ્યોમાં એમના સંસ્કારી આત્માની કાંખી અનિવાર્યપણે યતી રહે છે. સ્વભાવે, સંસ્કારે, શિક્ષણે, કૌટુંબિક પરંપરાએ અને વાતાવરણે રાજજી ડેંગવણીકાર છે, પત્રકાર છે,

સાહિત્યકાર છે, હિંદુસ્થાન છે, બહુમુત પંડિત છે, ઉચ્ચ કક્ષાના ધારાવાહી છે અને હિંદના રાજકારણમાં પ્રથમ હરોળમાં આવે એવા એક અને અદ્વિતીય રાષ્ટ્રનેતા છે. એમના બધાં બધાં જીવનમાં રસિકતા છે, કળા છે, જીવન જીવવાની આવડત છે, સૌંદર્યદષ્ટિ છે, જીવનના ઉદ્દેશ અને અદ્ભુત આચાર છે અને તેની સાથે તેટલાજ પ્રમાણમાં ત્યાગભાવના છે, અપરિમલવૃત્તિ છે, સાદાર્થ અને ગરીબાઈને અપનાવવાની અપૂર્વ કળા છે અને સમય આગ્યે દેશને માટે સર્વસ્વ સ્વાદા કરી દેના થઈ જવાની કુરબાનવૃત્તિ પણ છે. અને આ પરસ્પર-વિરોધી લાગતા એમના વ્યક્તિત્વમાં જ રાજીવના યશસ્વી જીવનની પરાકાષ્ઠા છે. રાજીવ સાહિત્ય લખવા ખાતર સાહિત્ય લખતા નથી. મન બહેલાવવા ખાતર એઓ કલમ ધરતા નથી પણ જીવનમાં જે જે અનુભવ્યું છે તેને જ મૂર્તસ્વરૂપ આપવા એઓ કલમનો આશરો લે છે. ગાંધીજીની જેમ એઓ જે લખે છે તે જીવનમાં આચરે છે અને પછી જ એને શબ્દરૂપ આપે છે. આથી જ રાજીવના લખાણમાં ક્યાંય અસંદિગ્ધતા ન જડે, ક્યાંય અસત્ય કે દંભ ન મળે, ક્યાંય અતિશયોક્તિ પણ ન જણાય, પણ સદાસર્વદા સત્ય વસ્તુનું જ રજૂકર્તન હોય છે. આજ કારણથી રાજીવનાં લખાણો પ્રેરક, માર્ગદર્શક અને શુદ્ધિગમ્ય હોય છે.

રાજીવનું સાહિત્ય ટાગોરના સાહિત્ય સાથે સરખાવી શકાય નહિ. ટાગોર પ્રધાનતઃ સાહિત્ય સર્જક છે જ્યારે રાજીવ સંપૂર્ણતઃ રાષ્ટ્રનેતા, મુત્સદ્દી અને રાજકીય પુરુષ છે. અને આથી જ રાજીવને મન સાહિત્ય એ તો એમના રાજકીય વિચારોને પ્રગટ કરવાનું એક સાધન માત્ર છે અને તેટલે અંશે એમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ મર્યાદિત હોય છે. વળી, રાજીવના સાહિત્યજીવનની એક વિરલ વિશિષ્ટતા છે તે એ કે એમનું સાહિત્ય ગાંધીવાદના રંગે રંગાયેલું છે.

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમના સિદ્ધાંતો અને આદર્શોને જનતા સમક્ષ લોકપ્રિય બનાવવા એમણે એ વિષે ઘણું લખ્યું છે. ગાંધીજીના અશૂતપૂર્વ સિદ્ધાંતોનું સ્પષ્ટિકરણ અને સરળીકરણ કરવા એમણે માહોમ કરીને આજ વર્ષોથી કમ્બર ઠસી છે અને તેમાં એમને મુખ્યતઃ સરળતા જ સાંપડી છે. અને રાજજીના 'યંગ ઈન્ડિયા' ને 'વિમોચનમ્'ના લેખો આ કથનની સાક્ષી પૂરે છે. વર્તમાન હિંદના નેતાઓમાં ગાંધીજીએ જે કાર્ષ્ણ ઉપર પોતાના વ્યક્તિત્વની, કાર્યની, સિદ્ધાંતોની અને આદર્શોની વધુમાં વધુ અસર કરી હોય તે તે રાજજી પર છે. રાજજીએ ગાંધીજીની વિચારસરણી-ગાંધીવાદ-ને જીવનમાં અને અને વ્યવહારમાં સંપૂર્ણતયા અપનાવી છે અને એમણે એ વિચાર-પરંપરાને એમની રમ્ય, સરળ, મોહક અને પ્રેરક શૈલીમાં ખૂબ જ નીકરતાથી જનતા સમક્ષ રજૂ કરી છે. આજે હિંદમાં એઓ ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોના સર્વોત્તમ બાખ્યકાર કહી શકાય. રાજજીમાં ગાંધીજીને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, અને ગાંધીજીમાં રાજજીને પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા હતી. બન્ને વચ્ચે ઘણું સામ્ય હતું. રાજજીને ગાંધીજીની જબરી ઓથ હતી અને જ્યારે રાજજીની લોકપ્રિયતાની ઓટ આવી હતી, અને જ્યારે એમના સહકાર્યકરો એમને એકલા અટૂલા મૂકી એમનાથી છૂટા પડ્યા હતા ત્યારે પણ ગાંધીજીના હૃદયમાં રાજજીને માટે એકસરખું જ માન હતું, એટલું જ નહિ પણ એમની પ્રામોશ્વિકતા, નીતિમત્તા, યુદ્ધિમત્તા, તથા રાજકીય દષ્ટિબિંદુ તેમ જ હેતુઓ માટે ગાંધીજીને ઘણો ઉચો ખ્યાલ હતો. અને રાજજી બંને ગાંધીજીથી વિચારોમાં જૂદા પડ્યા હોય પણ ગાંધીજીના મૌલિક સિદ્ધાંતોને તે એઓ અંત સુધી અણીધુદ વળગી રહ્યા અને હિંદને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી પરિભ્રમણ કરી, એ સિદ્ધાંતોનો એમણે એમનાં પુરતકો તથા બાપણો દ્વારા સંગીન પ્રચાર કર્યો. ગાંધીજીના આદર્શોની સરળતાનું પ્રધાન કારણ ગાંધીજીનું વ્યક્તિત્વ હતું એ વાત ખરી પણ તેની સાથે

એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે એમને રાજીય જેવા દૂરદેશી, દરેક, બુદ્ધિશાળી, અને વ્યવહારકૃશળ અનુવાયીઓ મળી રહ્યા હતા. ગાંધીવાદનો પ્રચાર એ રાજીયની સાહિત્યકૃતિઓનું પ્રથમ લક્ષણ કહી શકાય.

રાજીય સ્વભાવે, દેખાવે, પહેરવેશ અને સંસ્કારે પૌર્વાત્ય હાથે પણ એમના જીવનમાં અને વ્યવહારમાં તેમજ સંસ્કાર ઘડતરમાં પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનું સુભગ અને સુરેખ સંમિશ્રણ થયું છે એ આનંદની વાત છે. એમણે જેટલો પૌર્વાત્ય ધર્મશાસ્ત્રોનો, દિલસૂઝીનો તથા પૌરાણિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો છે તેટલો જ સૂક્ષ્મ અને તથરપશી અભ્યાસ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ, ધર્મશાસ્ત્રો, અને દિલસૂઝીનો કર્યો છે. અને આ સંચિત કરેલા જ્ઞાનભંડારનો લાભ એમણે છૂટે હાથે એમના દેશપ્રાંધવેને વિપુલ પ્રમાણમાં આપ્યો છે અને હજી પણ આપે છે.

રાજકારણના અટપટા પ્રશ્નોના ઉકેલમાં ચોવીસે કલાક ગ્રંથાયેલા, રચનાત્મક કાર્યક્રમને વેગ આપવામાં પોતાની સર્વે શક્તિઓનો છુટથી ઉપયોગ કરનારા, દેશના ઉચ્ચ કક્ષાના રાજકીય પ્રશ્નોમાં સક્રિય અને માર્ગદર્શક સલાહ આપનારા, જવાહરલાલજી અને સરદારસાહેબના 'મિત્ર, દિલસૂઝ અને માર્ગદર્શક' તથા રવતંત્ર હિંદનાં ઉચ્ચોચ પદો પર કમચઃ આરૂઢ થતા, રાજીયને, અંતરની ઉત્કટ ઇચ્છા છતાં, સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં સક્રિય ભાગ ભજવવાની એક શક્તિની પણ કુરસદ મળતી નથી. અને હિંદની એ કમનસીબી છે કે આવા પ્રતિભાસંપન્ન સાહિત્યકાર અને સંસ્કાર સ્વામિની લેખિનીનો લાભ, દેશને જે પ્રમાણમાં મળવો જોઈતો હતો તે મળ્યો નથી. રાજીયએ એમના દીધીયુ કાળમાં ધણું જે છે અને અનુભવ્યું છે. એમને સિરેથી ઘણા તડકા છાંયડા

પસાર થઈ ગયા છે, એમના બરચક જીવનમાં ઘણી યે વાર બરતી ને ઝોટ આવી ગયાં છે એટલું જ નહિ પણ સફળતા અને નિષ્ફળતા, યશ અને અપયશ, પ્રશંસા અને ટીકા એ દરેકને કડવોમીઠો અનુભવ એમને થયો છે. છતાં એક સ્થિતપ્રજ્ઞ, કર્મશીલ અને યોગીની પેઠે એમણે આ બધું હસતાં હસતાં સહન કર્યું છે અને એ અનુભવોનો નિયોગ કાઢી પોતાનું સમગ્ર જીવન ધણું છે. આ દૃષ્ટિએ તપાસતાં રામજીનું જીવન રોમાંચક, પ્રેરક અને યુગપ્રવર્તક કહી શકાય. અને હવે રામજી ને પોતાના હિન્દોગ્ર પદમાંથી થોડી ઘણી કુરસદ ગેળવી, એમની અનુકરણીય શૈલીમાં, એમના જીવનપ્રસંગો વર્ણવે, તો એમની એ આત્મકથાથી હિંદના રાજકારણને, હિંદના ઇરિદ્ર આત્મકથાસાહિત્યને તથા હિંદના સંસ્કારી જીવનને અને સાહિત્યને પ્રશંસનીય લાભ થાય. આપણે ધ્રુષ્ટીએ કે રામજી હિંદની સંસ્કારવાંધુ આમજનતાની આ જ્ઞાનપિપાસા સંતોષે !

પ્રકરણ ૧૯ મું

રાજાજીનાં વિચારમૌકિકો

રાજાજી એ આપણા જમાનાના એક મહાન ચિંતક છે. આપણા સમયના દરેક પ્રશ્નને એમણે જાંઠી અને પોતાની મૌલિક રીતે વિચાર્યો છે. અને તે વિષે પોતાના નિશ્ચિત એવા નિશ્ચયો બાંધ્યા છે. આ પોતાના વિચારમંથનમાથી જે નવનીત નીકળે છે, તેને એમણે પોતાના પુસ્તકો તથા બ્યાખ્યાનો દ્વારા જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું છે. રાજાજીની વિચારસરણી ૨૫૪ અને અસંદિગ્ધ હોવાથી એઓ પોતાના વક્તવ્યને સમજાવવાને વારંવાર કથાઓ કહે છે, ને યોગ્ય ઉપમાઓ વાપરે છે, કે જેથી એમનું વક્તવ્ય સામાન્યમા સામાન્ય જનને પણ સુગ્રાહ્ય બને. રાજાજીને આપણું જગત એક પ્રખર શ્રદ્ધિવાદી તરીકે પિછાને છે.

રાજાજીનાં એવાં ચોક્કસ વિચારમૌકિકો જોઈએ. રાજાજી એ મહાન નીતિવાદી છે. એઓ જીવનમા ચારિત્ર્યને અત્યંત મહત્વ આપે છે. એઓ માને છે કે સ્વતંત્ર હિંદ બીજો કરો નહિ ને માત્ર પ્રામાણિકતાનો ગુણ કેળવે તો એ એણે ધણું કર્યું કહેવાય. જો આઝાદ હિંદમા વધારે પ્રામાણિકતા ને સચ્ચાઈ ન હોય તો એવી આઝાદીનો કરો અર્થ નથી એમ એઓ માને છે. આપણું જો અંગત જીવન શુદ્ધ ન હોય, એમા સચ્ચાઈ ન હોય, તો ભહેર-

જીવનમાં એ શી રીતે આવવાની હતી? કુવામાં જે વસ્તુ ન હોય તે હવાડામાં ક્યાંથી આવે? આઝાદીમાં દરેક જણે પોતાની ફરજ બજાવવા તત્પર રહેવું જોઈએ. આઝાદી એ સાધ્ય નથી. એ તો માત્ર સાધન છે. આ વિષેનું એક સરસ દૃષ્ટાંત આપતાં રાજજીએ કહેલું કે આઝાદી એ તો પરાધિયું છે, કે જે દરેક માનવીને જાગવાને અને પોતાનાં દૈનિક કાર્યો કરવાને પ્રેરે છે.

એઓ કહે છે, ચારિત્ર્ય એ કાંઈ માત્ર પુસ્તકના રાનથી કે એને વિષે સંભળવાથી નથી આવતું. એ તો જીવનના અનુભવે ઘડાવું જોઈએ.^૨ એના દૃષ્ટાંતમાં એઓ જણાવે છે, કે, જેમ આપણે કોષ્ટ શબ્દકોષ ઉઘાડિએ, તે કાંઈ પણ શબ્દનો અર્થ વાંચીએ એટલે એ શબ્દનો અર્થ ઘુરત જ સમજાઈ જતો નથી. દાખલા તરીકે રતેહ શબ્દ તમે શબ્દકોષમાં જુઓ તો એના એ ત્રણ અર્થો એમાં આપેલા હોય છે. પણ એમાંના એકે અર્થ ન્યાસિધી તમે કોઈ તમને ચાહતી હોય એવી છોકરીને પરણે નહિ ત્યાંસિધી નહિ સમજાય. ત્યારે જ ખચર પડે કે 'રતેહ' એ માત્ર જોડણીનો વિષય નથી, પણ એક અત્યંત મુંઝવે વસ્તુ છે. તેવું જ ચારિત્ર્ય વિષે છે.

આપણે અત્યારે જે મોટામાં મોટું મુદ્દ લડવાનું છે તે આપણી ચારિત્ર્યહીનતા સામે છે. આપણી પોતાની નૃદીઓ, આજસ, એ બધાંની સામે આપણે લડાઈ કરવાની છે. સાધારણ રીતે આપણે બીજાના ચારિત્ર્યની ખોડ કાઢવા બેસીએ છીએ, પણ આપણા પોતાના ચારિત્ર્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતા નથી. દાખલા તરીકે ન્યારે હું એમ કહું

૧. ત્રિવેન્દ્રમમાં લખાયું, ૨૦-૮-૧૯૪૮

૨. બેંગલોરમાં લખાયું, ૨૨-૮-૧૯૪૮

કે આપણામાં વેપારી પ્રામાણિકતા નથી, ત્યારે એનો અર્થ એ જ
 કે મારા સિવાય બધામાં એ ગુણ નથી. દરેક જણ બીજાની પર
 દોષનો ટોપસો ઓઢાડવા તૈયાર હોય છે. પરંતુ, જ્યારે માણસ
 પોતાના દોષો, ને પોતાની ત્રુટીઓ વિશે વિચારવા માટે ત્યારે જ
 સાચી ચારિત્ર્યશીલતાનો ઉદય થાય છે. યુરોપમાં જ્યારે લંડાઈ સળખી
 કે દુરત જ આખા દેશના ચારિત્ર્યમાં અનળ જેવો ફેરફાર થઈ ગયો.
 એ ફેરફાર કંઈ લોકોના ઉઠાપોહથી નહોતો આવ્યો પણ જનતાના
 અંતરના ઊંડાણમાંથી જ આવ્યો હતો. અહીં તો દરેક જણ પોતાના
 સિવાય બીજા બધાના દોષો કાઢે છે. જિલ્લું જ્યારે આપણે ગુલામ
હતા, જ્યારે આપણે આઝાદી મારે લડતા-હતા, ત્યારે આપણી વચ્ચે
સારા મેળ હતો. આપણે એકબીજાની-દૃષ્ટિએ વિચારતા હતા,
પણ આપણે આઝાદ થયા ને એ ગુણ, એ વૃત્તિ અદૃશ્ય થઈ
ગયાં છે. આમ જો આપણામાં ચારિત્ર્ય નહિ હોય તો
લોકસાહીનો પ્રયોગ સદંતર નિષ્ફળ જવાનો છે. જો પ્રજામાં
ચારિત્ર્ય નહિ હોય તો એકે નાની સધુમતિ રાજ્યનો બળાત્કારે કબજો
કરી બેસશે અને રાજ્ય ચલાવશે. પણ એ રાજ્યની જૂસો સુધારવાની
તેક આમજનતાને નહિ મળે. જો દરેક માણસ દેશના હિત કેરતા
પોતાના અંગત હિતને વધારે મહત્વ આપે, તો લોકસાહીનો પ્રયોગ
સ્વાભાવિક રીતે જ અફળ જવાનો. ચારિત્ર્યને બહુતર જોડે કશો
સંબંધ નથી. માણસને બહેતે સખતી વાચતાં ન આવડતું હોય
હતાં-એ સંસ્કારી અને ચારિત્ર્યશીલ હોઈ શકે. ૬૨૦૬૧/૧૮૧/૧૮

નિરક્ષરતા નિવારણ ને ઈજવણી બન્ને વચ્ચે આસમાન ને જમીનના
 જેટલું અંતર છે. પુરાણા જમાનામાં ઊંચામાં ઊંચી શિક્ષણી આપણા
 વૈદિક ઋષિઓ મોઢેથી જ શીખવતા. એમને પુસ્તકોની જરૂર પડતી
 નહિ. ઈજવણી તો સદગુણોમાં રહેલી છે, સ્વાર્થત્યાગમાં રહેલી છે,

જીવનની જિંદગી બાવનાઓમાં રહેલી છે. જીવનના કસબમાં રહેલી છે. જેટલે અંશે વ્યક્તિસમષ્ટિ માટે જીવતાં જાણે, જેટલે અંશે રાષ્ટ્રની મહદ વિશાળતામાં એ પોતાની જાતને ગૂમાવી દે, તેટલે અંશે એ વ્યક્તિની મહત્તા. તેટલે અંશે એ વ્યક્તિ કેળવાયેલી કહી શકાય. જેટલે અંશે વ્યક્તિ ધિક્કારની, પરસ્પર ઇર્ષાની લાગણીઓ દૂર કરી શકે, અને પ્રેમની ને ભાતુભાવની લાગણી પોષી શકે, તેટલે અંશે એ વ્યક્તિ કેળવાયેલી કહી શકાય.

સાચા ગાંધીવાદીની જેમ રાજાજી માને છે કે દારૂખંધીથી આપણી નૈતિક બાવના ઉચ્ચ થશે. કેમકે પ્રધાનોમાં દારૂખંધીને આગળ કરનાર રાજાજી પ્રયત્ન હતા. મદ્રાસના વડાપ્રધાન તરીકે આ દિશામાં એમણે ભગીરથ કાર્ય કર્યું હતું અને ખીજાં પ્રાંતીય પ્રધાનમંડળોને માર્ગદર્શક થઈ પડ્યા હતા. એમણે સરકારના તંત્રનો ઉપયોગ દારૂખંધી માટે શી રીતે કરવો તે જનતાને જતાવી આપ્યું. એમની પર ખૂબ કડવી ટીકાઓ થઈ. પણ સત્કાર્યને માટે ટીકાઓ સાચી તેની એમને પરવા હોતી જ નથી. સત્કાર્ય માટે લોકોનો ધિક્કાર ખમવામાં એમને એક પ્રકારનો વિનય હોતો છે.

રાજાજી માને છે કે આપણા સામાજિક તંત્રની સદંતર પુનર્રચના થવી જોઈએ. એઓ એ દૃષ્ટિએ જડું ચૂસ્ત ખાદ્ય કુટુંબમાં જન્મેલા હોવા છતાં, ચૂસ્ત ખાદ્ય રહ્યા જ નથી. ન્યાતજાતના બેદોને લીધે જ હિંદુ ધર્મની પડતી થઈ છે, એની મૂલ્યવત્તા ઘટી છે, એમ એઓ માને છે. હિંદુ યાત્રિએ આંતરયાત્રિય લગ્નો પોષવાં જોઈએ, અને જાયનીયતા પરંપરાગત બેદો છે એ દેખાવી દેવા જોઈએ એમ એમને લાગે છે. સાચો ધર્મ જાણ આચાર જાણવામાં નથી પરંતુ સદાચારમાં છે, પ્રેમની બાવના કેળવવામાં છે. આથી જ પોતે ખાદ્ય હોવા છતાં, પોતાની પુત્રી અખાદ્યને પરણવા તૈયાર થઈ તેને રાજાજીએ

હિતજન આપ્યું એટલું જ નહિ પણ, એ વિચારને એમણે વધારી
લીધો. એઓ આવી બાબતની પહેલ પોતાના ધરમાંથી જ થાય એમ
કન્નડતા હતા. રામજીની કિસ્સાએ છે કે આપણે સારો વિચાર
કરીએ છીએ, પણ એ વિચારને ન્યારે અમલમાં મૂકવાનો સમય આવે
છે ત્યારે ક્ષમીએ છીએ. આપણી એ નિર્ણયતા દર યાવ-તયા-આચાર
ને વિચાર બનતો નો સમન્વય સધાય તો જ જીવનની ઉન્નતિ થઈ શકે.

રામજી માને છે કે આપણી જીવનભાવનામાં કળાને ધણું ઉંચું
સ્થાન હોવું જોઈએ. કળાનું શિક્ષણ આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં
ફરજિયાત હોવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ન્યાં સુધી કળાકારને
જીવનવિગ્રહ ખેડવો પડતો હોય, ન્યાં સુધી એને જીવનનિર્વાહ પૂરતું મળતું
ન હોય ત્યાં સુધી કળાની વાતો એ કેવળ દંભ છે. એ માટે કળાકારનું
ગૌરવ વધવું જોઈએ. કળાકારની નિશ્ચિન્તતા જ કળા જન્માવે છે. એથી
કળાકારને રાટીની ચિંતામાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ. રામજી માને છે,
કે, કળા તો આખા જીવનમાં બાધત છે. જે ચિત્ર ચીતરે છે, અથવા
સુંદર ગીતો ગાય છે, કે નૃત્ય કરે છે તે જ માત્ર કળાકાર નથી. પરન્તુ
જે સાચું જીવન જીવી જાય છે, તે સાચો કળાકાર છે. સાચી કળા
જીવન જીવવાની છે. જીવનની ઉન્નતિ કરવાની તમન્નામાં છે.
માંથીજને એઓ મહાન કળાકાર માને છે, કારણ માંથીજ જીવન
જીવવાની કળાને જાયતા હતા.

લોકશાહી વિષે રામજી માને છે કે લોકશાહીમાં જનમતિના અવાજને
પ્રાધાન્ય હોય જ. પરન્તુ સાચી લોકશાહીમાં લોકનો અર્થ માત્ર
જનમતિ એટલો નથી પણ સધુમતિ પણ છે. એટલે સાચો લોક-
શાહીવાદી સધુમતિની જોડે આવેથી જ સાચી સધુમતિ હમેશાં
લોકશાહી સંસ્થાના ઓએક અંગમાં ધરાવતી હોય. આ
કારણથી જ રામજીએ ૧૯૫૨માં

શ્રીને સ્વીકારવાની

વિનંતી કરી. આ જ કારણથી રાજ્ય હરિજન કાર્યમાં લાગી ગયા.

અત્યારની દોલેજો વિષે રાજ્ય માને છે કે હિન્દુસ્તાનની દોલેજો વિદ્યાર્થીઓથી ઉભરાઈ રહી છે. પ્રત્યેક શૈક્ષણિક વર્ષની શરૂઆતમાં દોલેજામાં પ્રવેશ મેળવવા માટે દોડદોડી ચાલે છે, અને મેટ્રિક મેળેલા વિદ્યાર્થીઓ નાત જાત, સંપ્રદાય અને એવી અનેક બાબતો, આગળ ધરીને દોલેજામાં પ્રવેશ મેળવવા આકાશપાતાળ એકઠાં કરે છે. જો માત્ર દોલેજામાં બહુતા વિદ્યાર્થીઓની જ સંખ્યાનો વિચાર કરીએ તો, આપણી યુનિવર્સિટીઓ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થઈ છે, એમ જાહેર કરવું પડે. પણ સાથે સાથે જો પણ કબૂલ કરવું પડે કે આપણી યુનિવર્સિટીઓ જે રીતે ચાલે છે તે રીત તદ્દન નિષ્ફળ નીવડી છે, એવાં લગભગ સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ છે. અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ, આપણી ધારાસભાના સભ્યો, જાહેર જનતા, સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે, કે, યુનિવર્સિટીમાં તૈયાર થતો માણ, આપણને ખીજેથી મળી શકે નહિ. એક ક્રાન્તિકારી નેતા કે કોઈ સંત પુરુષ રાજ્યના ઇતિહાસમાં અવારનવાર પ્રગટ થાય અને પ્રજાના બચકાર અને વર્તનને, નવું ધકતર આપે, પણ પ્રજાના કમચઃ વિકાસ માટે જે, દિનપરદિનના કાર્યની અપેક્ષા રહે છે, તે કાર્ય તો આખા દેશમાં પ્રજાનો સર્વ વહીવટ સંભાળે અને જનતાના જીવનનું નિયંત્રણ કરે એવા દેશનેતાઓની આજુ પૂરવણી પર જ આધાર રાખે છે.

યુનિવર્સિટીએ તો આજના જમાનામાં આદર્શ સમાજનાપકો, તથા વહીવટકર્તાઓ, પ્રજાને પૂરા પાડવા જોઈએ. જેવદૂદીની જગ્યાએ શુદ્ધિપૂર્ણ વિચારણાની પ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ. લાગણીવેદાની જગ્યાએ આત્મનિરીક્ષણની સ્થાપના થવી જોઈએ. જ્યાં પ્રપંચોનું સામ્રાજ્ય છે તેના સ્થાને આદર્શ અને ભાવનાઓ મતિમાન થવાં જોઈએ. રાજ્ય કહે છે કે આ બધું કંઈ અણધારી બબ્બ અમલકારથી સિદ્ધ ન

યાપ. યુનિવર્સિટીઓનો ધર્મ એવા જુવાન ઓપુરો પેદા કરવાનો છે, કે, જેઓ પ્રજાને આ ઉન્નત્વળ ચક્ષુને માર્ગે લઈ જવામાં આનંદ અને કૃતાચંતા અનુભવે.

રાજ્ય જણાવે છે કે આપણા દેશના હજારો નિરક્ષાઓમાં અમત્વનાં સ્થાનો પર એક નહીં પણ હજારો ચારિત્રવાન માણસોની આપણને જરૂર છે. આજને વખતે આપણે જે જાતનાં માણસો જોઈએ છે અને આપણી યુનિવર્સિટીઓ જે જાતનાં માણસો પૂરાં પાડે છે તે બંનેની વચ્ચે મોટો ફેર છે.....યુનિવર્સિટી-માંથી સ્નાતક થઈને બહાર નીકળતા યુવાનો અને યુવતીઓને હરેક વસ્તુ શીખવી પડે છે, છતાં કેઈકે જગ્યાએ નોકરીમાં રજા પછી તેમનું વ્યક્તિત્વ તેમને ખીસવવાનું રહે છે. આજે સરકારી નોકરાનો બોલો અને જવાબદારી એટલી હદે વધ્યાં છે કે તેનો આપણા સાર્વજનિક કાર્ય કરનારા આગેવાનોની મદદ પેદીને ખ્યાલ સુધી નહોતો.....યુનિવર્સિટી છોડતાં પહેલાં યુવાનોએ જેનાથી સજા થવાનું છે એ સૌથી અમત્વની વસ્તુ વ્યક્તિત્વની ખીસવણી છે, વિદ્યાભ્યાસ નહીં પણ ચારિત્ર્ય છે. કમનસીબે આજ કાંઈ પ્રયાસ સાડુ આપણી કોલેજોનું વાતાવરણ જુદું અને નીતિની બાબતમાં ગૂંચવાડાથી ભરેલા ખ્યાલોથી અતિશય ક્યુપિત થઈ ગયું છે. યુનિવર્સિટીમાં બહુતા યુવાનો અને યુવતીઓને વ્યક્તિત્વના ધડતર માટે જરૂરી એવું માર્ગદર્શન ત્યાં મળતું નથી. જુદાજણ ધણા જીવ્યા પ્રકારનું છે અને એમાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભરવામાં આવે છે, પરંતુ મૂળ સારભાગની જ તેમાં જીણપ છે.....યુનિવર્સિટીનું કામ સમાજમાં સુધારણા કરવાનું, તેના નાના પ્રતીક બનવાનું નહીં પણ જ્યાં અરાજકતા હોય ત્યાં નૈતિક મૂલ્યો અને ઔદિક વ્યવસ્થાની પુનર્વ્યવસ્થા કરવાનું હોવું જોઈએ.

રાજ્યજી બારપૂર્વક જણાવે છે કે આજના ગૂંચવાડાવાળા જમાનામાં રાજ્ય ઉપર આવી પડતી દરજે જાળવવા અને સમાજના સારકારિક જીવનમાં - માર્ગદર્શન કરાવવા માટે યુનિવર્સિટીએ પ્રજાને નેતાઓ, શિક્ષકો અને વહીવટકર્તાઓ આપવા જોઈએ. મૂખતોને રથાને વિચારચક્તિ, ઉશ્કેરણને રથાને ચિંતન, સ્વાર્થને રથાને આદર્શ અને તકવાદને રથાને સિદ્ધાંતો રહેવા જોઈએ.....આવા જવધેત વિકટ માર્ગ પર જનતાને દોરવણી આપવામાં આનંદ માને અને બાવનાની સિદ્ધિ માને એવા યુવાનો અને યુવતીઓ સજવાતું યુનિવર્સિટીઓતું કામ છે.....આપણી પેઢીના ઘડતર માટે બાવિના વિકાસનો જે મહાન પ્રયોગ હિંદ કરી રહ્યું છે તેમાં આપણી ફાલેજો અને યુનિવર્સિટીઓની આજની ફાલો જેવું ખીલું કશું વધુ કરુણાજનક નથી.

રાજ્યજી નિષ્કપપૂર્વક માને છે કે સઘળા પ્રકારના શિક્ષણનો આશય વ્યક્તિત્વના વિકાસનો હોવો જોઈએ. નહીં તો એની કશી કિંમત નથી. યુનિવર્સિટીના ધ્યેયની આ બાજુ ખ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો હરેક પ્રકારનો અભ્યાસ અંત્યંત ફળદાયી થાય. ખૌદિક તાલીમની સાથે વ્યક્તિત્વની ખીલવણી પ્રત્યે ખ્યાન દેવામાં આવે તો વિજ્ઞાન, કુન્નરઉદ્યોગની તાલીમ, અર્થ-શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, કાયદો, ઘરવિજ્ઞાન કે ખીજા મમે તે વિષયનો અભ્યાસ હશે કે એમાંનો હરેક વિષય હશે છતાં છોકરા કે છોકરીને માણસોના નેતા બનવા માટે પૂરતો અવકાશ આપશે.

નૈતિક કેળવણીની મુશ્કેલીથી રાજ્યજી અપરિચિત નથી. એઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે જેમનું જીવન અને વર્તણૂક જ સીધા ઉપદેશ કે ચિરંતના ફળાણ વિના પ્રેરણા રૂપ બને એવા સાચા પ્રકારના માણસો જે યુનિવર્સિટીમાં બેગા ધયેલા યુવાનોની વચ્ચે

રહે અને ફરે તે આપણે મેળવી શકતા નથી. બીજી દરેક જાળતમાં ખૂબ જ પ્રવીણ હોય એવા શિક્ષકો આપણને મળે છીં પણ ધાર્મિક શિક્ષણની જેમાં ગંધ હોય તેવી કોઈ પણ યોજનાને દાખલ કરવામાં ખારે સંકેત વેઠવો પડે છે.....આ કટોકટી અત્યંત વાસ્તવિક અને ગંભીર છે. આપણા સંકેતને લીધે આપણે કેવળ નકારાત્મક વલણ ધારી રહીએ નહીં. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે રાજીજી એક માગ શોધી કાઢે છે. અને એ માગ ઉપર પ્રકાશ પાડતાં એઓ જણાવે છે કે વિવિધ ધર્મો અને તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ કરવાની તક આપતી વ્યાપક યોજના જેમાં પશ્ચિમની યુનિવર્સિટીઓમાં 'પ્રાચીન માનવતાવાદ' (ક્લાસિકલ હુમેનિઝમ) તરીકે ઓળખાતા ગ્રીસ અને રોમનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ હોય, તે, એવું વાતાવરણ સર્જશે અને પ્રેરણા આપશે કે જેથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ સીધા સંઝડિત પ્રયાસો સિવાય સત્ય સમજશે અને આપણા દેશની સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું જ્ઞાન મેળવશે. સીધી રીતે જે કામ માથે ન લીધું હોય તેની સિદ્ધિ આડકતરી રીતે જતાં પણ થાય છે. આપણા છોકરાઓને ખ્રિસ્તી, મુસ્લીમ અને હિંદુઓના ધર્મના તથા ગ્રીસ અને રોમના પ્રાચીન સાહિત્યમાં રસ લેવાને ઉત્તેજન આપે. પછી તેમને કોઈ એ નહીં કહેવું પડે પણ તેઓ જાતે જ વેદાંતનું અભ્યસન કરશે કારણ કે હિંદુમાં જન્મેલ અને જ્ઞાનપૂર્ણ ગૌરવવાળા હરેક એ અભ્યસન કરી શકે છે.

કેવળવણી સંબંધી પોતાના વિચારો સમેટતાં રાજીજી જણાવે છે કે જ્યાં આધ્યાત્મિક શોધો એક જ છે અને પ્રશ્નો એના પર સદા આશીર્વાદ હોય છે, રાજીજીના સંસ્કાર ઘડતરમાં આપણા દેશના તેમજ બીજી પ્રજાના પવિત્ર મંથોએ પણ સક્રિય ફાલો

આપ્યો છે, અને તેથી જ એઓ જણાવે છે કે સધળા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારોથી સંપૂર્ણ અલગ રહેવાથી નહીં પણ હરેક પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચારોના વ્યાપક પરિચય અને આદર બુદ્ધિથી આપણે સલામત રહીશું અને ચોખ્ખી રીતે ચોતાનું બહાર કરીશું.

પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધી રાજજી ચોક્કસ વિચારો ધરાવે છે. રાજજી જણાવે છે કે પ્રાથમિક કેળવણી, જમે તો એ લેખન, વાચન ને હાખલા શીખવવાની હોય, કે ઉત્પાદક કામ દ્વારા જણવાની હોય કે રમતમમતના જ્ઞાનદ્વારા લેવાની હોય; જમે તો તેમાં બાળકને નાનપણથી જ અક્ષરો અને અંગ્રામાં હુબાડીને ગબરાઈ અને ત્રાસની ટેવ પાડવામાં આવતી હોય કે વસ્તુઓનો ઉપયોગ, રમત તથા કામ કરવા રહીને રમત અને કામ વચ્ચેનો ભેદ મટાડવાનો હોય અને બાળકને બંનેમાંથી જ્ઞાનદ લેવા દેવામાં આવતો હોય,.....છતાં અમત્યની વસ્તુ એ છે કે બાળકોની કેળવણીની વ્યવસ્થા એ રીતે થવી જોઈએ કે એ દેશના વર્તમાન સંજોગોને અનુકૂળ, હોય.

હિંદના બાળકોને જો ડહાપણપૂર્વક અને સારી રીતે ઉછેરવામાં ન આવે તો ક્યો સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર જળવી રાખવાની આશા રાખી શકાય? પાલીએન્ટના કાયદા, હિતવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ અને મંડળો દ્વારા હિંદના સમાજમાં પરિવર્તન, સુધારા અને પુનઃ વ્યવસ્થાની બધી પ્રક્રિયાઓ છતાં હિંદને સહભાગ્યે કૌટુંબિક પરંપરાના સંસ્કારોને લીધે પ્રજનનું જીવન જોના પર અવલંબે છે એવા જરૂરિયાતના ધંધા બાંચા વિના રચ્યા છે. હિંદનાં મોટા ભાગનાં બાળકો હજી તેમના માતાપિતાના કામમાં મદદ કરે છે અને યાજ્ઞ કે સંસ્થામાં ગયા વિના કુટુંબનો ધંધો શીખે છે

અને તે પણ સારી રીતે. ખેડૂત, સુધાર, મોચી, ઝાડુ કાઢનાર, હુદાર, વણકર, દુકાનદાર, ગાડા હાંકનાર, આ ગધા હાખો ગરીબ માણસો મોટા માણસોની મહત્વાકાંક્ષા અને વિચારસરણી-ઓથી અજાન રહીને જાણે કશું જ જાનતું નથી એમ પોતાનો ધધો ક્યેં જાય છે અને તેથી જ પ્રજા જીવી રહી છે. હિંદીઓ બેઘડક થઈ હવાઈ કિલ્લાઓ જાંધે છે કારણ કે નીચે ભોંપ પર આવેલા જે સામા ધરમાં એઓ રહે છે તેની સંભાળ ગરીબ અને અમણ માણસો, ઉચ્ચ કક્ષાના માણસોના પ્રયાસોનો ખ્યાલ ક્યાં વિના રાખે છે. અનાજ પાકે છે, કાપડ વધુાય છે, જીન તૈયાર થાય છે, ગાયોને ચરાવવામાં આવે છે, જોડા બનાવાય છે, સહાર્થ કામ થાય છે, ગાડાંના પૈડાં અને હળ તૈયાર થાય છે અને સમારાય છે. કારણ કે હિંદમાં હજુ જુદી જુદી જાતો રહી છે અને તેમનાં ધરો ધર હોવા ઉપરાંત ધધાની શાળાઓ પણ છે, માખાપ ઉપરાંત શિક્ષકો પણ છે, અને મહત્વાકાંક્ષા નહીં સેવનારાં બાળકો સ્વાભાવિક રીતે જ તેમની નીચે ઉમેડવારી કરે છે.

રાજજી ખાસ બાર મૂકી જણાવે છે કે હવે પછી સ્થપનારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કેવા પ્રકારની યોજના અનુસરવી જોઈએ ?તો શું જે બાળકોનો કબજો મેળવી શકાય તે બધાં બાળકોને તેમના બાપીકા ધધાની ધરની તાલીમમંથી ખસેડીને તે શાળાઓમાં તેમનો આખો સમય ગાળવાની ફરજ પાડવામાં આવશે ? અને એમ કરીને તેમને પોતાનો બાપીકા ધધો શીખવાનું અશક્ય બનાવવામાં આવશે ? કારણ કે જીવનમાં પછીથી તેઓ એ ધધો સતોષકારક શીખી શકે નહિ અને પ્રાથમિક શાળાઓ કે જેમાં ઉતાવળથી તૈયાર થયેલા શિક્ષકોને સત્તાને રચાને બેસાડી દેવામાં આવ્યા છે તેઓ એમને એ ધધાઓ શીખવી શકે એમ નથી.

કેજરણીનો બાગતમાં રાજાજી ધણા આસાવાદી છે અને પોતાનો આસાવાદ વ્યક્ત કરતાં જણાવે છે કે...અમે તેટલા પ્રવાસો છતાં.....બાળકોમાં ઘરની ઉમેદવારીની અને પરંપરાગત ધંધાની જૂની પ્રથા માથુ રહેશે. અને આ બંનેનો મેળ સાધવા રાજાજી ફેટલીક માર્ગદર્શક સૂચનાઓ કરતાં જણાવે છે કે શાળામાં અઠવાડિયાના ત્રણ દિવસો રાખવા. એ ત્રણ દિવસોમાં છોકરાઓને આફે તે રીતે શીખવવું, પરન્તુ બીજા ચાર દિવસોમાં તેમનાં માતાપ સાથે કામ કરવાની તેમને તક આપવી. શું અને છ તેની દેખરેખ રાખવી.....એથી પાછળ રહેલા પ્રદેશો સાથેના સંદેશ વહેવાર અકર્ષક રાખીને આગળ વધી શકાશે. જેમને પોતાનો બાપીકો ધંધો લેવાનો નથી કે એવો કોઈ ધંધો જ નથી, કે જેમનાં માતાપ તેમને મટિ બેઠા બેઠા ખવરાવવાની કે સરકારી નોકરીની કે હરિશર્ષ અને જાતજાતની જુગારી યોજના કરતા હોય તેઓ બધે તેમને મરજીમાં આવે એ રીતે આ ચાર દિવસનો ઉપયોગ કરે. ગરીબ લોકો તો અઠવાડિયાના આ ચાર દિવસોનો બાપીકો ધંધો શીખવામાં ઉપયોગ કરશે અને બીજા ત્રણ દિવસોમાં, શાળામાં શિક્ષણ લેશે. રાજાજી અદ્વાપૂર્વક માને છે કે આ ગોઠવણથી આર્થિક બોળે પણ ધણો હળવો થશે અને બાળકોનાં કુમળાં મગજ પર આક્રંડ અને શબ્દરચનાનું કબાણ પણ ઓછું રહેશે. છઠીના ચાર દિવસમાં છોકરા અને છોકરીઓને શાળામાં શીખેલા પાઠો સમજવા અને પાઠ કરવાનો સમય મળશે.....એથી શિક્ષણમાં સુધારો થશે અને સર્વદેશી પ્રગતિ સાધી શકશે.

આપણાં પ્રાચીન તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ વિશે એઓ માને છે, કે, આપણા તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિએ જૂતકાળમાં આપણું રક્ષણ ક્યું હતું. પરન્તુ એ તત્વજ્ઞાન ને એ સંસ્કૃતિ યથાસ્વરૂપે ટકા

શક્યાં નહિ. જે આપણી વેદાંતી સંસ્કૃતિ માત્ર પાંડિત્યમાં જ નહિ, પણ મનુષ્યોના હૃદયમાં અને તેને લગતી ઊંડી સમજણમાં જીવતી રહી હોય તો, રાજા અને કોલેજના શિક્ષણમાં રહેલી જિજ્ઞાસા ચિન્તાનો વિષય ન બનત, અથવા તો તેમાંથી કાંઈ ગંભીર નુકસાન નીપજવા પામત નહિ. કમનસીબે આ આપણે પુરાણો વારસો પાછળના વખતમાં એકદમ લુપ્ત થતો ચાલ્યો, અને મને બધું રહે છે, કે, આજે તેમાંનું ઘણું થોડું રહ્યું છે. એમ ન હોત તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારના હેતુઓ અને હિદેશો સિદ્ધ થવામાં જે એક મોટી આડખાંસીરૂપ બની રહેલ છે, તે લોભ અને સ્વાર્થપરાયણતાનું આવડું મોટું પ્રમાણ નિહાળવાનો વખત આવત નહિ. જે શિરન, સંયમ, અને નૈતિક મૂલ્યોના ખાસો વેદાંતી સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા છે, તે સર્વે છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમિયાન અખતાર કરવામાં આવેલ વિવિધ પ્રકારની શૈક્ષણિક યોજનાઓથી આવરાર્થ રહેલ છે, અને જે પુરાણો વારસો આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ તેના સ્થાને આ શૈક્ષણિક યોજનાઓએ કમનસીબે કશું પણ મહત્વનું તત્વ આપણને પૂરું પાડ્યું નથી.

આમામી યુદ્ધ વિષે રાજાજી કહે છે કે, દરેક જાણુને લડાઈની ખીંક લાગે છે. આખી દુનીયામાં લડાઈના બહુકારા સિવાય જાણુ ખીજું કશું સંભળાતું જ નથી. પરંતુ, તમને જે મારા ન્યોતિષમાં જરા પણ વિશ્વાસ હોય તો તમે નિશ્ચિન્તપણે માનજે કે લોકો ગમે તેટલા ગુસ્સામાં વાતો કરે, ગમે તેટલી ઝેરીલી બાધામાં પ્રચાર કરે પણ જગતને હવે લડાઈમાં ઉતરવું પાલવે એમ નથી.

આપણા લોકો વિષે રાજાજીનો સામાન્ય રીતે એવો મત છે, કે આપણામાં જોઈએ તેવો બાઈચારો નથી. એકબીજાને સમજવા જે પરલક્ષી દષ્ટિ જોઈએ તે નથી. આપણો દેશ તો ઘણો વિશાળ છે, અને આપણી લાક્ષણિકતાઓ પણ એટલી જ વિશાળ છે. આપણામાં

મહાન પૈર્ છે, ને ક્યારેક આપણામાં યુરસોં અને લામણીવસતાની પણ બહુલતા જોવામાં આવે છે. આપણી પાસે મહાન શક્તિ છે તેમજ સાથે સાથે કુંભકર્ણની જેમ આપણામાં ઉંઘણીશીલ્પિત પણ એટલી જ આગળ પડતી છે. આપણામાં ઉદારતા પણ બેઠક છે ને ગેરસમજુતી ને અનુદારતા પણ પાર વિનાની છે. આપણામાં દેવની પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિ હોય છે. દેવને આપણે સર્વસ્વ અર્પણ કરીએ છીએ તો બીજા બાજુ આપણા સંહમાનવો પ્રત્યે દુરતાથી વર્તવાની વૃત્તિ પણ એટલી જ દૃઢ અને બળવત્તર છે. આપણે લગાડ્યાં કરીએ છીએ પણ અમારા દક્ષિણ હિન્દના બાઈઓ હિન્દી શીખવા તૈયાર નથી. એ માટે લડવા તૈયાર છે. એ લોકોને બેગા થઈને લડવું છે, પણ બધાને બેગા કરનાર ભાષા છે તે શીખવી નથી. આપણે જો સુખી થવું હોય તો આપણે ઘણાં સત્યો જાણવાં જોઈએ. મારામાં બીજાં કંઈ નહીં તો એટલી અછકડ તો જરૂર છે કે, બીજાની સંકુચિતતા ને ભેલકૂટી હું જોઈ શકું છું. આપણું હિત યામાં રહેલું છે તેની આપણને ખબર નથી. માત્ર સાચી અછકડ જ આપણને, આપણી મુશીબતોમાંથી બચાવી શકે. આપણે જોનો મર્વ લઈ શકીએ એવો આપણો દેશ છે. જોનો આપણે મર્વ લઈ શકીએ એવી વ્યક્તિઓ આપણી વચમાં છે, માત્ર આપણે જો એકબીજાને સમજતા થઈએ, ને જે આપણી સેવા કરવા માગતા હોય તેને આત્મીય ગણીએ. આપણે પરિસ્થિતિને વિકટ ન જનાવવી જોઈએ. એને હળવી બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લોકશાહી રાજ્યસત્તા નીચે તેનીશ-કરોડ માનવીઓ સલાહસંપથી બેગા થાય એ બનાવ હમમમ અશક્ય છે. જો કે, લશ્કરને જો રાજ્ય ચલાવવું તો ઘણું સહેલું છે. પણ, આપણા જેવા મોટા દેશને આત્મસંયમથી રાજ્ય ચલાવવું ઘણું કઠણ છે. ને આત્મસંયમ ને લોકશાહી જુદાં નથી. લોકશાહી એટલે દેશસેવા કરવા એકઠા ચયેલા માણસોનો સંઘ. આ સેવાભાવી

માણુસોની સક્રિયતા ઉપયોગ શી રીતે કરવો તેની આવડત આપણામાં હોવી જોઈએ.

પત્રકારત્વ વિષે એઓ કહે છે કે, “ અત્યાર સુધી પત્રકારત્વને રાજકારણ જોડે ગાઢો સંબંધ હતો. પત્રકારો એમ ધારતા હતા કે તેઓ ધારાસભાનો જ એક વિસ્તાર છે અને તેથી તેઓ ક્યારેક સરકારને શીખામણ આપતા, ક્યારેક એનો વિરોધ કરતા, એટલું જ નહિ પણ દરેક પ્રશ્નની બન્ને બાજુઓ જોઈ પોતાનાં સ્વતંત્ર મતઘોષ વ્યક્ત કરતા. પરંતુ આપણને આઝાદી મળ્યા પછી આ જ રીતિને અનુસરવાની જરૂર નથી. હવે ન્યારે આપણને વિદેશી હકૂમતનો પત્તો રહ્યો નથી, ત્યારે આપણે પત્રકારત્વને કળામય બનાવવું જોઈએ. પત્રકારત્વ એ કળા છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. શું કવિ પોતાની અને પ્રકાશકોની વચ્ચે પડવા સરકારને વિનવણી કરે છે ? શું ચિત્રકાર પોતાના ચિત્રોની વધારે સારી કિંમત ઉપજો તે માટે સરકારને મદદ કરવા કહેશે ? કળાનો એમ વિકાસ થાય જ નહિ. પત્રકારોએ પોતે જે કંઈ લખે છે તે સર્જનાત્મક કળા છે એમ માનવું જોઈએ, ને જો એમ થશે તો જ બધું સરળ બની જશે. સારા પત્રકાર સારા લેખો અને તંત્રીનેધિ લખવાથી ધાય છે. આપણા પત્રકારોએ હવે પોતે વિસ્તૃત ધારાસભા છે એમ માનતા અટકવું જોઈએ. પત્રકારત્વ એ એવી કળા છે, કે, જેનાથી જીવન સમૃદ્ધ બને છે ને અન્યને ઉપયોગી થઈ પડાય છે. બધે પીળું દેખાય તો સાચે-સાચ બધું પીળું છે, એમ માની લેવા કરતાં પોતાની આંખને તો કમળો થયો નથીતે એની તપાસ કરવાની જરૂર છે. માત્ર રાજકારણ વિષે જ પત્રકારો લખ્યાં કરે એ ઇષ્ટ નથી. એમણે પ્રધાનો વિશે નહીં પણ રાજ્યતંત્ર વિશે લખવું જોઈએ. આજે આપણા દેશની પરિસ્થિતિ એવી છે. આઝાદી મળ્યા પછી આપણે એકબીજાની નજદીક એટલા

બધા ગયા છીએ કે, જે આપણામાંથી એક જણ પછી બીજાને દોષ દે
તો આપણું આવી જશે. એકને પાપે આપણું વહાણ ફૂટે એવી આપણી
રિયતિ છે. આપણે બધાએ એમ જ માનવું જોઈએ કે એક પધાના
આપણે બધા નિરનિરાશા ભાગીદારો છીએ. ને તેથી જો આપણે
એકબીજાને છેતરીશું તો આપણા પધાનું સત્તાનાશ થશે.

એઓ કહે છે કે આજે હિન્દીઓ ભાઈ સહકાર કરવો જોઈએ
તેને બદલે હરિદાસ કરે છે. હરિદાસ સારી છે, પરંતુ દેશની અમુક
પરિસ્થિતિમાં એ જનતાને લાભદાયી હોતી નથી. એની કંઈ કિંમત
પણ હોતી નથી. આપણે બધાએ એકબીજાની પડખે રહીને કામ
કરવું જોઈએ. આજે હવે સરકારી નોકર અને જનતાના સેવક
વચ્ચેનો, વેપારી અને શહેરી વચ્ચેનો, બેઠ ટળ્યો છે. આજે દરેક
જણ સરકારનો નોકર છે. દરેક જણે અમુક મર્યાદા અનુસાર વર્તન
કરવું જોઈએ. આપણે દરેક જણે, પોતાપોતાની રીતે પણ જાહેર-
હિતને માટે કાંઈ કરવું જોઈએ. આજે હવે આપણે, ખાનગી
વાતચીત અને જાહેર બાપણો એ વચ્ચે કશો બેઠ રાખવો જોઈએ
નેહિ. ખાનગી વાતચીતમાં પણ આપણે જે સિસ્ત, સંયમ અને
સંભાળ રાખીએ છીએ તે સિસ્ત, સંયમ અને સંભાળ જાહેર
બાપણમાં પણ રાખવી જોઈએ. દૈનિક જીવનનું આ રહસ્ય નવું નથી
છતાં નવું લાગે એવું છે. કારણ જે સાચું હોય તે દરેક સંનેગોમાં
સાચું જ હોય છે. જ્યારે તમે ધીજન્ટેમનની ઉપર ધીજ રમવા બેઠા હો,
ત્યારે કશી પણ એવી વાત તમારે ન કરવી જોઈએ કે જે તમે
જાહેરમાં ન કરી શકો. જેમ સાગરનું ટીપેટીપું સમુદ્રના મોખાને
બનાવે છે, તેવી જ રીતે નાની નાની વાતચીત, દરેક છાની વાતો,
આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનને ઘડે છે, એટલે આપણી તો ફરજ એ
છે, કે આપણે રાષ્ટ્રીય જીવનને શુદ્ધ કરવું જોઈએ.

રાજજી સાચા આધ્યાત્મવાદીની જેમ માને છે કે મુશ્કેલીઓ એ તો બગવાનની કસોટી છે. આપણે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો જોઈએ. જો મુશ્કેલીઓ ન હોય તો આપણામાં ચારિત્ર્યબળ ન આવે, ને આપણે આજસુ અને વિદ્યાસિતાત્રેમી બની જઈએ. જેમ માનવીને શારીરિક બળ માટે કસરત કરવાની જરૂર છે તેવી જ રીતે, માનસિક બળ ઢેળવવા માટે મુશીબતોની જરૂર છે. જે વ્યક્તિ માટે સાચું છે તે આખા દેશને માટે પણ સાચું છે. મુશ્કેલીઓ, દેશની વિશુદ્ધિ કરે છે. એને બળવાન બનાવે છે.

૧. મધ્યમવર્ગની આર્થિક મુશ્કેલીઓ સંબંધી રાજજી જણાવે છે, કે, કોઈપણ સમાજમાં મધ્યમવર્ગના ધંધાનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હોય છે. એ જાત કે વર્ગમાં વસ્તીનો વધારો થાય ■ એ પ્રમાણમાં એના ધંધાનું ક્ષેત્ર વધતું રહેતું નથી. મધ્યમવર્ગના હોકરાઓ પોતાના વર્ગ બહારનું કામ કરવા તૈયાર ન થાય તો પરિણામે આજસ, બેકારી, બેઠાખાલિપણ, પરાવર્ધબળ વગેરે દુર્ગુણો જન્મે. કુદરતના કાયદા અનુસાર સંતતિનિયમન વિના મધ્યમવર્ગની વસ્તીમાં વધારો થવા કરે અને એની સાથે એ પ્રમાણમાં મધ્યમવર્ગના ધંધાના ક્ષેત્રો વધે નહીં તો એથી ઉપજતી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળાય નહીં તો પછી શું કરવું? આપણે મધ્યમ વર્ગને સાચો મધ્યમ-વર્ગ બનાવવો જોઈએ અને તેની સાથે નાતજાતની લામણી બેળવીને ગૂંચવાડો જોડો ન કરવો જોઈએ. જ્યારે મધ્યમવર્ગના કુટુંબોમાં જન્મેલાં બાળકો મજૂરી કરનાર વર્ગના ધંધાને અપનાવી લેશે ત્યારે જ મધ્યમવર્ગની બેકારીના પ્રશ્નનો ઉકેલ આવશે. આ શુદ્ધ ગણિત જ છે, રાજકારણ નથી.....કામદાર વર્ગની હાલતમાં સુધારો થયો છે એટલુંજ નહિ પણ ગામડાંમાં ખેડૂતોની પહેલાં કરનાં વધુ સારી હાલત છે.....શું એ સારી વાત નથી? કામદાર

અને કિસાનની હાલતમાં સુધારો કરવાનું તો આપણું ધ્યેય છે
અને હકીકતમાં એ યથો પથ છે. આ સંબંધમાં મારા
 મનમાં જરાપ પરતાવો નથી. મધ્યમવર્ગની સાથે એ મુશ્કેલી
 વળગેલી છે કે તેમનામાં નાતજાતની બાવના જડ બાલીને બેઠી છે.
 તેથી એ બ્રાત્રનતો છોડ મુશ્કેલ બની રહે છે. પોતાના હાથથી
 કામ નહીં કરવાની, પોતાના મર્બોલિત ક્ષેત્ર બહાર ધંધા નહીં
 શોધવાની મનોવૃત્તિ એ નાતજાતની લાગણીનું સૌથી હીલું રૂપ છે.
 રાબજી જણાવે છે કે હિંદ આઝાદ થયું છે, મૂલ્યોનું પરિવર્તન
 થયું છે, દેશની વસ્તીમાં વધારો થયો છે, નવાં ક્ષેત્રો ખુલ્લાં થયાં
 છે અને તેથી જ પ્રજાએ કમર કસી, જીવનની જરૂરિયાતોને
 સંતોષવા, સ્વમાનપૂર્વક કામે લાગી જવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૨૦ મું

રાજાજીનાં વિચારમૌકિટિકા (ચાલુ)

રાજાજીનાં પ્રવચનો વેદ અને ઉપનિષદકાળના ઋષિઓની વાણીની યાદ આપે એવાં હોય છે. આપણા રાષ્ટ્રનું જીવન સુખી, શાંતિમય અને સમૃદ્ધ હેમ બને તેનું સીધું, સચોટ અને પારમાર્થી દર્શન એમણે કહ્યું છે અને એવી સીધી, સચોટ અને મર્મગામી વાણીમાં હિન્દી પ્રજાને એ દર્શન ખોતે કરાવી રહ્યા છે. સાર્દા છતાં ભવ્ય સત્યો જે સ્વાભાવિકતાથી એ આપણી સમક્ષ મૂકી રહ્યા છે તેને લીધે એમની પ્રતિમા મારેતો આપણે આદર ધણે વધી જાય છે. અહીં આપણે એમનાં વધુ વિચારમૌકિટિકા તપાસીએ.

વડોદરામાં સ્વ. મહારાજ દત્તેન્દ્રસિંહરાવની પ્રતિમાની અનાવરણ વિધિ કરતાં એમણે કહ્યું કે :

“...આપણી પ્રાચીન પ્રજાસિકાઓ અને સંસ્કૃતિ તરફ આપણે બેદરકર ન રહી યકીએ. આપણે આ મહાન પ્રજાસિકાઓને અનુસરવું જોઈએ. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિને ગૌરવ આપે તેનું જીવન આપણે જીવું જોઈએ.

જે રાજવીઓને દેશમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા રાખવામાં મદદ કરી છે તે પ્રશંસનીય છે. આપણે સાંકળે અને

કડીઓની જરૂર છે. કડી ખૂટતી હોય અથવા નબળી હોય તો સાંકળ કમતાકાત જની જાય છે. રાજવીઓ કુટુંબ બાવના રાખે એ આજના સમયે ખૂબ જરૂરી છે.

સુખ શાંતિ અને આગાહી સ્થાપવા માટે યાજ્ઞપણ અને સ્વસ્થ ચિત્તની આપણને જરૂર છે. જો આ બંને નહિ હોય તો આપણી સ્વતંત્રતા સુંદર ઉપવન નહીં હોય, પણ જંગલ સમાન જની જશે. આપણે શું જોઈએ છે, ઉપવન કે જંગલ, તે આપણે જ નક્કી કરવાનું છે. આપણે જો ઉપવનનું સર્જન કરવું હશે તો પરસ્પર સહિષ્ણુ બનવું પડશે, પ્રેમ રાખવો પડશે અને મહાન સ્વાર્થ ત્યાગ કરવો પડશે.

વેદ, ઉપનિષદ, બાહ્યમય અને બીજા સુધળા મહાન ધાર્મિક મંથોમાં એક જ વાત કહેવાઈ છે કે—એક બીજા પ્રત્યે પ્રેમ—શુભેચ્છા રાખો અને બીજું બધું પરમેશ્વર પર છોડો.”

કેટલા સાદા છતાં કેટલા સાચા શબ્દો છે રાજાજીનાં! દેશને રાત્રી પશુઓના વનમાં નહિ પણ દેવોના નંદનવનમાં પધરાવવા ચાહનાર સૌ કોઈએ સહિષ્ણુતા, પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ, યાજ્ઞપણ અને સ્વસ્થતા કેળવવી પડશે. ‘આજે ને આજે સરકારી તંત્ર સુધરી જાય, આજે ને આજે દૈનિક જીવનની જાંધી સગવડો આપોઆપ મળી જાય, આજે ને આજે કિસાનોનું રાજ્ય સ્થપાઈ જાય, આજે ને આજે મુખર્ષિ સહિત મહારાષ્ટ્રનો ગ્રાંત અમને મળી જાય’ એવી

જાતની અધીરાઈ જરી મામણીઓ કરવાની છોડી દઈ, દરેક જણે પોતાની વૈપક્તિક જવાબદારી અદા કરવા કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. આપણા રાષ્ટ્રજીવનમાં આજે સંકુચિત મનોવૃત્તિ કમચા પ્રવેશ કરતી જાય છે. અને આ મનોવૃત્તિ દેશને જતે દહાડે ખતરનાક નીપજે એવી છે. રાજજી બારપૂર્વક જણાવે ॥ કે એ માર્ગ સ્વચ્છ ચિત્તનો નથી. એ માર્ગ ઉપવનના જમીયાના સર્જનનો નથી, જસંમના સર્જનનો છે. હિંદને ધાન્ય પુષ્પ ફળથી ઘસેલો સમૃદ્ધ જગીયો આપણે બનાવવો હશે તો શિસ્તગદ્ધ પુરુષાર્થનું, કર્તવ્યોના પાલનનું, શાશ્વત અને સ્વચ્છતાનું કાયમી સિંચન આપણે કરવું જ પડશે. કાણુ કહી શકે કે રાજજી વાસ્તવવાદી અને કલ્પનાવાદી નથી? એમના જીવનમાં આદર્શવાદ અને વાસ્તવાદનું સુખમ સંમિશ્રણ થયેલું છે.

રાજજી કહે છે કે અસહના લોહો, લોહો રાજી ધાય છે કે નહિ તેની પરવા ક્યાં વિના પોતાનું કાર્ય પ્રામાણિકપણે ક્યાં જતા. કારણુ લોહોને રાજી કરવા અને કર્તવ્યનિષ્ઠ રહેવું એ જન્ને વાત એક સામે સંભવી શકતી નથી. પરંતુ આજના રાજકારણમાં તો આપણે જન્ને બાજુ નિગાહ રાખવી પડે છે. રાજજીએ આજના રાજ્યધુરીજોની સ્થિતિ માર્ગના બળદ જેવી કહી છે. એઓ કહે છે :

“ બળદોની એક નજર ચાણુક કે લાકડી કાથમાં મલીને બેઠેલા માડીવાન તરફ હોય છે. ને એમની બીજી નજર રસ્તા પર હોય છે, કે જોથી એઓ આમળ રસ્તાપર થું મથું છે એનું ધ્યાન રાખી શકે. આમ બળદોની નજર અણવધાની કહી શકાય. માડીવાનની લાકડી કે ચાણુક જરાક જોંચી નીચી ધાય કે બળદનું ધ્યાન તે તરફ મથું જ

છે. ને, બીજા બાજુ રસ્તામાં કંઈ રકાવટ કે મુશીબત આવે તો તે તરફ પણ એનું ધ્યાન સતત હોય છે જ. આપણી લોકસાહી સરકારે આ બળદોની સાવધાની અને અપ્રાવધાનપણું મહત્ત્વ કેરવાનાં છે. ગાડીવાનની જગ્યાએ જાહેર જનતાનો અવાજ અને અખબારો છે, એમના હાથમાં હમેશાં લાકડી કે ચાણક હોય છે જ. પરંતુ જો આપણા પ્રધાનો જાહેર જનતારૂપી ગાડીવાન તરફ જ નજર રાખશે તો એમની નિગાહ રસ્તા પર નહિ રહે, પણ જનાવરોને ચાર પગે સંભાળવાના છે બ્યારે માનવીઓને તો બે પગે જ છે, એટલી મુશીબત ઓછી છે. જે પ્રધાનમંડળમાં ઘણા બધા મંત્રીઓ હોય તેની દસા ઘણા પગવાળાં જનાવર જેવી છે. એટલે પ્રધાનમંડળની ધર્મી કરવા એવું કશું છે નહિ. એમની સ્થિતિ તો પેલા બળદો જેવી છે કે જેમને ગાડાંની જોડે જોડેલા છે. ને ચાણક લઈને ગાડાંપર ગાડીવાન સવાર થયો છે. એક બાજુ છાપાંવાળાં તીખી જગ્યાન લઈને બેઠાં છે, તો બીજા બાજુ, માંધીજીએ નક્કી કરેલો રસ્તો એમની સામે છે. એમણે લોકોનું હિત કોઈ પણ ભોગે સાધવાનું છે. લોકોએ તો પ્રધાન થવા માટે ખેવના ન રાખવી જોઈએ પણ પતકાર થવાની ઇચ્છા રાખવી જોઈએ. કારણ એમાં તો બે જગ્યાબદાર ટીકા કરવા સિવાય બીજું કંઈ કરવાનું ન નથી હોતું”.

રાજજી પ્રતિપાદન કરે છે કે, દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ પછી, ધણી ખરા રાજ્યો પોતાના પ્રધાનો તરફ કડવી નિગાહથી જોતા હતા. એમને એમજ લાગતું હતું કે અમારું સુખ ને અમારી સત્તા આ લોકોએ પચાવી પાડ્યાં છે. દેશી રાજ્યોના જે ઇતિહાસ આપણે જોઈએ તો એમાં ખટપટ કાવત્રાં વંચેરે સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. રાજપ્રમુખો ને પ્રધાનો વચ્ચે ઉલટો મીઠો સંબંધ હોવો જોઈએ. જે ગવર્નરના પ્રતિભાં પ્રધાનો ને ગવર્નરને સારો મેજ હોય તો પછી રાજપ્રમુખ ને રાજ્યસંધના પ્રધાનોને શા માટે મેજ ન હોઈ શકે તે મારાથી સમજાતું નથી. એટલે રાજપ્રમુખ તો ત્યારે જ જઈ શકે કે ત્યારે આપણે ગવર્નર ને ગવર્નર જનરલની સંસ્થાને નાણુદ કરીએ. એટલે અત્યારે તો ત્યાંસુધી આપણે નવું રાજ્યતંત્ર ન ધડીએ ત્યાં સુધી છે તે જ તંત્રનો સારામાં સારો ઉપયોગ જનહિતાર્થે કરવો જોઈએ. રાજપ્રમુખ અને પ્રધાનો પરસ્પર સહકાર અને મેજથી કામ કરે તો જ આપણે ત્યાં લોકશાહી નવા તંત્રથી જનકલ્યાણ સધાશે. આપણી નજર દેશી રાજ્યના નાના નાના સંધો તરફ નહિ પણ ભારતની એકતા તરફ હોવી જોઈએ. આપણે એવું કંઈ ન કરીએ કે જેથી ભારતની એકતાને હાનિ પહોંચે. જે રાજપ્રમુખને પ્રજા તરફ પ્રેમ હોય તો પ્રજાના જે પ્રતિનિધિઓ છે, તે પ્રધાનો તરફ પણ એને એટલો જ પ્રેમ હોવો જોઈએ. જે આપણે એક બીજાની તરફ અઢાની દૃષ્ટિથી જોતા હોઈએ, પ્રેમ રાખતા હોઈએ તો તો, આપણી ગામ તેમજ શહેરની જન્ને સંસ્કૃતિમાંથી કલક, અને મનનો મેદ ફર થાય. દરેક પ્રધાને પોતાની સમક્ષ મહાન લોકસેવક બગીરમનું દર્શાત રાખવું જોઈએ. બગીરમે જેમ પૃથ્વીપર ગંગાને છતારી, તેવી જ રીતે પ્રધાનોએ, આપણું અન્ન ઉત્પાદન વધે તે માટે એતરોને નહેર વાટે પાણી પૂરું પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગંગામાં સ્નાન કરવાથી જેમ આપણાં બધાં પાપનો વિનાશ થાય છે તેવી જ રીતે એડૂતાનાં

ખેતરમાં પાણી આપીશું તો પ્રધાનોનાં અને રાજ્યતંત્રનાં બધાં પાપો, બોળા ખેડૂતો વિસરી જશે.

રાજાજી કહે છે કે આપણા દેશની ઉન્નતિ તથા અવનતિનો આધાર આપણાં જ કૃત્યો પર મુખ્યતઃ અવલંબે છે. જો આપણે વિશાળ દષ્ટિ તપજી અંદર અંદર ઝપડા જ કર્યા કરીશું તો આપણે ઉત્તરોત્તર નબળા પડતા જઈશું. સારાં સુધરેલા જમતની મીટ આજે સ્વતંત્ર હિંદ પર મંડાઈ છે અને તેથી જ આપણે બહુ વિવેકશુદ્ધિ તથા દીર્ઘદષ્ટિયા કામ લેવાની જરૂર છે. એક નાના કુટુંબમાં પણ, ડાહ્યામાં ડાહ્યા ને શાંત માન્યાયો કેટલાંક બાળકો સુધરશે જ નહિ એમ સ્વીકારી લે છે. એથી કેટલાક માણસો સમાજવિરોધી પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હોય એટલા માટે આપણે નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. ગમે તેવા હઠીલાંઅને તોફાની બાળકો હોય પણ જો આપણે ધીરજ રાખીએ ને એમની જોડે પ્રેમથી વર્તીએ તો એ લોકો જીતાઈ જાય છે. ગમે તેવા રોમનું નિહાન પ્રેમ છે. અને એ નિહાન આયુર્વેદનું છે, બધા ધમોડું છે.

રાજાજી જણાવે છે કે આપણે ગમે તેટલું આધુનિક જ્ઞાન મેળવીએ, આધુનિકઅને અલગત શિક્ષણ લાઈએ, છતાં આપણી જૂની જાવનાઓ અને જૂના નિયમેનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. એ ત્યાગ એટલે આમજનતાનો દ્રોહ. આપણે એવા ને ધડિને સ્વીકારીએ છીએ પણ ત્યારે આપણે ધાસની અવમજ્જના કરતા નથી. લગભગ તેવું જ જૂના ધર્મ વિષે છે. આપણે ગમે તેટલું અન્ન હિપજીએ, ફળો પેદા કરીએ પણ જો ધાસ ન હોય તો આપણે જીવી જ ન શકીએ તેવી જ રીતે ગમે તેટલું પાશ્ચાત્ય તંત્ર આપણે સ્વીકારીએ, પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોથી રંગાઈએ, પણ જો જૂના સંસ્કારો આપણે ત્યાગીશું તો આપણું જીવન નબી શકવાનું નથી. આપણી સંસ્કૃતિ એટલે વિનમ્રતા ને એ વિનમ્રતા એ જ આપણી વિશેષતા છે.

રાજેશ્વ માને છે કે રાજ્યોએ પોતાની સત્તાની સોંપણી પ્રજાને કરી છે એ મહાન હકીકત છે. કેટલાક કહે છે કે આપણા દેશી રાજ્યના પ્રધાનોમાં રાજ્ય ચલાવવાની લાવકાન કે આવડત નથી. પણ લાવકાત કે આવડત પ્રયત્ન કર્યા વિના કે પ્રયોગો કર્યા વિના થોડી આવવાની હતી? આપણે જાણે છે હરકાડી પકડાતો જાય છે. એટલે જાણનાની જોડે રહેવા આપણે બહુ ગતિમાન રહેવું પડે છે. જો પ્રધાનો ગતિમાન ન રહી શકે તો એમાં એમનો વાંક નથી. ધીમે ધીમે એમનામાં ગતિ આવશે. એક દિવસની અંદર કંઈ બધું પરિવર્તન થઈ જતું નથી. આપણા પ્રધાનોએ અત્યારસુધી રાજ્યોની જે જવાબદારી હતી તે પોતાના સિર પર લઈ લીધી છે, પણ તે લોકોની મંજૂરીથી, લોકોની રજાથી, લોકોની સેવા કરીને. રાજ્યો જોર જુથમથી સત્તા ચલાવતા હતા. પ્રધાનો પ્રજાની મરજીથી ચલાવે છે, એટલે દર પ્રજાએ સમજવો જોઈએ. પોતાની જાતે રાજ ચલાવવું એ આપણા લોકો માટે નવું નવું છે. એટલા માટે એમાં ઘણી ભૂલો થશે એ નક્કી છે. એ લોકોને રાજ્યની તાબેદારી થી રીતે જાણવી તેની સમજ છે. પણ રાજ્યતંત્ર થી રીતે ચલાવવું તેની સમજ નથી. આ જાણતમાં રાજ્યપ્રમુખો એમને મદદ કરી શકે એમ છે. જો, રાજ્યો પોતાના પાછલા અનુભવોનો લાભ આપી પ્રધાનોને મદદ કરે, તો એથી પ્રધાનોને ઘણો ફાયદો થશે. એમાં જે જરૂર છે તે પરસ્પર સમજની છે. જો પ્રધાનો રાજ્યોની મુશીબતો સમજે ને રાજ્યો પ્રધાનોની ને પ્રજાની મુશીબતો સમજે તો કામ ઘણું સહેલું બની જાય. બન્ને એકબીજાને ન સમજી શકે ને આપસઆપસની જોડે ઝઘડ્યાં કરશે તો એ માનસિક રાગનો જન્મ ઉપાય જ યોજવો પડે. એમની દષ્ટિ વિશાળ થવી જોઈએ. - વ્યક્તિમત હિત નહિ પણ સારાપ દેશનું હિત શામાં છે તે સમજવું જોઈએ.

દેશી રાજ્યોનાં હિંદી સંઘ સાથેનાં જોડાણ સંબંધી રાજ્ય

જણાવે છે કે પ્રાંતોને દેશી રાજ્યો પાસેથી ઘણું શીખવાનું છે.....
 હિંદના ઘણા રાજ્યો સાર્વભૌમત્વની ભમંભળને પ્રથમથી જ સારી
 રીતે પિછાની શક્યા હતા, અને તેથી જ તેઓ હિંદી સંઘ સાથે
 જોડાવાને સંમત થયા હતા.....આ રાજવીઓએ ખરેખર
 હિંદને સંગઠિત બનાવ્યું છે. જે યુરોપમાં હિંદનાં રાજ્યોનાં રાજવીઓ
 જેવું ડહાપણ આવે તો આજે વિશ્વમાં શાંતિ થઈ જાય. દરેક
 બાબતમાં કંઈ સારું હોય છે, પણ યુરોપના ભાગલામાં ડહાપણ જેવું
 કંઈ નથી. હિંદના રાજવીઓ હિંદી સંઘમાં જોડાયા ત્યારે લોકો
 તેમની સાથે થઈ ગયા. રાજવીઓને તુરત જ સઘળી બાબતો
 ધધાર્યું સ્વરૂપમાં જોવી પડી. યુરોપમાં લોકોને કે શાસકોને એકતાની
 જરૂરિયાત અનુભવાઈ હોય એમ લાગતું નથી.....તદસ્થ નિરીક્ષકો
 મુદ્દા કહે છે કે આપણા કેટલાક રાજપુરુષો વિશ્વના ઘણાખરા
 રાજપુરુષો કરતાં ચઢિયાતા છે. આપણા નેતાઓમાં મહાન શક્તિઓ
 રહેલી છે. જે ખામીઓ માલૂમ પડે છે તે બીજા દેશોમાં તો
 પૂરેપૂરી માલૂમ પડે છે. આપણે આજની નેતામીરી માટે ભાગ્યશાળી
 હોવાનો હાવો કરીએ.

મુબઈની જમીયત-હલ-હલેમા તરફથી મળેલાં માનપત્રના
 જવાબમાં રાજાજી હિન્દુ - મુસ્લિમ એક્ય સંબંધી જણાવે છે કે :

“ હું ત્યાં ત્યાં જઈ છું ત્યાં માનપત્રો અને કારકેટ
 બેગાં કરવા નથી જતો, પણ દેશમાં વ્યાપેલો રાગ
 પારખવા ધ્રુમતો રહું છું. અને એ રાગનું નિદાન હમણાંના
 દાકતરોની માફક સવાલ જવાબો કરીને પારખવાનો
 પ્રયત્ન નથી કરતો પણ અસલી જમાનાના ચૂનાની માફક માત્ર
 મોં પર જોઈને જ રાગ પારખવાનો પ્રયત્ન કરું છું. અને

અહીં તમારા સૌના ચહેરા પર જે આનંદ અને ખુશીની
ઝલક જણાઈ રહી છે તે પરથી તમારા સૌના હૃદયમાં
મારે માટે કેટલો પ્રેમ વહી રહ્યો છે તેનો ખ્યાલ મળી રહે છે.

“આપ સૌને જોઈને મને કેટલો આનંદ થાય છે તે
વર્ણવવાની મારામાં શક્તિ નથી.....દિલમાં પ્રેમ હોય
હોય તો તે મોં પર દેખાવા વમર રહેતો નથી. તે જ પ્રમાણે
દેહમાં જે રોગ હોય તો તે પણ મોં પર લાંકયો રહેતો નથી.
માટે જે ખૂબસૂરત બનવું હોય તો.....લીપસ્ટીક કે
પાવડર.....ની જરૂર નથી, પણ દીલમાં જ પ્રેમ-
મહોબત અને શુભેચ્છા રાખજો, તો કોઈપણ જાતના
બહારના પ્રયત્ન વમર આપોઆપ સુંદર દેખાશે....જે જ
વસ્તુ હિંદની સૂરતને પણ લાગુ પડે છે. હિંદુસ્તાનને ખૂબ-
સૂરત અને શાનદાર કરવું હોય તો સૌ દિલમાં એવી
શુભેચ્છા ને મહોબત રાખજો.

“મુસ્લિમ બાઈબેનોને મારે કહેવાનું છે કે, આ તમારો
પોતાનો જ દેશ છે અને તમારી જ મિલકત છે. મનમાં
'ઇન્સાફ માગીએ છીએ કે અરજ મૂળરીએ છીએ' એવી
લાગણી ન રાખશો. કારણકે જેમ મહોબત આપો છો
એમ મેળવવાનો પણ તમને હક્ક છે. ખીજા મેળાવડાઓમાં
મને માનપત્ર મળે છે, ત્યારે આજાર માનતાં ગૂંથવાઈ
જાઉં છું અને જોળે લાગે છે. પણ મુસ્લિમ બાઈબો

તરફથી માનપત્ર મળે છે, ત્યારે પ્રિયતમાનું આલિંગન મળતાં પ્રિયતમને જેમ આનંદ થાય છે, તેટલો આનંદ મને થાય છે. મોટા કુટુંબમાં સૌથી નાના બાળકને જ ઉપાડીને ગોદમાં લેવામાં આવે છે અને વહાલ વરસાવવામાં આવે છે, તેમ તમે મને તેટલા મોટા અને વૃદ્ધ હો તો મેં લઘુમતિ હોવાથી સરકારની દૃષ્ટિએ તમે કુટુંબનાં નાનાં બાળકો જેવાં જ છો. અને બાળક એ તો કુટુંબનું ગવર્નર છે. હું ઇંગ્લેન્ડનું પાકિસ્તાન પણ પોતાની લઘુમતિ કેમ તરફ આ જ દૃષ્ટિ રાખશે.

“.....હું એકલો જ ગાંધીજીનો અનુયાયી નથી. આખી હિન્દ સરકાર ગાંધીજીની અનુયાયી છે, કેમ કે સરકાર સમજે છે કે હિંદની જગતમાં જે શાન અને આબરૂ છે તે ગાંધીજીની તપસ્વાને જ આભારી છે. સરકારને ગાંધીજીની નીતિ અને સિદ્ધાંતો છોડી દેવાનું કહેવામાં આવે તો પણ નહીં છોડે કેમ કે તેઓ જાણે છે કે એ નીતિ અને સિદ્ધાંતોમાં હિંદનું જ નહિ પણ આખી દુનિયાનું શ્રેય સમાયું છે.”

રાજાજી રાજકોટ ગયા હતા. ત્યાં બાપુના અનશન ખંડના દર્શને પણ ગયેલા, તે વખતે ધી. નરથુદાસ ગાંધીએ એમને રેડીયાની બેટ આપતાં જણાવ્યું કે :

“આપ નિયમિત કાંતશો અને બાપુનો વારસો જાળવશો.

.....ચરખાને જીવંત રાખવા તમારા કરતાં વધારે યોગ્ય વ્યક્તિ કઈ હોઈ શકે ? ”

આના જવાબમાં રામજી બાપુના વિરલ મૃત્યુ સંબંધી ઉક્તિઓ કરતાં જણાવે છે કે :

“ બાપુનું અનુકરણ કરવું એ તો બગીરથ કામ છે બાપુનું અનુસરણ મારાથી ન થાય. તેમની મહત્તાઓ તો અગાધ હતી. તેમનું અનુકરણ તો વિરલ પ્રયત્નો જ કરી શકે. અલગત, બાપુની પ્રતિમા મારાથી ભૂલાતી નથી. તેમના મૃત્યુનું મને દુઃખ છે. છતાં બાપુ ને પોતાના મૃત્યુની પદ્ધતિ વિશે પ્રજાનું હોય તો તેઓ જે રીતે મૃત્યુ પામ્યા તે રીતને તેઓ જરૂર સ્વીકારત.

“ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું મરણ પણ બાપુના મરણ જેવું હતું કે કેમ એ સંકરપદ છે કારણકે ભગવાન કૃષ્ણનો પ્રાણ લેનાર બાણ જે પારથીએ છોડ્યું હતું તે પારથીએ તો કોઈ જનવરને મારવા માટે એ બાણ છોડ્યું હતું. અલગત જે પારથીએ ભગવાન કૃષ્ણનો જન લીધો તે પારથી દ્વાણ હતો એવું કાંઈ નથી.

“ બાપુ તો રામનામ જપતાં ઢળી પડ્યા અને કૃષ્ણના મરણ પછી જોખીઓ જેમ દુઃખથી પછડાટ ખાઈ પડી હતી તેમ બાપુના મરણ પછી પણ આખો દેશ પછડાટ ખાઈ ગયો. ભગવાન કૃષ્ણના દેહવિલય પ્રસંગે માફવો મહિમાંકે -

ઠપાઈ મરતા હતા તેમજ બાપુના દેહવિલય પ્રસંગે હિંદીઓ માંહોમાંહે ઠપાઈ મરતા હતા.....આપણે એમના મૃત્યુથી નિરાશ ન થતાં એમણે ચીંધેલા માર્ગે આગળ વધવું જોઈએ".

મુખર્ષિમાં ઉદ્ધોગપતિઓએ યોજેલા સમારંભમાં રાજાજી એ ઉદ્ધોગપતિઓને ચીમકી આપતાં જણાવ્યું હતું કે :

"...આજે બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું છે. આપણે હાસ્તીરના પ્રશ્નનું જગતભરમાં શાનદાર મથુાય તેવું સમાધાન કર્યું છે. આમ છતાં એક વસ્તુ ચોક્કસ છે બીજા વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે જગતની સાથેસાથ આપણાં નૈતિક મૂલ્યાંકનોને પણ ધક્કો પહોંચ્યો છે. આપણામાં આજે કેટલીક બદલીઓએ ધર ધાસ્યું છે. પરિણામે આપણે આજે તમામ વસ્તુઓ અમુક સંકુચિત હિતો સાચવવા માટે જ કરીએ છીએ કે નથી કરતાં. અને આપણા આ વર્તન, દેશના ઉત્પાદનને તથા આર્થિક સ્થિતિને ધક્કો પહોંચાડ્યો છે.

" આપણે આજે દુનિયાની દૃષ્ટિએ જે કક્ષા પર છીએ તેનાથી ઊંચા - ખૂબ જ ઊંચા આવવાની જરૂર છે. અને આ પ્રગતિ માટે આપણાં નૈતિક મૂલ્યાંકનો બદલવાની પણ જરૂર છે. આમાં વેપારીઓએ બહુ જ મોટો ભાગ ભજવવાનો છે. એમણે દેશ માટે વધુ ભોગ આપવાનું

અને વધુ નીડર બનવાનું સાર કરવું પડશે. અને આમ બનશે તો જ આપણે જમતના દેગોની વચ્ચે મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

“ હિંદના ઉદ્યોગપતિઓ પુષ્કળ નાણું એકઠું કરી બાંધે છે. પણ એને કેમ વાપરવું તે બાબત નથી. આપણી પાસે ઠાઈ મહાન દષ્ટિવાળા એવા ઉદ્યોગપતિઓ નથી કે જેમણે પરદેશોની માફક હિંદમાં નામ કાઢવું હોય. હકીકતમાં તો આપણને એવા ઉદ્યોગપતિઓની જરૂર છે કે જેઓ ક્રાંતિકારી ધોરણે તેમના આજના ઉદ્યોગના કાર્યક્રમમાં પરિવર્તન લાવી શકે ”.

પૂના શહેર સુધરાર્થના માનપત્રના જવાબમાં રાજ્યજીએ જણાવ્યું હતું કે :

“ હું વધુ સવશતો આપી દઉં છું એટલે લોકોને મારા પ્રત્યે અસંતોષ છે, પરંતુ છૂટછાટ આપવાની શાણપણુબરેલી આ જિત્તિ લોક માન્ય ટિળકની અસરને લીધે જ મારામાં આવી છે. ટિળક મહાન હતા અને શાણા હતા.....

“ પૂના શહેરનો જૂતકાળ બબ્બ છે. ટિળક, ગોખલે જેવા મહાપુરુષોની જાડી અસર છે. પૂનાને પાછું તમારે મહાન બનાવવાનું છે. પૂના સાથેનો મારો સંબંધ ધણો જૂનો છે. મારું જન્મસ્થાન સેલમ ન્યારે રાજ્યદારી પ્રવૃત્તિઓથી ગાજી બીણું ત્યારે એને અમે ‘દક્ષિણનું પૂના’

કહીને સંબોધના. કારણ પૂનાના લોકોની મહાન પુરુષોમાં મળુના થતી. દેશમાં બ્યારે પરાધીનતાનો ખ્યાલ આવ્યો અને દેશે ગૌરવપૂર્વક માથું ઊંચું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે પૂનાની જનતાએ દોરવણી આપી હતી.

“ પૂનાનું નામ જેમણે ઊંચું આણ્યું છે એવા મહા-પુરુષોને યાદ કરો. એ સમયે લોકમાન્ય દિળકનું નામ અમારા ઉપર અજબ અસર કરતું હતું. લોકમાન્યની સૌમ્યતા અને મિત્રભાવને હું કદી વ ભૂલી શકું એમ નથી. તેઓ જાણે કે, ડાઘ વાઘ કે ચિત્તા હોય એવી દ્રષ્ટિયા અંગ્રિજો તેમને જોતા હતા. પણ એ દિવસોમાં તેઓ અત્યંત નમ્ર રહેતા હતા, એવો મને ખ્યાલ છે. એમના રાજકીય સિદ્ધાંતો અને યોદ્ધાઓ બચજનક લાગતા પરંતુ એમનું વ્યક્તિત્વ તો એક બાળકના જેટલું સૌમ્ય હતું. સાંખી મુક્ત માટે દિળક જેલમાં જતા પણ કારાવાસ જાદ બહાર આવતાં ડાઘને લાગતું નહિ કે તેઓ જેલમાં મયા હતા. એમના જેલજીવન વિષે એક શબ્દ પણ એમણે ઉચ્ચાર્યો નથી.

■ આ મહાન વ્યક્તિઓનાં સ્મરણે અહીં પૂનામાં છે જેની ગ્રેરણા તમને મળશે. પરંતુ ગાંધીજીએ વારંવાર અહીં કારાવાસ ભોગવ્યો છે. સને ૧૯૨૨માં એક સામાન્ય ફેદી તરીકે જેલમાં વસતા ગાંધીજીને મેં જોયા

હતા. એક વકીલની અદાથી મેં આ મહાપુરુષની તપાસ લીધી હતી. એમને એક જ ફાટડીમાં રાખવા આવ્યા હતા, એની ફાઇને જ જાણ નહોતી. પરંતુ પાછળથી પરિસ્થિતિ બદલાઈ.....અહીં જ એમ ઓપરેશન કરવામાં આવ્યું હતું. અહીં જ એમ હરિજનો માટે આમરણાત ઉપવાસ આદર્યા હતા. અહીં જ એમણે પોતાનાં વહાલાં પત્ની અને મં ગુમાવ્યાં હતાં.....ડૉ. અગેડકર અને અમારી વચ્ચે અહીં જ કુશ્મેતનું યુદ્ધ ચાલ્યું હતું.

“ જૂતકાળની કાન્તિનો તમારી પાસે વારસો છે. પૂનાને મહાન જનાવવાની તમારી ધરજ છે. મુંબઈ મેલ છે અને પૂના નાનું છે એવો ખ્યાલ રાખશો નહિ. પૂના પાસે મોટી વિચાર શક્તિ છે. મુંબઈ પાસે અખૂટ પૈસા હશે અને વારંવાર સરકાર તે ઝૂંટવી લેશે, પરંતુ તમારી બૌદ્ધિક શક્તિ કોઈ ખૂંચવી શકે એમ નથી”.

હિંદમાં અખબારી સ્વાતંત્ર્ય વિષે રાજાજી જણાવે છે કે :

“ હું કહીશ કે હિંદનાં પત્રો ઇંગ્લેંડના પત્રો જેટલી જ સ્વતંત્રતા બોગવે છે. અમેરિકામાં પત્રો કેવું સ્વાતંત્ર્ય બોગવે છે તે વિષે હું કંઈ નથી જાણતો, પણ ઇંગ્લેંડમાં તો પત્રો કુલચુખત્યાર છે, અને હિંદમાં પણ પત્રોનું એ જ સ્થાન છે. એક મવનર જનરલ

તરીકે નહિ, એક વકીલ તરીકે નહિ પણ એક નિરીક્ષક તરીકે હું તમને કહી શકું તેમ છું કે, ઇંગ્લેંડના પત્રો અને હિંદના પત્રોની પરિસ્થિતિ વચ્ચે કશો ફરક નથી. આ બારામાં જન્મતના આગેવાન પત્રકારોની એક ન્યુરિ બનાવીને તેમની સમક્ષ હિંદના ગમે તે અર્ધો ડઝન પત્રો મૂકીને હું તેમનો ચૂકાદો માન્ય રાખવા તૈયાર છું, કે તમને ઇંગ્લેંડના પત્રો જોટલું રવાતંગ્ય છે કે નહિ.

“ હિંદમાં તો ગદનક્ષીના કાપલા વિષે અદાલતો ખિટનની અદાલતો જેવી બહુ ચીવટવાળી હોતી નથી. સામાન્ય રીતે અદાલતો આવા કિસ્સાઓમાં પરસ્પર સમાધાન કરીને ટ્રેસોની પતાવટ કરવાનું ચાહે છે, પણ હિંદનાં પત્રોમાં જે લખાય છે તેનું અર્થ પશુ જો ઇંગ્લેંડનાં પત્રો લખતાં હોય તો તેઓની સામે ઇંગ્લેંડની ન્યુરિઓએ તુકસાનીની ખતરનાક તુકસાનીનો ચૂકાદો આપ્યો હોત.

“...હાપાંવાળાઓ તો બિવિધવાણી બાખવાને ટેવાયલા જ છે. હું નબ્બો બિવિધવેત્તા છું એમ તમે નહિ જ માનતા હો. સરકારની ઘણીખરી મુશીબતો સત્વર ઉઠેલાઈ જશે. કંઈક મુશીબત તો રહેશે જ; કારણ કે મુશીબતો ન જ હોય તો તો જીવનમાં કંઈ આનંદ જ ન રહે ”.

મુબઈ શહેર સુધરાઈના માનપત્રનો જવાબ આપતાં રાજજીએ જણાવ્યું હતું કે :

“...આવા મોટા સમારંભોમાં હાજરી આપવાનું મને શક્ય નથી. હું તો સામાન્ય માણસ છું. તમે બધા મારા બાપીતા અને નિકટના મિત્રો છે, એટલે હું તમારી સામે મોટા માણસ તરીકે કામ જતનો ડાળ કરવા પણ માગતો નથી.

“...આપણે નવા વર્ષની બહુ જ શુભ શરૂઆત કરી છે. આપણે જે મુત્સદ્દીગીરી અને દીર્ઘદષ્ટિ જતાવ્યાં છે તેથી આખી દુનિયાએ આપણા મારે પ્રશંસના ઉદ્ગારો કાઢ્યા છે. આપણી સમક્ષ મોટું અને ઉત્તમ જાતિ બાવિ ખડું છે અને હું ઇચ્છું છું કે એ જાતિ ઘડવામાં તમે તમારો શોખ આપશો જ.

“.....તમે તો એક ચહેરાના વતની છો. મામડાની દોષત ધીમે ધીમે ચહેરામાં કેન્દ્રિત થાય છે એટલે તમારે તો પૈસા દિલ્લી પાસેથી મંગાવવાને બદલે દિલ્લી મોકલવા જોઈએ. આમ છતાં મધ્યસ્થ સરકારમાં તમારા મારે લાગવમ વાપરવાની જરૂર પડશે તો બહુ જ સંભાળથી લાગવમ હું વાપરીશ.....બાપુજીની વાર્ષિક તીથિ નજીક આવે છે.....એ દિવસ શોકમાં ડુબવાનો કે બીજા દેખાવો કરવાનો દિવસ નથી. એ દિવસ તો આત્મ નિરીક્ષણ અને આત્મસંશોધનનો છે”.

સ્વાતંત્ર્ય મહોત્સવ દિન પ્રસંગે રાજ્યએ હિંદી જનતાને પ્રેર

સંદેશે આપતાં જણાવ્યું હતું કે :

“...કેન્દ્રિય અને પ્રાંતિક સરકારો અને રાષ્ટ્રસેવામાં રોકાયેલી બીજી જાહેર સંસ્થાઓ આપણી સમસ્યાઓને પહોંચી વળવા માટે સર્વોચ્ચ પ્રયાસ કરે છે. એ સમસ્યાઓ પણ અનેક અને કઠિન છે. સામાન્યતઃ લોકોની જેમાં સંમતિ હોય એવી કાર્યરીતિઓને અમલમાં મૂકવામાં પણ ધણાં વિધો વટાવવાં પડે છે. જે લોકો મુશ્કેલીઓને ઓળખે અને પૂરેપૂરા મનથી સહકાર આપવાને મનમાં નિશ્ચય કરે તે આ વિધોમાંથી પાર ઉતરી શકાય.

“ દુનિયાનાં બીજાં રાષ્ટ્રોમાંના બીજા ધણા માણસો કરતાં આપણે સંપત્તિની અને જીવનની પરિસ્થિતિની બાબતમાં કેટલા બધા ભાગ્યશાળી છીએ તેનો લોકોને ખ્યાલ નથી. આપણાં બીપુરુષો દુનિયાના બીજા ભાગોમાંના બીપુરુષો કરતાં ઓછાં પ્રામાણિક નથી. ગ્યાનિ અને નિરર્થક આત્મનિન્દાથી કરો લાભ થતો નથી. આત્મમદ્દા સિદ્ધિનો આધાર છેજે આપણે જીવું હોય અને આત્માદી મેળવવી હોય તો આપણે પરસ્પર સહકાર કરીને, આત્મ-મદ્દાનું પુનઃ સ્થાપન કરીને જહારના જન્મતમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા વધારવી જોઈએ. જે તમે એમ માની લો કે તમારું પર જૂતિયું છે અને જે વિચારને દેશાવવા જાઓ તો ધરતું જાડું મેળવવાની કે તેને સારી કિંમતે વેચવાની આશા ન

રાખી શકો. તમારે બારીના પડદા ખસેડી નાંખવા જોઈએ,
એ ધરમાં રહેવું જોઈએ અને તેને પ્રકાશિત કરવું જોઈએ.
તો પછી એની અવાજો નહિ સંભળાય અને ભૂતો વિદાય થશે.

“લોકશાસનનો અર્થ એ નથી કે, પ્રત્યેક જણ પોતા-
પોતાનો સ્વાર્થ સંભાળે, જન્મતાં કુટુંબ પશુ ખ્યાસમાં
રાખવું જોઈએ. આપણા દેશનો વિસ્તાર અને આપણી
સંખ્યા અને ગુણો એવા છે કે અમારેના વખતમાં
બ્યક્તિનિષ્ઠ અને જોડકામીવાળું શાસન જોડલી કાળજીથી
અને હિતચુકતાથી આત્મરક્ષણ કરવું હતું, તેટલી કાળજીથી
અને હિતચુકતાથી આપણે લોકશાસનનું રક્ષણ નહિ કરીએ
તો તે ભાંગી પડશે. કાર્યસાધક રીતે તંત્રસંચાલન કરવા
માટે સત્તાનું પણ કંઈક તો આગ્રપરચાન હોવું જોઈએ.

“આપણા રાજ્યના તંત્રસંચાલકો કોઈ પણ અર્થમાં
એકપક્ષનિષ્ઠ સત્તાનો દાવો કરતા નથી. એ સંકેત છે
કે તેમને વિધાતક પ્રવૃત્તિઓ જોઈતી નથી. પણ તેમણે
કદિ એ બીજાના મંતવ્યોને ઠાળી દેવાની ઇચ્છા રાખી
નથીઆ લોકશાસન હજી બાસ્વાવરધામાં છે અને
તે હિંસા કે હિતપાત સામે ટકી નહિ શકે. સર્વે ધારા-
ત્રેમાં પોતે વિદ્યજન બદ્ધમતિ ધરાવે છે, એ કોઈ આપણી
સરકારનો ગુનો નથી. જ્યાં જ્યાં વિરોધ હોય ત્યાં તેને
છૂટથી બ્યક્ત થવા દેવામાં આવે છે. એક પક્ષનિષ્ઠ

સત્તાવાદ અને લોકશાસનનો આજ તાત્વિક મેદ છે. પણ લોકશાસનની ગતિ સુધારવા માટે વિરોધનું ઉત્પાદન કરી શકાયું નથી. હું આમ કહું છું તેનું કારણ એ છે કે, આજે એકપક્ષનિષ્ઠ સત્તાવાદી છીએ અને બીજાનાં મતવ્યોને દબાવી દધએ છીએ એવા ખ્યાલ પર રૂબરૂ દેલીલો મારા જોવામાં આવી છે. અત્યારની સરકાર કેન્દ્રમાં અને પ્રતિમાં જે વિશાળ બહુમતિ ધરાવે છે તે બીનામાંથી ઉપજતો આ એક હેતુભાસ જ છે.....
...સત્તા ધરાવનાર અધિકારીઓને જાણવાનો અધિકાર અને તક એ જ લોકશાસિત બંધારણનું તત્ત્વ છે એ સાચું છે. પણ માન્ય થયેલી નવી નીતિને, અને તે નીતિમાં દર શ્રદ્ધા ધરાવનાર અને તે નીતિને અમલમાં મૂકવા તૈયાર થનાર માણસોને જાણ કરવા માટે એ અધિકારનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પણ માત્ર એકેએક વ્યક્તિને પોતાની અંગત મહત્વાકાંક્ષા પાર પાડવાની સરખી તક આપવા માટે નહિ. આપણે હવે રિયરતા ઉપર સર્વ સક્ષા કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. "

રાજાજીનાં વિચાર મૌકિતકોનું પ્રકરણ પૂરું કરીએ તે પહેલાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકોએ રાજાજીના જીવન પર જોડી અસર કરી છે તે વિષે જરા વિચારી લઈએ. રાજાજી રાજકીય પુરુષ હો પણ સાથે સાથે એઓ મહાન અભ્યાસી ને પંડિત પણ છે. નાનપણમાં એમને જે પૈસા હાથ ખરચી માટે મળતા હતા, તે ખચાવીને એતાં

એઓ પુસ્તકો ખરીદતા. એ પરથી એમનો અભ્યાસ શોખ ઠેવા
હતો તેની પ્રતીતિ થશે. રામજી - સંસ્કૃત પંડિતના પુત્ર હતા
એટલે એમને સાધારણ રીતે જ સંસ્કૃત પ્રેમ તો વારસામાં જ મળેલો.
એ કારણે એમણે ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત, વગેરે ગ્રંથોનો
અભ્યાસ તો નાનપણથી જ કરેલો. એ ગ્રંથોએ એમની પર બહુ
જામરી અસર કરેલી. રામાયણમાંથી એઓ 'સત્યનિષ્ઠા, પ્રતિજ્ઞા-
પાલન વગેરે ઉદાત્ત ગુણો શીખ્યા હાગે છે, તો મહાભારતમાંથી
એમણે મુત્સદ્દીગીરી અપનાવી હાગે છે.

રામજીએ આમ તો ધણું વાંચ્યું છે, ને વિચાર્યું પણ છે.
પણ એમના જીવન ઉપર જે અસર થઈ છે, તે એમણે અભ્યાસ
દષ્ટિએ વાંચેલાં પુસ્તકોની નહિ પણ આકસ્મિક રીતે એઓ જે
પુસ્તકના સંપર્કમાં આવ્યા તે પુસ્તકોની.

એક વાર એઓ એમના એક મિત્રને ત્યાં ગયા હતા. ત્યાં
બંને મિત્રો મામમપાટા હાંકતા બેસા હતા. ત્યાં એના ટેબલ પર
થોડાં 'Duty of Disobedience' એમણે જોયું. ટુરન્ટ જ
મામની નવીનતાથી અને ગાંધીજીની અસરને લીધે, આ વિષય પર
આકર્ષણ થવાથી એમણે એ ચોપડી લીધી, ને વાંચી. એ ચોપડીના
વાંચતે એમના જીવન પર બહુ જડી છાપ પાડી છે એમ એઓ
જણાવે છે. એ ચોપડી પણ એમણે આખી વાંચી નથી. ત્યાં
મિત્રને ધરે જ એઓ ઉપર ઉપરથી એ જોઈ ગયા. પણ એ
થોડા સમયનું અવલોકન પણ એમના જીવન ઉપર જડી છાપ
મૂકી જાય એ દરજ્જાત આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે.

એઓ જ્યારે જેઠમાં ગયા ત્યારે એમણે જે થોડાં પુસ્તકો લીધેલાં તેમાં
બાઇબલ, રોકસપીયર, બનીયનનું 'પિઅમ્સ પ્રોએસ', તામીષ મહાભારત,

રોયનાં મહાભારતનાં સાતે પુસ્તકો, ને રાખીન્સન કૂજો એટલાં હતાં. આ પુસ્તકોમાં રાખીન્સન કૂજોએ એમના જીવન ઉપર બહુ જાણી અસર કરેલી એમ એઓ જણાવે છે. સામાન્યતઃ કોઈને પણ એમ થાય, કે મહાભારત, બાઈબલ જેવા ગ્રંથો વાંચ્યા પછી રાખીન્સન કૂજોની શી કિંમત હોય ? પણ એમાંથી એમને ધાર્મિક પ્રેરણા મળેલી એમ એઓ સહર્ષ નોંધે છે, એ પુસ્તક એમને મન એ માત્ર બાળકોને મારેલું વાતોનું જ પુસ્તક નહોતું, એ તો હતી એક પ્રેરણાદાયી અને જીવનને ધડનારી પુસ્તિકા.

એક વાર એઓને એક ઠેકાણે 'Trial and Death of Socrates' એ ચોપડી મળી ગઈ. સામાન્ય રીતે સોક્રેટીસનું નામ આમ તો ઘણું આકર્ષક છે, અને રાખજી જેવા દિલસૂઝને માટે એ પુસ્તકનું આકર્ષણ વિશેષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. સોક્રેટીસ એ સત્યને માટે મરનાર શહીદ હતો. રાખજી પણ જેમના જીવનમાં સત્ય એ જ સર્વસ્વ હતું એવા માંધીજીના ચૂસ્ત અનુયાયી હતા. એ કારણથી એમને એ ગ્રંથનું આકર્ષણ હતું. એમણે એ ગ્રંથ લીધો. આદિથી અંત સુધી ખૂબ રસથી એઓ વાંચી ગયા. ને એ ગ્રંથ એમના આંતરમન ઉપર ખૂબ જ ઊંડી છાપ પાડી. ને સોક્રેટીસ એમના જીવનની પ્રેરણામૂર્તિ બની રહ્યો એમ એઓ સહર્ષ નોંધે છે.

રાખજીને આકર્ષનાર બીજું એવું અગત્યનું પુસ્તક તે જાણીતા દિલસૂઝ અને તર્કવાદી બ્લેન સ્ટુઅર્ટ મીલનું 'Liberty' હતું. એ ગ્રંથમાં સત્યનો જે આમલ હતો, સત્યપાલન માટે જે સચોટ દલીલો કરવામાં આવી હતી, તેની રાખજીના મન ઉપર ઘણી ઊંડી અને ચિરંજીવ છાપ પડી.

રાખજીના જીવન પર ચિરંજીવ અસર કરનાર બીજું એવું

મહાન પુસ્તક મારકસ ઔરેલિયસનું 'Meditation' હતું. એ પુસ્તકે એમની મુશીબતોના સમયમાં એમને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું છે ને, બીજા પંથ આપ્યું છે એમ એઓ જણાવે છે.

પૈથુ વિશેષ તો રાજજી ક્રતાપૂર્વક નેધિ છે કે, એમના જીવન ઉપર આ સર્વે પુસ્તકોએ અસર જરૂર બહુ જા જાંડી કરેલી છે. પણ એમના જીવનને ઘડનાર, તો એમની મા તથા એમની જે માસીઓએ કહેલી વાતોઓ છે. ખડું શિક્ષણ આપનાર તો એઓ હતાં. પુરાણોની ને પરીઓની, ધર્મગ્રંથોની જે લોકવાર્તાઓની લક્ષણો જે એ મોટરોઓ તરફથી મળી તેણે એમના જીવનને અનેક રીતે ધડોલ્યું.

માનવીના જીવનને ઘડનાર અનેક બળો હોય છે. તેમાં મુખ્ય તો ધરના સંસ્કારો છે. એ હકીકત એમણે અહીં ભારપૂર્વક નોંધી છે એ યુક્ત છે. રાજજીના સંસ્કાર ઘડતરમાં આ સર્વે પુસ્તકોએ કેવો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એ સીને સુવિદિત છે.

આ પ્રમાણે રાજજીનાં વિચાર મૌકિતકો જીવનના લગભગ બધાં ક્ષેત્ર વિશે વેરાવલાં પડ્યાં છે. રાજજી ધીરમંબીરતાપી, જીવનસમુદ્રમાં જાંડા ઉતરીને આ મૌકિતકો શોધી લાવે છે, અને એમનાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા આ મૌકિતકોનો આપણને લાભ મળે છે. એ સ્વતંત્ર વિચારસરણીનું કારણ એમનું વિશાળ વાંચન છે, એમનું અનોખું પાંડિત્ય છે. રાજજીનાં જે અનેક સ્વરૂપો છે તેમાં અત્યંત મહત્વનું તે એમની મૌલિક વિચારસરણી છે. એમની આ વિચારસરણીનો લાભ જનતાને એમણે ભરપૂર આપ્યો છે, કારણ એમની લોકસેવાનો એ એક માર્ગ છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

રાજાજીનું રાજકારણ

સામાન્ય રીતે આપણને પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે રાજાજીનું વ્યક્તિત્વ આટલાટલાં વૈવિધ્યશાળી હોવા છતાં, રાજાજીના જીવનનાં અનેક રંગી પાસાઓ હોવા છતાં એમાંનું મુખ્ય કયું, અને મૌલિક કયું, એ પ્રશ્ન સહજ રીતે જોડે. પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બહુ સહજ છે અને વિકટ નથી. રાજાજી એ રાજકીય પુરુષ જ છે, અને એમના જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉપરથી આધ્યાત્મિક દેખાવ, કે સામાજિક દેખાવ ધાર્મિક લાગે કે આર્થિક લાગે, પણ એ બધાનું મુખ્યનિન્દુ રાજકારણ છે. રાજકારણ જ જૂદે જૂદે વખતે જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કરે છે. રાજાજીનું રાજકારણ ક્રેષ્ટપણુ સામાન્ય માનવીને મૂંઝવી નાંખે એવું છે. એ રાજકારણ ન સમજાય એવું છે. એ ગંધીજીના રાજકારણ જેવું સાદુંસીધું નથી પણ અટપટું ને મૂંઝવણભર્યું છે. આજ કારણથી રાજાજી ઉપર અનેક પ્રકારના આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે. એમને કેટલાક રાજનીતિના ચાલુક્ય કહે છે. એમને કેટલાક, તકવાદી પણ કહે છે. ને કેટલાક એમ કહે છે કે પોતાના બાવો છપાવનાર આ મુતસદી બીજાને છેતરવા માટે જ કાળાં ચસ્મા પહેરે છે. પરંતુ, રાજાજી વિષે જૂદા જૂદા માણસને જૂદી જૂદી ભાવના બ્યાવ છે.

એમાંનું રાજકારણ એવું છે, કે, હિન્દુઓ એમ માને છે કે એઓ

મુસલમાનોની મોટી તરફેણ કરે છે. મુસ્લિમો રાજીનના માપણો ને નિવેદનો વગેરેને કુશળ મુત્સદ્દીગીરી માની એમનાથી ડરતા રહે છે. તેઓ એમ માને છે કે, એમના મુસ્લિમ તરફી વલણુમાં પણ જરૂર કંઈક મુસ્લિમ વિરોધી રમત હશે જ. આ જ કારણથી, ૧૯૪૨માં રાજીનએ જ્યારે પાકિસ્તાનનો સ્વીકાર કરવા કોંગ્રેસને જણાવ્યું, ને એને માટે આંદોલન શરૂ કર્યું ત્યારે, એ એમની ઉક્તિઓ પણ મુસ્લિમોએ ઉત્સાહથી કે સહાનુભૂતિથી વધાવી લીધી નહિ. પરંતુ એમની તરફ સાચું દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા.

આમ હોવાથી, માધીવાદીઓ કહે છે કે એઓ પૂરા ગાંધીવાદી નથી, સમાજવાદીઓ તો એમણે માફસ' વિષે પુસ્તકો લખ્યાં હોવા છતાં, એમને સમાજવાદી ગણતા નથી. એમણે મુસ્લિમો તરફ વધારેમાં વધારે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હોવા છતાં મુસ્લિમો એમને પોતાના ગણતા નથી. મુલના કાળમાં એમણે ગાંધીજીની મુલ-વિરોધી નીતિનો ખડિખાર ક્યો હોવા છતાં, એમણે મુલમાં સહકાર આપવાની બકામણી કરી હોવા છતાં, એમણે કોપ્સની દરખાસ્તો સ્વીકારી હોવા છતાં, એમને અંગ્રેજોએ પોતાના ગણવા નથી, કે સાહીવાદીઓએ એમની તરફેણ કરી નથી. એમણે મદ્રાસ પ્રાંતની એમના વડાપ્રધાનપણા દરમિયાન જોનમૂત સેવા કરી તો મદ્રાસ પ્રાંત તરફથી એમને જાકારો મળ્યો. ને બીજાવાર એઓ મદ્રાસ ધારાસભાના કોંગ્રેસ પક્ષના નેતા ન ચૂંટાયા તે ન જ ચૂંટાયા. એમણે મુસ્લિમોનો પક્ષ લીધો પણ ગાંધીજીના મુલાકાત વખતે રાજીનને સાચે લેવાની જીનાએ ચોખ્ખી ના પાડી. આમ રાજીનું આખું રાજકીય જીવન આપણે તપાસીએ તો એમાં નિરાશાવાદ કેમ ન જન્મે એનું જ આપણને આશ્ચર્ય થાય. ને રાજીન પણ માનવી હતા. એઓ પણ કેટલીય વાર તંગ આવી ગયા હતા.

એમને પણ આ જાતની પોતાના વિરૂદ્ધ શંકાની ચોમેર દષ્ટિ નોઈ, ખૂબ લાગી આવ્યું હતું. તેથી જ તો, ન્યારે મદાસના એક જાણીતા અખબારે એમની ઉપર એવો આક્ષેપ મૂક્યો હતો, કે એઓ જાણી નોંધને, કેંગ્રેસની નિશ્ચિત વ્યૂહરચના અનુસાર બહાર રહ્યા છે, અને બહાર રહીને કેંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓને આગળ બઢાવે છે, ને ચુદ્ધવિરોધી આંદોલનમાં મદદ કરે છે, ત્યારે આ માનવીને એટલું બધું લાગી આવ્યું હતું કે એમણે એ પત્રના અધિપતિ ઉપર બદનક્ષીનો ફાવો માંડ્યો હતો. એ પરથી રાજાજીની લાજણી-વિવશતા વિશે સહજ ખ્યાલ આવશે. રાજાજીને આ વખતે અદાક્તમાં બચાવપક્ષે પણ મૂંઝવણ બરેલા અને રાજાજીની લાજણી દુઃખાવ એવા પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા. આમ, રાજાજી રાજકીય બાબતમાં અત્યંત સંવેદનશીલ પણ ક્યારેક બને છે. રાજાજી આમ તો ઘણા સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. એથી જ તો એમણે ન્યારે ડૉ. આર્બુઝકરે ગાંધીજી સામે આક્ષેપ મૂક્યો કે ગાંધીજી અને કેંગ્રેસે અસ્પૃશ્યો માટે કંઈ જ કંઈ નથી ત્યારે એમને એટલું બધું લાગી આવ્યું કે એમણે તુરંત જ એ આક્ષેપનો રદીયો આપતી એક પુસ્તિકા લખી. આમ એક રીતે કહીએ તો રાજાજી રાજકીય બાબતમાં અત્યંત સંવેદનશીલ છે તો બીજી રીતે જોતાં એઓ તટસ્થ છે, સ્વતંત્ર વિચારક છે, ને કોઈ પણ વાક્યી એઓ ખોટી રીતે ફારવાઈ જતા નથી.

આજ કારણથી એઓ રાજકારણમાં ગાંધીવાદી પણ કહેવાય છે, ને ચાણક્ય પણ કહેવાય છે. એઓ આદર્શવાદી પણ ખરા ને નક્કર વાસ્તવવાદી પણ ખરા. એઓ પરિસ્થિતિની આરપાર જોનાર દષ્ટા પણ ખરા. રાજાજી શિસ્તવાદી પણ ખરા ને સિદ્ધાંતવાદી પણ ખરા. એઓ કેંગ્રેસવાદી ખરા, પણ હિંદુમ નહિ. એમની રાજકીય વિચારધારા

દરખાસ્તનો મોડો મોડો પણ સ્વીકાર કરી લેવો જોઈએ. એથી આપણે યશ્વિમત્તિ સ્વીકારીએ છીએ એમ કદાચ રજો માને. ”

આ પરથી પ્રતીત થશે કે રાજીવ એ પૂરા જંધારણવાદી બની ગયા હતા. એમના રાજકીય વિચારોમાં જખ્ખર પક્ષો આગ્યો હતો. અને આ એમના વિચારોને લીધે જ એમની લોકપ્રિયતાની જખ્ખર ઓટ આવી હતી, અને એ દિવસોમાં એમના રાજકીય વિચારોને લીધે એમને દેશદોષીના ખિતાબો પણ મળી ગયા હતા.

એક બીજી દષ્ટિએ વિચારતાં, રાજીવની રાજકીય દષ્ટિ સાચી હતી છે. રાજીવ એ સાચા રાજકીય પુરુષ કહી શકાય. એમને જે વિચારો પ્રગટ કરવા માટે દેશદોષી કહેવામાં આવતા હતા તે જ વિચારોને આપણા નેતાઓએ અમલમાં ચૂક્યા છે.

રાજીવની જે રાજકીય દષ્ટિ છે, તે ત્યારબાદ સતત એ જ રહી છે. એઓ કહે છે :

“ રાજકારણમાં હું તો મધ્યમ ‘માર્ગે’ જનારો માણસ છું. બધા પ્રકારનાં યોગ્ય સમાધાનો કરનારો માણસ છું.....રાજકારણમાં ખાસ કરીને હું સાંતિ ને સમાધાનનો આગ્રહી છું, લડતનો નહિ. અનિવાર્ય સંજોગોમાં જ લડત આપવી એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું ”

અને એટલું તો સ્વીકારવું જ પડશે કે રાજીવએ રાજકારણમાં સાચા ગાંધીવાદીની જેમ સત્ય અને પ્રામાણિકતા જાળવ્યાં છે.

રાજીવને કાસ્ટીવાદી તરીકે પણ ઘણાએ સંબોધ્યા છે. રાજીવએ

તામીલમાં માર્ક્સવાદ પર પુસ્તક લખ્યું છે, એટલે માર્ક્સવાદના પણ એઓ અભ્યાસી છે. એમણે દક્ષીણીવાદનું વિકરાળ સ્વરૂપ પણ જોયું છે ને માર્ક્સવાદનું આચરણ પણ નજરે નિહાળ્યું છે. એમણે શાહીવાદનું હિમમાં હિમ સ્વરૂપ આપણા દેશમાં નિહાળ્યું છે, ને, રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાને પણ જોઈ છે. જીન્નાનો કોમવાદ પણ આખ્યો છે, ને બ્રિટનની લોકશાહી રશમ પણ કમ્પ્રિરીતે ચાલે છે એ જોયું છે. અને એમણે એ બધાનું એમની પોતાની રીતે વૃથાચરણ કર્યું છે.

પંડિત જવાહરલાલે એમના 'Discovery of India' નામના પુસ્તકમાં એમની અને જાણીતા ઉર્દૂ શાયર ઇકબાલની મુલાકાતનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે એ વખતે ઇકબાલ મૃત્યુપચારીએ મૂતા હતો. ઇકબાલે પ્રેમાળ સ્વરે જવાહરને પૂછ્યું, "જવાહર! તમારી ને જીન્નાની વચ્ચે શો ફેર છે?" પછી એમણે જ જવાબ આપ્યો કે, "તમે દેશભક્ત છો, જીન્ના મુત્સદ્દી છે" જે જિન્નાને મારે સાચું હતું તે રાજાજી મારે પણ કહી શકાય કે રાજાજી એ દેશભક્ત ખરા, પણ મુત્સદ્દી પડેલા. એમની મુત્સદ્દીગીરીએ જ એમને દીર્ઘઠિ બાપી. પરંતુ એમાં ફેર એટલો કે જિન્નાની મુત્સદ્દીગીરી સંક્રિષ્ટ કોમીવાદમાં રમતી હતી, બ્યારે રાજાજીની મુત્સદ્દીગીરી વિશાળ રાષ્ટ્રવાદને સ્પર્શતી હતી. રાજાજી કોમનું હિત કે પોતાનું હિત નહિ પણ રાષ્ટ્રના હિતને અર્થે જ પોતાની મુત્સદ્દીગીરીનો ઉપયોગ કરે છે. બીજા જે વિશેષતા રાજાજીની મુત્સદ્દીગીરીમાં છે તે એ કે જિન્નાની જેમ રાજાજી અહંપ્રેમી નથી. એમણે પોતાનું વ્યક્તિત્વ હિન્દની સમષ્ટિમાં શમાવી દીધું છે. રાજાજીની મુત્સદ્દીગીરીએ જ એમને હિન્દનું મવનરજનરસ પદ અપામ્યું.

રાજાજીનું રાજકારણ એટલે ગાંધીજીનું રાજકારણ ખરું. કારણ કે

રાજકારણમાં સત્ય, અહિંસા, પ્રામાણિકતા, દુસ્મનો તરફ પણ પ્રેમ, સહિષ્ણુતા, ક્ષમા, એ જધા સિદ્ધાંતો આ મહાન મુત્સદ્દીએ સ્વીકાર્યા છે ને આપણે પણ છે. પણ એઓ ચૂસ્ત ગાંધીવાદી તો નથી જ. ગાંધીજીને છેક છેવટ સુધી ધારાસભાદારા હકત કે જનકલ્યાણના માર્ગમાં શ્રદ્ધા નહોતી. એમને રચનાત્મક કાર્યદારા જ ન જનકલ્યાણ સુધી ચકાવ એવો યકીન હતો. પણ રાજીવજીએ બ્યારે મદાસના વકાસપ્રધાન તરીકે દેશને બતાવી આપ્યું કે સરકારના હોદ્દાઓ સ્વીકારવાથી દેશસેવા કરી ચકાવ છે, ત્યારે ગાંધીજીએ પણ રાજીવજીની કાર્યશીલતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. રાજીવજીની દષ્ટિ આદર્શવાદી કરતા બ્યવહાર વિશેષ છે. જે ધડીએ જેવી પરિસ્થિતિ તે ધડીએ તે પ્રમાણે વર્તન એ એમનો સિદ્ધાંત છે. આમ ગાંધીજી આદર્શવાદી તો રાજીવ નિતાન્ત બ્યવહાર.

રાજીવજી રાજનીતિએ વિરોધીઓ પાસે પ્રશંસાના ઉદ્દગારો કરાવ્યા છે, અને એ જ નીતિ એ તેમને જીતી લીધા છે. એમનાથી દૂર ગયેલાઓને હેવા સમીપ આણ્યા છે. એમના જે જે સાથીઓએ એમને છોડેલા તે જધાને આજે એમણે જીત્યા છે.

રાજીવજી રાજકારણ એ અનેક વિવિધતાથી ભરેલું છે. એમાં અનેક પરિવર્તનો થયાં છે. એમાં પુરુષકાયમ આશ્રમથી માંડીને, દિલ્હીના વાઇસરોય મહેલ સુધીના જધા તગણાઓ દષ્ટિએ પડે છે. આશ્રમમાંથી વકાસપ્રધાનનું સરકારી મકાન, ત્યાંથી દિલ્હીના મંત્રીઓ માટેના સરકારી નિગમ, ત્યાંથી કલકત્તાનો જવનર નિવાસ ને ત્યાંથી દિલ્હીનો વાઇસરોયનો આસિયાન મહેલ, પણ મહેલમાં રહેતા છતાં એ વૈભવ એમને આંજ ચકતો નથી, મોટાર્માં મોટું રાજકીય પદ પણ એમની ત્યાગ બાવનાને ઝગાવી ચકતું નથી એ તો પોતાના મહેલને નિરાશિતાની જાવણી પણ જનાવે છે, ને પોતાના મહેલના

મહાઉદ્ધાનને મરીળ ખેડૂતનું ખેતર પણ બનાવે છે.

રાજજીનું રાજકારણ એટલે અહિંસામય રાજકારણ નહિ. એઓ તો અમુક સરતે મુદ્દમાં યામીલ થવા તૈયાર હતા. એમને મન ગાંધીજીની જેમ અહિંસા ઇષ્ટ છે. પણ મમે તે બોગે અહિંસાને વજગી રહેવામાં એઓ માનતા નથી. જ્યારે એમર હિંસાનો દાવાગિ સળગી રહ્યો હોય, ત્યારે અહિંસક રહી શકાય નહિ એવી એમની માન્યતા છે. હિંસાના સાધનથી પણ દેશનું બહુ યતું હોય તો તે કરવું એમ એઓ માને છે. જ્યારે ગાંધીજી તો માને કે અહિંસાના સાધનથી જ દેશનું હિન સાધી શકાય, અન્ય સાધનથી નહિ. આમ સાધ્ય સાધન મીમાંસા જે આપણે કરવા ખેતીએ તો રાજજી અને ગાંધીજી એ બન્ને વચ્ચેના તફાવતનું આપણને સાચું બાન થાય.

રાજજીના રાજકારણની એક વિશેષતા એ છે કે એઓ લાગણી-વિવશ બનતા નથી. એઓ તર્કવાદી રાજકીય પુરુષ છે. એઓ તર્કશાસ્ત્રની કસોટીથી પ્રત્યેક મુદ્દાને જુએ છે. એઓ દૂર સુધી નિહાળી શકે છે. એક દષ્ટિએ જોઈએ તો રાજકારણમાં પણ એઓ મુખ્યત્વે વકીલ છે.

રાજજીનું રાજકારણ એટલે રાષ્ટ્રીયવાદીનું રાજકારણ. એઓ કાન્તિમાં પણ જંપલાવે ને સમજૂતી માટે પણ પ્રયત્ન કરતા રહે. ને નકારાત્મક રીતે કહેવું હોય તો એઓ ગાંધીવાદી પણ નથી. કારણ કે એઓ અહિંસામાં ગાંધીજી જોડે દૂર જવા તૈયાર નથી. એઓ બધારણીય પ્રતિભા ધરાવતા રાખતા ને રાખે છે. સરકારી હોદ્દાઓ દેશના હિનને ખાતર લેવા માગે છે. એઓ ક્રાંતિસવાદી નથી. કારણ કે ક્રાંતિસની ગધી નીતિ જોડે એમની પૂરેપૂરી સંમતિ નથી. ધણીય

વાર એમણે ડેમોસ્ટ્રાઈ નિટત થવાની ઇતિહાસી જતાવેલી એટલું જ નહિ, પરંતુ, '૪૨ વખતે તો એઓ ડેમોસ્ટ્રાઈ નીકળી ગયેલા એ વાત જાન્યાર્ય છે.

એક રીતે જોઈએ તો એઓ ગાંધીવાદી છે, કારણ ખાદીના પ્રચાર માટે એમણે પોતાનાં જીવનનાં અમુક વર્ષો ખર્ચ્યાં છે, ને ખાદી જ હોશી ધારણ કરે છે. એઓ અસ્પૃશ્યતા નિવારણને પોતાનો ધર્મ સમજે છે, ને તેને માટે પોતાની બધી શક્તિનો વિનિયોગ કરે છે. મલનિયેષ માટે તો એમણે પુસ્તકો લખ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ એમણે પોતાના વડા પ્રધાનપદ દરમિયાન પેડેસવડેવો દારૂનિરોધ કરેલો. એઓ હિન્દુસ્તાનીના પ્રચાર માટે ખૂબ મહેનત કરતા ને એથી એમની લોકપ્રિયતા ઘટેલી એ પણ સાવ સાચું છે. ગાંધીજીની જેમ એમણે પણ પુરુષધાપમમાં આશ્રમ સ્થાપી રચનાત્મક કાર્યક્રમ જોરશોરથી ચલાવેલો. હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતા માટે તો એમણે એટલો બધો પ્રયત્ન કર્યો કે એઓ મુસ્લિમપદવી કહેવાયા. ને હિન્દુ મહાસભાવાદીઓએ એમનું અપમાન કેટલીયે વાર કરેલું. પ્રેમનો ગાંધીજીનો સંદેશ એમણે અપનાવેલો.

તો બીજી તરફ એઓ ડેમોસ્ટ્રાઈ પણ ખરા, કારણ કે એમણે ડેમોસ્ટ્રાઈ ચિંતનપાલન કરેલું. ડેમોસ્ટ્રાઈ એમને ચૂંટણીમાં બિના રાખ્યા તો ચૂંટણીમાં બિના રસાલ વડા પ્રધાનનું પદ આપ્યું તો તે મહત્વ કયું. મધ્યસ્થ પ્રધાનમંડળમાં લીધા તો તે સ્થાન સ્વીકાર્યું. જંગાળનું મવનર પદ આપ્યું તો જંગાળા જઈને પોતાની કામગીરી જાળવી, ને મવનર જનરલનું પદ આપ્યું તો દિલ્હી જઈને બેઠા પોતે ૧૯૪૬માં મદ્રાસ ધારાસભાના નેતાની ચૂંટણીમાં હારી ગયા, તો એની સામે એક કડવો સુકન પણ એમણે ઉચ્ચાર્યો નહિ, બળાપો કાઢ્યો નહિ. આમ ડેમોસ્ટ્રાઈ ચિંતનનું એમણે પોતાની શક્તિ અનુસાર પાલન કર્યું છે, અને તે પણ હોંશથી.

આમ રાજાજી એક અદ્ભુત મિત્રજી છે. ગાંધીવાદ ને સમાજવાદ, રચનાત્મક કાર્યક્રમને બંધારણીય પ્રવૃત્તિ, બધા ગુણો એમનામાં છે. એમનું રાજકારણ એમનું પોતાનું છે. એ બાબતમાં એમની તોલે માત્ર સરદાર આવી શકે. હિન્દી સંઘમાં ને પાકિસ્તાનમાં જન્મને માટે સંપૂર્ણ ગાન હોય, જેની ઈજ્જત હોય, એવા એ પુરુષ છે. દેશવિદેશમાં એમનું ફેટલું ગૌરવ છે તે એમની ભવર્ત જનરલ પદની નીમણુંક વખતે એમને જો સંદેશાઓ મળેલા તેના પરથી પ્રતીત થાય છે

રાજાજીના રાજકારણ માટે તો પેલા મહાકવિ ભવભૂતિની માફક એટલું જ કહી શકાય કે :

વત્સાદયિ કઠોરાણિ મૃદુલિ કુલુમાદયિ ।

લોચોત્તરાણા ચેત્સસિ કો હિ વિશાલુમર્હતિ ॥ ૧ ॥

ને સાચેજ રાજાજી લોકોત્તર છે.

પ્રકરણ ૨૨ ઝું

રાજાજીના જીવનની વિશેષતાઓ

ગોમડાના એક મરીબ ખાણજીનો બાળક, એની ક્ષ્મ વિશેષતાઓને લીધે, એની ક્ષ્મ ઉચ્ચતમ ગુણવત્તાને લીધે, હિન્દી સંઘનો મવન'ર જનરમ બન્યો, એ પ્રશ્ન પ્રાયેક જણને ઉદ્ભવે. એનામાં એવું તે શું છે, કે, જે બીજા મોઢમાં નથી? એટલે એ દષ્ટિએ રાજાજીનાં જીવનપર એક દષ્ટિપાત નાખવાની જરૂર છે.

પ્રથમ તો રાજાજીની નિરબિમાનીતા આકર્ષે છે. રાજાજી ગમે તેવા મોટે પડે પહોંચ્યા હોવા છતાં, એમનામાં અહમ્ આબુ નથી, ગુરુતાન્મન્યિ આવી નથી. સાતેક વર્ષ પૂર્વે થોડા પત્રકારો રાજાજીને મળવા ગયા હતા. એમનો વિચાર રાજાજીનું જીવનચરિત્ર લખવાનો હતો. તેથી રાજાજીના જીવનની વિગતો એમની પાસેથી મેળવવાની આશાએ એ લોકો ગયા હતા. થોડો સમય તો રાજાજીએ બીજી વાતો કરી પણ પછી એમણે એ લોકોનો સાચો આશય જાણી લઈ પછી કહ્યું.

“જુઓ! મને તો મારી જન્મતારીખ પણ ખમર નથી. એટલે મારા જીવનની વિગતો હું શી રીતે તમને આપી શકું? ને મારા જીવનની હકીકતો જે વ્યવસ્થિત રીતે મને યાદ રહેતી હોત, તો મારું જીવનચરિત્ર બીજા લખે તેની હું રાહ શા મોટે જોઉં? હું જ ન લખું!”

કારણ જો હું મારું જીવનચરિત્ર લખું તો એથી દુનિયાને ખબર તો પડે કે સાચેસાચ હું કેવો છું ?”

આ સમયે રાજાજીની પ્રતિષ્ઠાની ઓટ આવી હતી. અને એથી એમના આ સંબંધમાં કંઈક દૃઢ તથા અનિર્વચનીય ઉદ્ઘાસીનતા પણ દેખાય છે. રાજાજીએ હમેશાં પોતાની જાતને જનતાના સેવક તરીકે જ ઓળખાવી છે. મવનરે જનરક્ષનો હોદ્દો સંભાળતી વખતે એમણે એ જ કહ્યું હતું કે “આ હોદ્દો તો સેવા કરવાની એક તક છે”. રાજાજીએ જે હિન્દના ભાગલાની વાત કરી હતી, તે પાંચ વર્ષ પછી કેમિસે સ્વીકારી છતાં, રાજાજીએ પોતાની યોજના સાચી હતી એ મુજબનો મર્વ કઠો કયો નથી, એ એમની વિશેષતા છે. આ નિરક્ષિ-માનીતાને લીધે જ રાજાજીને દક્ષિણના અથવા તો તામીલ મહાત્મા તરીકે જનતા પિછાને છે.

રાજાજીની એક ખીજ વિશેષતા, તે વિચારોની સ્પષ્ટતા ને દૃઢતા. કોઈપણ પ્રશ્નને એઓ કશાય પૂર્વગ્રહ અથવા તો પક્ષપાત વિના સ્વતંત્ર રીતે વિચારી શકે છે. રાજકીય કે સામાજિક, ધાર્મિક કે આર્થિક, દરેક પ્રશ્ન વિષે એમના સ્વતંત્ર વિચારો છે. એ વિચારો દૃઢમૂલ છે. એ મનમાં ધડાઈ ધડાઈને તૈયાર થયા હોવાથી એમના વિચારો ફરતા નથી. એમની આ સ્વતંત્ર વિચારસરણી એમના વ્યાખ્યાનો દ્વારા જોઈ શકાય છે. પોતાના સમકક્ષીન દરેક પ્રશ્ન વિષેના એમના મૌલિક વિચારો એમના વ્યાખ્યાનમાંથી આપણને મળી રહે છે. એમના વિચારોની વિશેષતા એ હોય છે કે એ સર્વે તર્કશુદ્ધ હોય છે. એમના વિચારોની ચર્ચાતા પૂરવાર કરવા માટે એમની પાસે સચોટ દલીલો હોય છે. આમ પ્રખર જીદિમતા એ રાજાજીનું એક મહાન ધસલ છે.

માત્ર બુદ્ધિમતા જ નહિ પરંતુ, પોતાના વિચારોને અમલમાં મૂકવાની, અને, પોતાના મંતવ્યોને ગમે તે ભોગે વળગી રહેવાની તાકાત પણ રાજાજીમાં છે. એ તાકાત હોવાથી જ, આખો દેશ ૧૯૪૨માં એમની વિરૂદ્ધ પડ્યો, ઠેકઠેકાણેથી અપમાન સિવાય કશું મળ્યું નહિ, અને પેલાં રવીન્દ્રનાથની કવિનાની જેમ

તારી હાક સુણી ઢાઈ ના આવે તો

એકલો જાને રે,

અને સાચે જ, એની હાક સુણી ઢાઈ ન આવ્યું, ધણી વખત સુધી ઢાઈ ન આવ્યું. આવ્યા ત્યારે બધા આવ્યા. એમને તિરસ્કારનારા ને એમની અવગણના કરનારા, એમની હાસી જડાવનારા, બધાએ એમની વાત કબુલી. આમ છતાં એઓ કપરી અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થયા. પણ ક્યા નહિ. એથી જ જ્યારે લોકોના રાષ વિશે એમને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે એમણે સાફ સાફ જણાવ્યું કે, “એનું કારણ એ નથી કે એઓ સાચા છે અને હું ખોટો છું. પણ એનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે એઓ ગુરૂસે થયા છે ને હું નથી થયો”. આમ પોતાના નિષ્ફળતા અડમતા, ને પોતે જે માનતા હોય તદ્દનુસાર આચરણ માટેની એમની તૈયારી એ એમની યશસ્વળી છે. એઓ સામાજિક સુધારામાં માને છે. ન્યાતજાતના બેદોમાં એઓ માનતા નથી. એથી જ તો એમણે સેક્ષમમાં પણ બ્રાહ્મણોનો ખોફ ને સામાજિક બહિષ્કાર સહન કરીને પણ હરિજનને જ નજના પાણીની વ્યવસ્થા માટે મૂક્યો. એથી જ સમાજના વિરોધ છતાં, એમણે એમની પ્રિય પુત્રી લક્ષ્મીને ગાંધીજીના પુત્ર જોડે પરણાવી. એઓ માને છે કે પુત્રાને પોતાના પતિની પસંદગી કરવાનો અધિકાર છે, આમ છતાં ધણી માનવીઓ એવા હોય છે, કે જીજ્ઞાસો પરત્વે સુધારક હોય, પણ પોતાના ધર્મમાં સુધારાનો પ્રથમ આવે એટલે રૂઢીચૂસ્ત જની વ્યવ. રાજાજી એવું

નથી. એઓ તો સુધારક એટલે સુધારક, પછી તો એ સુધારે। પોતાના ધરમાંથી ચતો હોય કે પારકાના ધરમાંથી. અમુક વસ્તુ સારી હોય તો એને અપનાવવી જ જોઈએ એમ એઓ માને છે. આમ આચાર ને વિચારની એકતા એમનામાં છે. તેથી જ એઓ મક્કમ બની શકે છે, દડતા ધારણ કરી શકે છે.

આપણા અન્ય નેતાઓ માટે એમ કહેવાય છે કે તેઓ લડવૈયા તરીકે સફળ પણ રાજ્યકારભારમાં એમની મતાગમ બહુ નહીં. એઓ નોકરશાહીનો આધાર રાખે, ને, તેમની સલાહ અનુસાર વર્તે. રાજજી આ ટીકા જો સાચી હોય તો તેમાં અપવાદરૂપ છે કારણ કે, રાજજી તો લડવૈયા પણ ખરા, ને રાજ્યકારભાર ચલાવી જાણુનાર પણ ખરા. દરેક બાબતમાં જાતે તપાસ કરવાની ટેવ, દરેક વસ્તુનું સર્વાંગી પૃથક્કરણ કરવાની એમની આદત, ને, વ્યવહારકૌશલતા, એ સર્વે રાજજીને સરદાર વલ્લભભાઈની હરોળમાં મૂકા કે છે. બન્ને મુસલ્માનો છે. આથી રાજજીને ગમે તે સ્થાને મૂકો, તો એમાં એમને સફળતા મળવાની જ. પછી એ મદ્રાસનું પ્રધાનમંત્રીપદ હોય, કામચલાઉ મખરથ સરકારના ઉદ્યોગખાતાના મંત્રીનું સ્થાન હોય, પશ્ચિમ બંગાળના ગવર્નરનું પદ હોય, કે, હિંદી સંઘના ગવર્નર જનરલનું પદ હોય, પણ પ્રત્યેક પદમાં એઓ પોતાની કામગીરી બજાવી શકે છે. વૈજ્ઞા, દરેક કામગીરીમાં એમની લાક્ષણિકતા, એમનું જ કહી શકાય એવું. રાજજીપણું એમાં જણાઈ આવવાનું જ. રાજજી એ એક જ એવા વડાપ્રધાન હતા કે જેઓ પોતાનાં કપડાં જાતે ધોતા હતા. રાજજી ગવર્નર થયા ત્યારે પણ આમજનતા જોડે માલ સંપર્ક રાખતા. આમજનતાને પોતાને ત્યાં નિમંત્રતા. ને, રાજજી ગવર્નર જનરલ થયા ત્યારે એમણે પોતાના નોકરોને માટે ખાસ સીનેમા શો યોજાવ્યા એટલું જ નહિ પણ એમની જોડાજોડ જ પોતે જોડા હોયોને વધારે

અનાજ ઉઘાડવાનું કહેતાં પૂર્વે પોતે પોતાના મહેલમાં અનાજ ઉઘાડવું શરૂ કર્યું અને મહર્ષિનો પાક ઉતાર્યો. લોકોને સાદાઈથી રહેવાનું કહેતાં પૂર્વે પોતે સાદાઈથી રહી બનાવ્યું. એઓ હોદ્દા પર હતા, ત્યારે, એમના હાથ નીચેના અમલદારોથી એઓ જરા પણ દોરવાતા નહિ. ઉત્તર હાથ નીચેના માણસોની તો અગ્નિપરીક્ષા શરૂ થઈ જતી. એઓ બધું જ કડક હાથે કામ લેતા.

રાજ્યની કાર્યનિષ્ઠતા અજોડ છે. એઓ જે કાર્ય ઉપાડે તેમાં નિષ્ઠાથી લાગી જાય. એઓ જ્યારે ૧૯૨૪માં ડેવિસવાદીઓ સરકારની ધારાસભામાં જવાની તરફેણ કરતા હતા ત્યારે ધારાસભાપ્રવેશની વિરુદ્ધ હોવાથી પુરૂષલાયકમાં આશ્રમ સ્થાપી, જોરશોરથી મહાનિષેધ, ખાદી-પ્રચાર, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સાક્ષરતા પ્રચાર વગેરે કાર્યમાં એઓ લાગી ગયા. અને વધે સુધી અનન્ય નિષ્ઠાથી એ કાર્ય એમણે કર્યું. ત્યારબાદ ગાંધીજીએ નીમક સત્યાગ્રહ શરૂ કરતાં એઓ એમાં જોડાયા. સત્યાગ્રહ આંદોલન આમોગામ કરીને કર્યું, ને એ રીતે એમણે દક્ષિણ હિન્દના સત્યાગ્રહ સંગ્રામને સંભાળ્યો. જ્યારે ૧૯૩૫માં ડેવિસે ધારાસભાપ્રવેશની નીતિ સ્વીકારી, ત્યારે એમણે ચૂંટણીના કાર્યને હાથપર લીધું તો મદ્રાસમાં ડેવિસને જલ્દત વિનય અપાવ્યો. ૧૯૩૬ માં જ્યારે પ્રાંતીય ધારાસભાની ચૂંટણી થઈ તો એમાં પણ એમણે સક્રિય હાજો આપ્યો. ને જ્યારે કાર્યવાહકસમિતિની ઇચ્છાથી એમને ડેવિસ ધારાસભાપદના નેતા તરીકે ચૂંટ્યા, ને, એમને મદ્રાસ સરકારનું મંત્રીપદ મળ્યું, ત્યારે પણ જે નિષ્ઠાથી એઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમને સંભાળતા હતા એ નિષ્ઠાથી એમણે આ કાર્યને પણ સંભાળ્યું. અને ડેવિસની કારકિર્દીને ફેલોમન બનાવી. બધા પ્રાંતો કરતાં મદ્રાસનું રાજ્યતંત્ર વધુ યશસ્વી હતું એવો પરદેશી નિરીક્ષકોનો મત હતો. ત્યારબાદ એઓ બહિષ્કાર સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. ત્યાંથી

છૂટયા બાદ એઓ કેંગ્રેસમાંથી છૂટા પડ્યા છતાં, પોતાના ધ્યેયને મક્કમપણે વળગી રહ્યા. એમની નિષ્ઠા સાચી હોવાથી જ, ઓરિસા વગેરે અન્ય પ્રાંતોમાં, લઘુમતિપક્ષે વ્યગ્રાજ્ઞાની સરકાર સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ, રાજજીએ એવું કશું કયું નહિ. કારણ એમને સત્તાનો શોખ નહોતો પરંતુ, એમને મન એ સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન હતો, ત્યારબાદ ત્યારે કેંગ્રેસ કાયદેસર સંસ્થા બની ત્યારે રાજજીય મંત્રણામાં એમની સલાહ લેવામાં આવી ત્યારે એમણે વિના સંકોચે પોતાની સલાહ આપી. કાર્પવાહકસમિતિમાં એમને લીધા ચૂંટણીમાં જિભા રહેવા કહ્યું ત્યારે એઓ કર્તવ્યનિષ્ઠ રહ્યા. પછી વ્યગ્રાજ્ઞાની મધ્યસ્થ સરકારમાં એમને લીધા તો ત્યાં, ગવર્નર તરીકે પસંદ કર્યા તો ત્યાં અને ગવર્નર જનરલ તરીકે પસંદ કર્યા તો ત્યાં એમણે પોતાની કર્તવ્ય નિષ્ઠાની પ્રતીતિ કરાવી આપી. જે સમયે જે કર્તવ્ય આવી પડ્યું હોય, તે સમયે તે કર્તવ્ય જાળવવું એમાં જ એમણે પોતાની ધર્મ કર્તવ્યતા માની છે.

રાજજી જેવા કર્તવ્યનિષ્ઠ છે, તેવા જ અથવા તો તેનાથી વિશેષ ધ્યેયનિષ્ઠ છે. એઓ ‘પ્રાણ જાપ પશુ વચન ન જાપ’ એવી રઘુકુશરીતવાળા છે. એથી જ એમણે પોતાની લોકપ્રિયતાને ઠોકરે મારી, પોતાના દાયકાઓના સાથીઓની નફરત વહોરી લઈ, પોતાની પુરાણી અને જેને પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું તે સંસ્થાને છોડી. અને પોતાના ગુરુ, પોતાના જીવનના કર્ણધાર સમા ગાંધીજીના રાહને પણ એમણે છોડ્યો. આ ધ્યેયનિષ્ઠાને લીધે જ એઓ ૧૯૨૨ થી ૧૯૩૦ સુધી કેવળ રચનાત્મક કાર્યમાં જ મંડ્યા રહ્યા અને સક્રિય રાજકારણથી દૂર રહ્યા.

રાજજી માણસને જોતાં વેંત જ એનું માપ કાઢી લે છે. એમની દૃષ્ટિમાં જ એક જાતનો તાગ કાઢવાની શક્તિ છે. રાજજી

પરિચિત્તિનેા ને માણસનેા તાગ કાઢી પછી એની પર કાણુ રી રીતે મેળવવો તે માનસશાસ્ત્રીની દષ્ટિથી જાણી લે છે. એકવાર તામીરના જાણીતા લેખક ચંદ્રશેખરને રામજીનું રેખાચિત્ર લખેલું. એ સમય રામજીની જોસરતી જતી લોકપ્રિયતાનેા હતો. એ રેખાચિત્ર એમણે ઈ. સ. ૧૯૪૨માં 'શક્તિ' નામના સામયિકમાં આલેખેલું. એ રેખાચિત્ર ચંદ્રશેખરનના નામથી પ્રગટ થયેલું નહોતું. રામજીને એ સમયમાં ચંદ્રશેખરને એ જતાચું એટલે રામજીએ એને એ વાંચવાનું કહ્યું. રામજીને ખબર નહોતી કે એનેા આલેખક કાણુ છે. આખુ રેખાચિત્ર પૂરું કર્યા પછી ચંદ્રશેખરને હતું, કે રામજી કંઠી ટીકા કરશે, અને તેથી એએા રામજીના સુખ તરફ તાકી રહ્યા. પરન્તુ, રામજી એની ચેક્કી, આલેખન રીતિ, વિચારો વગેરે પરથી એના લેખક ચંદ્રશેખરન છે, એ સમજી ગયા હતા. એટલે એએા ગાના અભિપ્રાય આપે. એમણે મૌન જ સેચ્યું. અને તે પણ પોતાના મનમાં શું છે તે અંશત વ્યક્ત ન થઈ જાય એ રીતે.

રામજી આમ બહારથી તકવાહી લાગે, કેવળ છુદ્ધિનિધ આક્રમી લાગે, જાણે એમને હૃદય જ નહીં હોય એવું લાગે, પરન્તુ રામજીના ઘરીરમાં જે હૃદય બહુ છે, તે અત્યંત પ્રેમાળ, અત્યંત લાગણી વિનય અને મીઠુ જેવું પોચું છે. એ બહારથી ક્રોધ લાગે એટલું જ. એમણે એમની પત્ની માંદી પડી ત્યારે ખૂબ પ્રેમથી ને અનન્યનિષ્ઠાથી એની સેવા કરી, અને એ મૃત્યુ પામતા ફરી લગ્ન કર્યાં નહિ એટલું જ નહિ પણ, ત્યારબાદ આદર્શ અને અકલંકિત વિધુર જીવન જીવી, પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને માની ખોટ જરાય જણાવા દીધી નથી. એમના પુત્રપુત્રીઓને પણ એએા ખૂબ ચાહે છે. એમની જલવાસરી, એમને વારંવાર પોતાના

છોકરાંઓ યાદ આવતાં ને તેને લીધે એમનું હૈયું ભરાઈ આવતું તેનો એમણે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ને મહામુસીબતે એઓ પોતાના મનને ગનાવી ચક્રતા તેનો એમણે સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ રીતે એકરાર કર્યો છે. રાજજીનું કુટુંબગતસહજ, એમની કુટુંબ પ્રત્યેની મમતા ધણી ગાઢ છે. રાજજીનાં પાંચે સંતાનો, ત્રણ પુત્રીઓ ને બે પુત્રો, આજે તો જીવનમાર્ગમાં સ્થિર મર્મ ગયાં છે. એમની પુત્રી લક્ષ્મી એ શ્રી. દેવદાસ ગાંધીનાં પત્ની તરીકે જાણીતાં છે. એમનાં દરેક સંતાનને રાજજીએ જીવામાં જીવા શિક્ષણનો લાભ આપ્યો છે. દરેકને એમણે ઉચ્ચ સંસ્કારો આપ્યા છે. પોતે રાજકારણનાં જિંડા જગમાં પ્રવેશવા છતાં એમણે પોતાના સંતાનો તરફ જરાય દુર્લક્ષ આપ્યું નથી. એમણે એમના પૂજ્ય પિતાજી, પોતાના બે વડિલ ભાઈઓ ને ભત્રીજાઓ, બધાની જોડે રનેહ સંબંધ બધું દૃઢ રાખ્યો હતો. એમની દષ્ટિ વિશાળ હોવા છતાં, એમનામાં માનવસહજ આદરતા પોતાનાં કુટુંબીઓ પ્રત્યે છે. ગાંધીજીના અસ્થિને ગંગામાં પધરાવી રાજજીએ એક ખૂણે જઈ નાના બાળકની જેમ રૂઢન આરંભેલું એ વાત તો આજે આપું કલકતા જાણે છે. એ પરથી એ તર્કશુદ્ધ હિરની બીતરમાં જે જખ્ખર લાગણીનાં, કામજતાનાં પૂર છે, તેની પ્રતીતિ થશે.

રાજજી હંમેશાં પ્રગતિશીલ છે. એઓ સમયનાં પૂરને, બરાબર જાણે છે, એટલું જ નહિ પણ સમયાનુકૂળ જનવાની એમની શક્તિ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવી છે. એમની દષ્ટિ અભ્રાન છે. ન્યારે દેશને નવા માર્ગદર્શનની જરૂર હતી, બ્રિટીશ હકૂમત સામે લડવા નવા હથિયારોની ને નવી તરકીબોની જરૂર હતી, ત્યારે રાજજીએ જોયું કે ગાંધીજીનો માર્ગ એ જ સાચો માર્ગ છે, એટલું જ નહિ પણ દેશ એ અપનાવવા તૈયાર છે, દેશમાં

રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના લાવવા માટે એ જરૂરી છે એટલે એમણે એ માર્ગ મહશ્વ કર્યો, ને દાસખાણુ, મોતીલાલજી વગેરે સામે લડીને એમણે રચનાત્મક કાર્યમાં પોતાની શક્તિ અર્પી. ત્યારે એઓ નાફેરવાદી હતા. જ્યારે સત્યાગ્રહની દેશને જરૂર હતી ત્યારે એઓ સત્યાગ્રહમાં જોડાયા. જ્યારે એમણે જોયું કે ૧૯૩૫નો કાયદો બંધારણીય અને પ્રાંતીય સ્વરાજ્ય અર્પે છે અને તે દારૂ દેશની અને જનતાની ઉમદા સેવા કરવાની તક આપે છે, મહાનિષેધ, ખાદીપ્રચાર, હિન્દીપ્રચાર જેવાં રચનાત્મક કાર્ય સરકારનું રાજ્યતંત્ર હાથમાં લઈ કરી શકાય છે, ત્યારે, એમણે એ તંત્રનો ઉપયોગ કરી, જનસેવા કરી બતાવી. ત્યારબાદ એમણે બંધારણીય માર્ગ પસંદ કર્યો. કારણ એમણે જોયું કે આમ જનતાનું વલણ એ તરફ છે. જ્યારે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે એઓ એ સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ ગયા.

આપણા નેતાઓમાં જો કોઈને માટે પણ સખતમાં સખત શબ્દોમાં કહેવામાં આવ્યું હોય, જેણે લોકપ્રિયતાનાં બરતીઓટ પૂર્ણતાં જોયાં હોય તો તે રાજાજી છે. રાજાજીએ સુતરના, પુષ્પોના અને સોનાચાંદીના હારો પણ મેળવ્યા છે, અને એકવાર મહારાની એક જાહેરસભામાં એમને જૂનાં ખાસકાનો હાર પણ આપવામાં આવ્યો હતો. એમને માનપત્રો પણ મળ્યાં છે અને અપમાનપત્રો પણ એવાં જ ઉમ મળ્યાં છે. એમનાં બબ્બે સ્વામતો પણ થયાં છે, ને, નોકારો પણ એવો જ મળ્યો છે. એમની બધી વાતોને એમની સર્વ શુભકામનાઓ ને નિષ્ઠાઓને વિકૃત દૃષ્ટિથી જોવાની પણ આદત લોકોને પડેલી. એમને ચાલુક્ય જોડે સરખાવવામાં આવેલા. એઓ તો પોતાના મોઢા પરના બાવોને છૂપાવવા માગે છે, તે માટે એઓ હગેલાં કાળાં ચસ્માં પહેરે છે. આમ પોતાના બાવો શુભ રાખીને અન્યના

ખાતે આસાનીથી જોઈ શકાય એવો કુટિલભાવ કે હેતુ એમના ચસ્માના રંગ ઉપર આરોપવામાં આવ્યો છે. જો કે, ખરી બીના તો એ છે કે એમની આંખો ઘણી ખરાબ છે. એ તેજને સહી શકતી નથી. એથી એઓ રંગીન ચસ્મા પહેરે છે. ચાણક્ય જોડે એમને સરખાવવામાં આવે પણ એમને પોતાનો અંગત સ્વાર્થ તો કંઈ સાધવાનો નથી. એમને પોતાની અંગત કશી જ મહત્વાકાંક્ષા નથી. કીર્તિ તો એમને વધુમાગી આવીને વરી છે, એટલે એની પણ એમને કશી ખેવના નથી. રાજકીય સત્તા પણ એમણે ભોગવી છે. ૧૯૪૨ માં જ્યારે એઓ ગાંધીજીથી છૂટા પડ્યા ત્યારે પણ એમની ઉપર અનેક જાતનાં આરોપણો થતાં હતાં. પરંતુ, જનતાને પ્રતીતિ થઈ કે એમનો એમાં કશોય અંગત સ્વાર્થ નહોતો. કારણ અંગત સ્વાર્થ હોત તો, એમણે ક્યારનુંય પ્રધાનમંડળ રચ્યું હોત, બ્રિટીશ સત્તાનતના પ્રતિનિધિઓ જોડે રાજકીય મંત્રણા ચલાવી હોત, પણ એમણે એમાંનું કશું જ ક્યું નહિ. એમણે સરકાર અને ટ્રેડિસ વચ્ચે સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન પણ ન કર્યો. કારણ કે એમને ખબર હતી કે એ પ્રયત્ન વૃથા છે. નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિને લીધે, આવી ઉમ્મ સેવાભાવનાને લીધે જ એઓ આજે આવા ઉચ્ચ સ્થાનપર વિરાજમાન છે. એમણે કરેલી તથા દાખલાની રાષ્ટ્રસેવાનું એ વધુમાગેલું ને વધુમિલેલું ફળ છે.

ગાંધીજી, જવાહર, સરદાર, રાજેન્દ્રભાણુ, વગેરે નેતાઓ બધા વિદેશ ફરી આવ્યા છે. સર્વે વિદેશની રીતરસમયો પરિચિત છે. જ્યારે રાજગણ એ એકલા જ એવા હિન્દના મહાપુરુષ છે કે જેમણે હિન્દ છોડ્યું નથી. હિન્દ બહાર જવાના મોકા આવેલા એમણે જતા ક્યો છે. વિદેશમાં ગયા વિના, અહીં રહ્યાં રહ્યાં જ જેણે પોતાનાં કૃત્યોથી આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી હોય તેવા એ નેતા છે. એમને જવનર જનરથ પદ મળતાં, વિદેશનાં યત્રોએ, રાજ્યોએ,

રાજકીય પુરુષોએ એમને માટે જે ગૌરવભર્યાં વેણા ઉચ્ચારેલાં દર્શાવે છે કે પરદેશમાં એમની કેટલી બધી ઈજાગત છે અને એમ આંતરરાષ્ટ્રીય રંગમંચ ઉપર કેટલું માન છે !

આમ અનેક મહાન ગુણો, અનેક વિશેષતાઓ, નિતાન્ત સાત્વિક સેલમ છલ્લાના હોશુર ગામના એક ગરીબ વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણના બાળક હિન્દનો એક મહાન રાજકીય નેતા, ને હિન્દના જિંદગાં જિંદગાં આસ બેસનારો, ગવર્નર જનરલ બનાવે છે.

ઉપસંહાર

આમ સેક્ષમ જીલ્લાના મામડાનો એક બાહ્ય બાળક, પોતાના જ વચસ્વથી, પોતાની જ પ્રતિભાથી, હિંદુસ્તાનની બિંચામાં બિંચી પદવીએ પહેંચે છે. એણે જોયું છે, કે સેવાનું યત્ર જેવું કઠણ છે, રાજનીતિના મામલામાં કેવી ભરતીઓટ આવે છે, એમાં કેટકેટલાં વમળો આવે છે, તથા જનસેવાનો માર્ગ કેટલો મુશ્કેલ છે! એમણે ગુલામ પણ જોયા ને કાંટા પણ જોયા. એઓ પુરુષસાધ્યમની ખૂંપડીમાં પણ રહ્યા, ને વાઈસરૉવના મહેલમાં પણ રહ્યા. પગપાળા પણ મુસાફરી કરી ને વિમાનમાંયે ક્યાં. ફૂલહાર પણ મળ્યા ને કાળા-વાવટાથી પણ સ્વાગત થયું. વડાપ્રધાનનું પદ ગેળગ્યું જે ખરું ને ગૂમાગ્યું પણ ખરું. સ્વજનોએ એમને હોડયા ને પાછા અપનાવ્યા પણ ખરા. એમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વતંત્ર રીતે કાર્ય પણ કયું, ને શિસ્ત પણ પાળી. કેંગ્રેસને એમણે ત્યાગી પણ ખરી ને પાછી અપનાવી પણ ખરી. એઓ બાહ્ય રહ્યા છતાં અરપૃચ્છતા નિવારણનો પ્રચાર કયો ને એમાં સક્રિય ફાળો આપ્યો. એમણે વકીલાત કરી ને વકીલાત છોડી: એમ એમનું જીવન એ એક મહાન ચિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. રામજી રાજનીતિષ્ઠ છે ને પંડિત પણ છે, વકીલ પણ છે ને તર્કવાદી પણ છે. પણ એમની સાચી પિઠાન, એમની સાચી ઓળખાણ તેા દેશસેવક તરીકેની છે. કેંગ્રેસને છોડ્યા છતાં એમની સેવાની માગણી પાછી કેંગ્રેસે કરી હોય એવા એક રામજી જ છે.

રાજજીની એક અનન્યતા એ છે કે, રામજીએ શંકરની જેમ ખીખને અમૃત મળે તે માટે ખૂબ વિષપાન કયું છે. એમણે પાકિસ્તાનની

તરફથી કરી છતાં એમને જીન્નાએ પોતાના ગણ્યા નહિ એમણે
કેશિસની સેવા કરી, છતાં કેશિએ એમને હાંકી કાઢ્યા. એમણે પ્રાંતની
વડાપ્રધાન તરીકે અનન્યભાવથી સેવા કરી તો એમના પ્રાંતવાસીઓએ
એમને ફરીથી ધારાસભાના કેશિસ પદના નેતા તરીકે ચૂંટવાની ના
પાડી. એમણે નિરપૂર્ણ વૃત્તિથી દેશસેવા કરી તો લોકોએ એમને
દેશદ્રોહી કહ્યા.

આમ રાજાજીને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું છે. મુસીબતની
કસોટીમાં ધડાઈ ધડાઈને, એ અગ્નિઝાળમાં તવાઈ તવાઈ એઓ
ઘડાયા છે. એમનું આખું જીવન જ એરણપર ગયું છે. 'રાજાજીને
જાણે પ્રભુએ એરણપર મૂકી મૂકીને ઘડ્યા છે.

રાજાજી એટલે સહિષ્ણુતાની મૂર્તિ. રાજાજીને પોતાના સિદ્ધાંતો
અને સ્પષ્ટ વક્તવ્ય માટે એટલું સહન કરવું પડ્યું છે, કે, એમને
તેઈને, સોફ્ટીસ, ગેલીલીઓ, ધૃતિ વગેરે મહાપુરુષોનું સ્મરણ થાય
છે કે જેમની સેવાના બદલામાં એમને મળ્યો માત્ર અપવશ જો કે,
રાજાજીની એક વિશેષતા એ મણી સમાપ કે, એમને ફરી પાછી
પરાપ્રાપ્તિ પણ થઈ છે. પણ એમની પાસેથી ગયો, ને પાછો આવ્યો.
રાજાજીના જીવનમાં વિશ્વસ છે પણ સાથે સાથે સર્જન પણ છે.

રાજાજી એ સત્ય અને ટેકીલાપણાની મૂર્તિ છે. એમણે સત્યને
બધા કરતાં મહાત્મ ગણ્યું છે. એમણે કરામતની પરવા ક્યાં સિવાય,
એમણે કશીય અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય પોતાની સકિતનો લાભ ફેદે હાથે
જનતાને બદ્યો છે. એમનું જીવન એ એક અખંડ તપશ્વર્ગ છે. એ
તપશ્વર્ગનું ફળ એમને આપોઆપ મળ્યું છે.

એમની જીંદગી એ અખંડ સાધના છે. જે સાધનાને પરિણામે
એમણે આપણી સમક્ષ એક આદર્શજીવનની તસ્વીર રજૂ કરી છે.

પરિણામની આશા રાખ્યા વિના પોતાનું કર્મ કયે જવું એ એમનો જીવન મંત્ર છે, એટલે નિષ્કામ કર્મનો જે યોગ ગીતામાં કલ્પો છે, તે એમણે જીવનમાં આચરી બતાવ્યો છે. વાઈસરોય મહેલમાં વસતા હોવા છતાં, એમની જીવનરીતિ સાધુની છે. એઓ આપણા ખ્યાતનામ મહાપુરુષોમાં જિંચા સ્થાનના હકદાર છે. માનવીમાં સ્વત્વ હોય, માનવીમાં પરસ્પક્ષી દષ્ટિ હોય, માનવીમાં કાર્યશક્તિ હોય ને એ શક્તિનો વિનિયોગ દેશસેવા માટે, કે એના મહાન પુરુષાર્થ માટે કયો હોય તો માનવી કૃષી જિંચી પદવીએ પહોંચે છે તેનો રાજજી એ જીવન્ત દાખલો પૂરો પાડે છે.

રાજજીના આ બધા શુભો, એમની જીવનની ઝરમર જોઈ, આપણને મહાકવિ નાનાલાલની પંક્તિ સ્વાભાવિક રમરે છે :

‘ નમું આત્મા દાળી નમન લગતી દેહ નમજો. ’

પૃહ્લૂ ગૂજરાત ગ્રંથાવલિ

૧. ગ્રંથાવલિનાં સર્વે પુસ્તકો શ્રી, અંબેલાલ ભેટી ૬૫ નં હશે
૨. સર્વે પુસ્તકો '૫૦, '૫૧ અને '૫૨ માં પ્રસિદ્ધ થશે
૩. પેટ્રોન રૂ. ૫૦૦, આલ્બન સભ્ય રૂ. ૨૫૦; સાધારણ સભ્ય રૂ. ૧૦૦

જીવનચરિત્રો નવલકથાઓ ને નવલિકાઓ

ડા. પદ્માલી

શ્રી. સરોજિની નાયક

કૃપાલાક્ષ્મી રૂ

જવાહરલાલ

ગાંધીજી

કાલેલકર

વિક્રમભાઈ

કોંગ્રેસના મૂક સેવકો

ગૂજરાતના ધર્મવિદ્યાઓ

રાણકદેવી

લક્ષ્મીબાઈ

સંગોગિતા

ગૂરજહાં

શાહજહાં

શ્રી. હર્ષ

દુર્ગાદાસ

સૌંદર્યનાં ઉદ્યાનમાં

રક્તધારા

પૃહ્લૂ ગૂજરાત પ્રકાશન મંદિર

૪૩, જરીવાલા બિલ્ડિંગ, ચોપાટી, મુંબઈ - ૭

અથવા

ગૂજર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તા, અ મ ડા વા ૬

બૃહદ્ - ગુજરાત ગ્રંથાવલિ

(આ ગ્રંથાવલિની એક વિશિષ્ટતા છે અને તે એ કે એમાં પ્રસિદ્ધ
ધનારાં સર્વ પુરુષો શ્રી. અંગ્રેજીમાં ભણી એકવેલિટ ફૂલ જ હશે)

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર, ચૌપાટી, મુંબઈ-૭.

પૃષ્ઠ ગુજરાત ગ્રંથાવલિની વિશિષ્ટતા:

૧. પૃષ્ઠ ૧૦૦૭ પૃષ્ઠોને ગ્રંથાવલિનાં સર્વે પુસ્તકો વિના મૂક્યે મળશે.
૨. આલ્પવન સમ્ય રૂપિયા ૨૫૦૭. આલ્પવન સમ્યેની ગ્રંથાવલિનાં સર્વે પુસ્તકો આલ્પી હિ મતે મળશે.
૩. વાર્ષિક સમ્ય રૂપિયા ૫૭ વાર્ષિક સમ્યેને પ્રથેક પુસ્તક દીઠ ૨૫% વધારા થયેશે અને પ્રતિવર્ષે પ્રસિદ્ધ થનાં સર્વે પુસ્તકો અરીદર્ષ થશે.
૪. સુવિધામાં જ્યાસ પુસ્તકોની જે નવાવલિ આપી છે તે ૧૬૫૩ ના દીસે વર મુખીયા પ્રસિદ્ધ થશે.
૫. ૧૯૫૪ અને ત્યારપછીનાં વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થનારાં પુસ્તકોની સંવિસ્તર ભાષેસત હવે પછી કરવામાં આવશે.
૬. વધુ વિગતો માટે પ્રકાશક નોંડે પચન્યવહાર કરશે.

પૃથક્ ગુજરાત ગ્રંથાવલિ : સૂચિપત્ર

અ. : જીવન ચરિત્રો :

રૂ. આ. પા.

૧ રાષ્ટ્રવલ્લભ સરદાર વલ્લભભાઈ	૩-૦-૦
૨ મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ	૨-૦-૦
૩ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ	૪-૮-૦
૪ રાજાજી	૪-૮-૦
૫ ડૉ. પદ્માભી સીતારામૈયા	૩-૦-૦
૬ આચાર્ય કૃપાલાળી	૩-૦-૦
૭ શ્રીમતિ સરોજિની નાયક	૩-૦-૦
૮ પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી	૫-૦-૦
૯ રાષ્ટ્રપ્રિય જવાહરલાલજી	૫-૦-૦
૧૦ શ્રીચુત્ર વિકુલભાઈ પટેલ	૩-૦-૦
૧૧ પંડિત ગોતીલાલ, દેશખંડુ ઠાસ અને લાલા લજપતરાય	૩-૦-૦

૧૨	ટિંગક, ગોખલે અને રાનાડે	૩-૦-૦
૧૩	વર્તમાન હિન્દની કેટલીક પ્રતિષ્ઠા- શાળી સત્તારીઓ	૪-૦-૦
૧૪	કેંગ્રેસના કેટલાક મૂક સેવકો	૩-૦-૦
૧૫	ગુજરાતના ઘઠવૈયાઓ	૪-૦-૦
૧૬	નાનાલાલ : સર્જન અને પ્રતિષ્ઠા	૨-૦-૦
૧૭	કાકા કાલેલકર : સર્જન અને ચિંતન	૩-૦-૦
૧૮	મેઘાણી : જીવન અને કવન	૩-૦-૦
૧૯	દયારામ : ગુજરાતનો રસરાગ્રાહ	૩-૦-૦
૨૦	ત્રિમાનંદ : ગુજરાતનો મહાકવિ	૩-૦-૦
૨૧	નરસિંહ અને મીરાં	૩-૦-૦
૨૨	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩-૦-૦
૨૩	સમુદ્રગુપ્ત	૩-૦-૦
૨૪	દેવાનાં પ્રિયદર્શિ સમ્રાટ અશોક	૩-૦-૦
૨૫	સંસ્કારી અને સૌંદર્યવતી ગોગલ શાહજહાંઓ અને સમ્રાજીઓ	૫-૦-૦

વ : નવલકથાઓ, નવલિકાઓ, નાટિકાઓ,
સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અને લલિતેતર
સાહિત્ય :

રૂ. આ. પા.

૧	સોંઢપના ઉદ્યાનમાં (ઐતિહાસિક નવલિકાઓ)	૪-૮-૦
૨	રાણકદેવડી (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩-૦-૦
૩	વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ (,)	૩-૦-૦
૪	સંયોગિતા (,)	૩-૦-૦
૫	હિંદો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ	૫-૦-૦
૬	શાહજહાં (ઐતિહાસિક નવલકથા)	૩-૦-૦
૭	સંત્રામસિંહ (,)	૩-૦-૦
૮	દુર્ગાદાસ (,)	૩-૦-૦
૯	તૂરજહાં (,)	૩-૦-૦
૧૦	શ્રી. હર્ષ (,)	૩-૦-૦
૧૧	રત્નધારા (ઐતિહાસિક નવલિકાઓ)	૪-૮-૦

- ૧૨ હિંદમાં પારસીઓ ૫-૦-૦
- ૧૩ ગુજરાતમાં જૈનસંસ્કૃતિ ૪-૦-૦
- ૧૪ કેટલાંક પ્રવાસવર્ણના ૩-૦-૦
- ૧૫ હિંદમાં મુગલાઈ : અમર વારસો ૩-૦-૦
- ૧૬ ગુજરાતનો ઇતિહાસ-એક સાંસ્કૃતિક
વિહંગાવલોકન ૨-૦-૦
- ૧૭ ઐતિહાસિક ઝાંઝી નાટકો અને
દિલચસ્પ ઐતિહાસિક પ્રસંગો ૩-૦-૦
- ૧૮ આપણાં સંસ્કૃતિ ધાત્રો : વિશ્વવિદ્યા-
લયો, પુસ્તકાલયો, સંશોધનશૃલો,
વૈજ્ઞાનિક તથા કેળવણીવિષયક
સંસ્થાઓ, સંગ્રહસ્થાનો, છબીશૃલો,
નાટ્યશૃલો વિગેરે ૩-૦-૦
- ૧૯ હિંદમાં કેળવણી : ભૂત, વર્તમાન
અને ભાવિ-એક તલસ્પર્શી ચિત્ર ૩-૦-૦

૨૦ ફેટલાક પ્રતિભાસપત્ર સજકો :
પૌર્વાત્ય તેમજ પાશ્ચાત્ય ૪-૦-૦

૨૧ જગતના ધર્મપ્રવર્તકો ૩-૦-૦

૨૨ મહાત્મા ગાંધી : હૃદયનાત્મક દૃષ્ટિએ ૩-૦-૦

૨૩ આપણી સ્વતંત્રતાનો ઇતિહાસ ૩-૦-૦

૨૪ આપણું રાજ્યધારણ ૩-૦-૦

૨૫ જોશીનાં લાવણા : રાજકીય,
સાહિત્યિક, આર્થિક, ધાર્મિક,
સામાજિક, અને કેળવણી વિષયક ૫-૦-૦

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર,
૪૩, જરીવાલા બિલ્ડિંગ, ચોપાટી, અંબઈ ૭.

મુંબઈ હાઈકોર્ટના - મુખતિથિત ધારાશાસ્ત્રી અને
વિદ્વાન સાહિત્યકાર

શ્રી. અંબેલાલ જોશી એડવોકેટ

કૃત

યુગ પ્રવર્તક

બૃહદ્ ગુજરાત ગ્રંથાવલિ

જે, દ્વંદ્વ સમયમાં સારા મુંબઈ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર
તેમજ દૂર દૂર આફ્રિકા અને જામોમાં લોકપ્રિય
'ચર્ચ પડી છે,

જેનાં, સૌંદર્યદર્શી, સર્જનાત્મક અને શૈભાંચક
સાહિત્યે ગુજરાતી વાદ્યગમયમાં એક નવો
જ ચીલો પાડ્યો છે,

અને જેને, ગુજરાતનાં સંસ્કારી કુટુંબોએ, પુસ્તકા-
લયોએ તેમજ ડેજવર્ણીવિપયક સંસ્થાઓએ
ઉમંગલોર વધાવી લીધી છે તે કલાત્મક
ગ્રંથાવલિનાં પુસ્તકો
વાંચો અને વંચાવો.